

કાંચીની સંનિધિમાં

વિનોબા

અંક :
ચુનીભાઈ વૈદ્ય
પ્રબોધ ચોકસી

દસ આના

પ્રજ્ઞ પ્રકાશન
મુખ્ય કાર્યાલય, ધડિયાળી પોળ
વડોદરા

અનુક્રમ

૧. શુદ્ધાવતારે	... ૫
૨. દિવ્ય ચેતના	... ૧૩
૩. વેદાંતી લોકશાહી	... ૧૮
૪. બ્રહ્મનયતનું પાંચમા વર્ણનું સરવૈયું	... ૨૬
૫. સાત્ત્વિકી શક્તિની શોધ કરીએ	... ૪૮
૬. વિશ્વશાંતિ યજ્ઞનો બીજો મંત્ર	... ૭૧
૭. લોકનીતિની રચાપના	... ૭૭
૮. અદ્વિસદ્ ક્રાંતિ અને સંગઠન	... ૯૦
૯. ચતુર્વિધ કાર્યક્રમ	... ૧૦૪
૧૦. બેકારી નિવારણ	... ૧૧૦
૧૧. સંસ્કૃતિઓનું પંજ-આખ	... ૧૧૭
૧૨. વિચારશાસન અને કાર્યત્વ વિભાજન દ્વારા શાસનમુક્ત સમાજ રચના	... ૧૧૯
૧૩. નર્મ તાલીમ-શ્રવન યત્ન	... ૧૨૬
૧૪. સર્વથા ક્રાંતિકારી તાલીમ	... ૧૩૫
૧૫. ઉપરાષ્ટ્રીના ચાર પ્રવચનો	... ૧૪૨
૧૬. સિદ્ધિપદ અને લા જિંદગીની વાણી	... ૧૫૧

૧.

બુદ્ધાવતારે

ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણને આજે અઢી હજાર વરસ થાય છે, એ નિમિત્તે આજનો દિવસ આખી દુનિયામાં બિજવાઈ રહ્યો છે. ખાસ કરીને એશિયાખંડમાં બૌદ્ધધર્મમાં માનનારા ધણા દેશો છે, ત્યાં આજે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવણી થશે. આપણા દેશમાં પણ ઠેકઠેકાણે આ ઉત્સવ સમારંભપૂર્વક બિજવાશે, ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ, નિર્વાણ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને વિહાર એ બધું આ ભારત ભૂમિમાં થયું હતું તેથી આ ઉત્સવ હિંદુસ્તાનમાં બારે પ્રેમથી બિજવાઈ રહ્યો છે. સરકાર પણ એમાં ભાગ લઈ રહી છે.

આપણા આ દેશમાં જે અનેક સત્પુરુષો યજ્ઞ ગયા તેમાં બુદ્ધ ભગવાનનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે એમાં કશો સંદેહ નથી. એક હજાર વરસ સુધી ધર્મપ્રચારકો બુદ્ધનો સંદેશો દેશને આ ખૂણેથી તે ખૂણે સતત ફેલાવતા રહ્યા. આ કાશીપુરમાં પણ એક કાળે બૌદ્ધોનું ધામ હતું. આજે જો કે ઉપર ઉપરથી જોનારાઓને એવું લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધધર્મ છે જ નહિ. પણ એ કેવળ ભ્રમ છે હિંદુસ્તાને બુદ્ધ ભગવાનના જેટલા મુખ્ય ઉપદેશો હતા તે બધાને પચાવી લીધા છે, આત્મસાત્ કરી નાખ્યા છે.

નિર્વૈર પ્રતિકાર

બુદ્ધે ત્રણ ધણી મોટી વાતો આપણી સમક્ષ મૂકી. એક સ્પષ્ટ વિચાર તો તેઓએ એ મૂક્યો કે વેરથી વેર કદી પણ રામતું નથી. તેઓના

જમાનામાં પણ આ કોઈ છેક નવી વાત નહોતી. એમના પહેલાં પણ હિંદુ-ધર્મના મૂળ અંશમાં આપણને આ વાત જોવા મળે છે. પરંતુ બુદ્ધે અત્યંત સ્પષ્ટતાપૂર્વક, કેશા પણ અપવાદ સિવાયના નિરપવાદ ધર્મ તરીકે આ વાત જગત સમક્ષ મૂકી. એ જ વાત ફરી ઇસુ ખ્રિસ્તે ૫૦૦ વરસ પછી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકી અને સંતોએ એનું વારંવાર પુનરુચ્ચારણ કર્યાં કર્યું છે, છતાં દુનિયામાં લોકો એ વિશે નિઃસંશય નથી બન્યા. એ લોકો વિચારે છે કે “વેરનો પ્રતિકાર (સામનો) વેરથી જ કરવો પડે છે. વખત આવે એવું કરવું જ પડે છે, એમાં આપણો છટકો નથી.” પણ હવે વિજ્ઞાનને કારણે એવી હાલત પેદા થઈ છે કે લોકોના મનમાં જિલ્દી જ સંકા થવા માંડી છે : “હિંસાથી કોકડું કેટલું જિલ્લશે ?” માટે આ તબક્કે બુદ્ધ દેવનો એ સંદેશો અત્યંત મહત્વ ધરાવે છે. અને જાણે કે દુનિયા એનો અમલ કરવા તૈયાર થઈ રહી હોય એવી બધી તાસીર દેખાય છે. વંચગાળાનાં હજાર વરસ એજે નથી ગયાં. લોકો ચિંતન-મનન કરતા રહ્યા છે. પણ સમય હવે પાડ્યો છે તેથી સામાજિક રીતે એ વાતનો અમલ કંઈ રીતે કરવો એ હવે વિચારી કાઢવું જોઈએ. નિર્વેર પ્રતિકાર હવે સરળતા માંડ્યો છે, એનું પણ એક શાસ્ત્ર ઠળાવા માંડ્યું છે. અને ઉમેદ છે કે બુદ્ધ ભગવાનનું અવતાર કાર્ય હવે સારું થઈ રહ્યું છે.

(૧૧૧) ૫૭
તૃષ્ણા રૂપે જીવન વિશાસ

બીજી વાત તેઓએ આપણી સમક્ષ એ મૂકી કે આપણે તૃષ્ણા વધાર્યે જઈશું તો દુઃખ વધશે. એટલે ઉત્તરોત્તર જરૂરિયાતો વધાર્યે જઈએ એમાં લાભ નથી. આ વાત સંતોએ ફરીફરીને કહ્યા કરી છે અને ધાર્મિક પુસ્તકોએ માની છે. પણ કહેવું પડશે કે આ વાતને માટે હજી લોકમાનસ તૈયાર નથી. હિંસા જતી જોઈએ એ બાવના તો લોકોના મનમાં જિંદી છે, પણ તૃષ્ણા વધતી ન જોઈએ એ વસ્તુ નિશ્ચિન રીતે હજી નથી જિંદી. મારું કહેવું તો એ છે કે તૃષ્ણા વધાર્યે જઈએ અને પાછા નિર્વેર જીવન માળવાની મથામજુ કરીએ, એ વાત બેયો બને તેમ નથી.

હિંસા અટકે તેવી વાસના પેદા થઈ છે, પણ સામે પાસે તૃષ્ણા ન વધવી જોઈએ એવી લાવના જોઈ નથી. જિહ્વુ આપણે તો એવી આશાઓ સેવીએ છીએ કે આપણે જરૂરિયાતો તો દગલાપદ વધારી શકીશું અને છતાં નિર્વૈર જીવન જિતાવી શકાય તેવી કોઈ યુક્તિ શોધી શકીશું. હું માનું છું કે આ મૂળજળ છે. આમાંથી ફલિત તો એ જ થવાનું છે કે તૃષ્ણાથી વેર અવસ્ય વધે છે. તૃષ્ણા વધારવાથી કોઈપણ સંજોગોમાં દુઃખ જ પેદા થશે. પરિસ્થિતિ બદલાશે તે પ્રમાણે સાધન અને ઓળખમાં ફેર પડશે. પહેલાં પાલખીમાં બેસવાની સગવડ હતી અને આજ કાલ વિમાનમાં ચડે છે. પણ જેમ અગાઉ પાલખીમાં બેસવાની તૃષ્ણા હતી અને એ સતાવતી હતી, તેમ જ હવે વિમાનમાં બેસવાની તૃષ્ણા થશે અને સમાજને સતાવશે. જીવનમાં વપરાતી વસ્તુઓના આકાર પ્રકાર બદલાય, પણ ‘તૃષ્ણા સતાવશે’ એ વાતમાં ફેર નહીં પડે. પહેલાં લોકોને ધરણી પહેરવાની વાસના હતી. હવે ધાગે કે આપણને એવાં ધરણી પહેરવાં એ જંગલીપાણું લાગે છે. એટલે મનમાં થાય છે કે ચાલો એ વાસના ગઈ. પણ એને બદલે ‘મારે કેમરા રાખવો જોઈએ’ એ વાસના પણ સતાવે છે. તાત્પર્ય એ કે બાહ્ય પદાર્થોના ઉપયોગ અગે જીવન ઉત્તરોત્તર બદલાતું જશે એમાં વંધો નથી, પરંતુ વાસના વધારવાથી અવસ્ય પતન થશે. જીવન સુધારવાનો ઉપાય બદલતો જરૂર કરવો જોઈએ, પરંતુ તે તૃષ્ણારહિત થઈ ને કરવો જોઈએ. પરંતુ મને ડર છે કે આ વિચાર હજી સ્પષ્ટ રીતે લોકોનો આંખ આગળ નથી આવ્યો. ત્યારે નિર્વૈર વૃત્તિની મનુષ્યના દિલમાં પિપાસા જાગશે અને મૈત્રી લાવનાની જિજ્ઞાસા જાગશે, ત્યારે તૃષ્ણારહિત યવાની જાંખના પણ એના દિલમાં સંગ્રવળશે.

વિવેક પ્રમાણ

ત્રીજી વાત જે શુદ્ધ જગવાને આપણી સામે મૂકી તે એ છે કે દરેક સ્ત્રીજને બુદ્ધિની કસોટીએ કસીને પછી જ કમ્પલ કરવી જોઈએ.

આ રીતે આ ઉપદેશને આપણા સમાજે સ્વીકારી લીધો છે. એનો અમલ નહોતો થયા પણ અમલ થવો જોઈએ. એટલે આપણી આન્યતા દર્શાવવા માટે આપણે બુદ્ધ ભગવાનને સર્વોત્તમ અવતાર માન્યા.

બુદ્ધ ભગવાનના બધા ઉપદેશો ધર્મપદ નામના ગ્રંથમાં મળે છે. ધર્મપદમાં મને એક પણ શ્લોક એવો નથી મળ્યો કે જેને એક હિંદુ તરીકે હું કબૂલ ન કરું, ધર્મથી પર એક સામાન્ય વિચારક તરીકે હું આ નથી કહેતો પરંતુ એક હિંદુ તરીકે ખોલું છું. એ વાત ખરી છે કે બુદ્ધ

બધા જૂતા પ્રત્યે દ્વેષરહિત, (સંકરાચાર્ય કહે છે કે પોતાને દુઃખ દેનારા, કોઈપણ પ્રાણીનો દ્વેષ ન કરે પણ બધામાં પોતાકણે જીવે તે અદ્વૈષ્ટા) મિત્રભાવે વર્તનારો, કરુણાવાન, (એટલે કે બધાને અલય આપનારો) અને ક્ષમા એટલે કે પોતાને મારનાર કે ગાળ દેનારને ક્ષમા કરનાર એ ભગવાનને પ્રિય છે. આજ રીતે સંકરાચાર્ય તો અઙ્કોથ (૧૬-૨) અને અદ્વૈષ્ટ (૧૬-૩) ને પણ નિર્વૈરના સમાનાર્થક શબ્દો તરીકે ઘટાવે છે.

વળી અધ્યાય ૧૩ માં જ્ઞાન કોને કહેવાય એ બતાવતાં શ્લો. ૭ માં અહિંસા અને જ્ઞાન્તિ ને ગણાવ્યાં છે. જ્ઞાન્તિ એટલે ખીલું કોઈ પોતાનું બુરું કરે તે જોઈને પણ નિશ્ચય રહેવું તે. (સાં. ભા.)

તૃષ્ણા અંગે સીધો ઉલ્લેખ અધ્યાય ૧૪ શ્લો. ૭ માં આવે છે. મનુષ્યને બાંધનારા ત્રણ ગુણોનાં લક્ષણો બતાવતાં રત્નેશ્વરને દેવનગરીમાં તૃષ્ણા અને આસંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કહ્યો છે. તૃષ્ણા એટલે ન મળેલાની અસિલાધા અને આસંગ એટલે મળેલું હોય તેની આસક્તિ, વળગણ. આ ગુણોનાં બંધનોથી કોણ છુટી શકે છે એ બતાવતાં શ્લો. ૨૫ માં કહે છે “જે માન અપમાનમાં સમાન રહે છે, મિત્ર અને શત્રુઓની દૃષ્ટિએ જે સમાન છે (નિષ્પક્ષ) છે તે ગુણાતીત થાય છે.”

તૃષ્ણાનો ભાવ ‘કર્મફળની અધિકારભાવના,’ કામના વગેરે શબ્દોથી ગીતામાં અનેક સ્થળે આવે છે અને ગીતાનો મુખ્ય ઉપદેશ નિષ્કામતા અર્થાત તૃષ્ણારહિતતા છે.—અ.

ભગવાનના શિષ્યોએ સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, એની ઉત્પત્તિ વગેરે વિશે ઘણી વાતો કરી છે, એમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અંશ હતો અને એનું ખંડન-મંડન અહીં હિંદુસ્તાનમાં થયું. પણ એનો અર્થ એ નહોતો કે બુદ્ધ ભગવાને જે ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યું તેના પર આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો. એને વિશે કશો વધિ ઉઠાવવામાં આવ્યો નહોતો. હિંદુસ્તાનમાં વિચાર-સ્વતંત્રતા પૂર્વક થતો હતો એ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન વિશેષતાનું અને સ્વતંત્ર બુદ્ધિમત્તાનું લક્ષણ છે. જે સંસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યને જાણે છે તે આ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના મહિમાથી વાકેફ છે. વિચારની આટલી સ્વતંત્રતા ભાષ્યે જ ઠોઈ ભાષાના સાહિત્યમાં જોવા મળશે. કપિલ, કણ્વાદ વગેરે મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારો અલગ અલગ હતા. એમનું પણ ખૂબ ખંડન-મંડન ચાલ્યું. પરંતુ એમણે કહેલા ધાર્મિક વિચાર પર આક્ષેપ નથી. આજ રીતે બૌદ્ધ વિચારોની પણ ઠીક ઠીક જડતી લેવાઈ છે અને ખંડનમંડન થયું છે. પરંતુ ભગવાન બુદ્ધે જે સામાજિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યું હતું એને વિશે જરા પણ વિરોધ હોત તો બુદ્ધની ગણના અવતારોમાં ન થાત. અને આજે તો આપણે ગૌરવભરે કહીએ છીએ કે બુદ્ધ ભગવાન એ તો હિંદુસ્તાને દુનિયાને આપેલી સર્વોત્તમ ભેટ છે. બીજા શબ્દોમાં આપણે એમ કહેવા માંગીએ છીએ કે બુદ્ધ ભગવાન અહીંના સમાજના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિ હતા. એમનું શિક્ષણ અહીંના સત્પુરુષો અને શૈવર્ષણ્યોએ પણ સારી પેઠે માન્ય કરી લીધું છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને જાણનારા જાણે છે કે વિચારોની રસાકસી ઘણી ચાલી એ ખરું. પણ બૌદ્ધ ધર્મનો જે સર્વોત્તમ અંશ હતો તે આપણે પૂરેપૂરો સ્વીકારી લીધો, અને જે ધમ્મપદને માને તે જ બૌદ્ધ કહેવાતો હોય, બૌદ્ધ કહેવડાવવાની એજ ફસોડી માનવામાં આવે, તો મને એમ કહેતા જરા પણ સંશય નથી થતો કે પ્રત્યેક હિંદુ પોતાના બૌદ્ધ કહેવડાવી શકે છે.

વેદાંત અને અદ્વિતીયનો સમન્વય

આમ બુદ્ધના ઉપદેશોને આપણે સર્વાંશે સ્વીકારી લીધા છે અને એ.

આપણને તેમ જ દુનિયાને તારે એવા છે એવું પણ આપણું માનવું છે. ત્યારે હવે આપણે કરવા જેવું શું છે ? કરવાની વાત એ છે કે બુદ્ધ ભગવાને આપણને જે જીવનચર્યા આપી છે એની સાથે આપણે એકરૂપ થઈએ. તો એની સાથે અહીંનું જે વેદાત અને ધર્મવિદ્યા છે તેનો કેટલો મેળ પડે છે એ જાણવું જોઈએ. આ બેની વચ્ચે કશો વિરોધ તો છે નહીં, જોલટું હું તો વિસ્ત્રાસપૂર્વક માનું છું કે ધર્મવિદ્યાને આધારે કરુણા, ભૂતદયા અને નિર્વૃત્તાનું શુદ્ધ દીપ્ત શિક્ષણ ધણી સારી રીતે આપરી શકાયું છે. તેથી જ મેં કહ્યું હતું કે વેદાન્ત અને ગૌતમ બુદ્ધના વિચારોનો સમન્વય હિંદુસ્તાનને માટે સર્વોત્તમ રસાયણ રૂપ સાબિત થશે. અને દિશામાં થોડીક ઠાસિશ મેં શરૂ કરી. એ પ્રયત્ન આમ તો એટલે અદ્ય છે કે એનું કંઈ વર્ણન કરવા જેવું નથી. મેં બોધગયામાં જે સમન્વય આશ્રમ શરૂ કર્યો છે તે કંઈ બહુ મોટી સીજ તો નથી, એક નાનીશી શરૂઆત છે. બે-ચાર ભાઈ ત્યાં કામ કરે છે; પ્રત્યક્ષ કર્મયોગની સાથે ધ્યાનયોગનો મેળ કઈ રીતે પડી શકે એનો પ્રયોગ ત્યાં કરે છે. દુનિયા ભરના યૌદ્ધો ત્યાં આવે છે એમની સેવા કરે છે અને એમની પાસેથી કંઈ ને કંઈ શીખવાની ઉત્સુકતા સેવે છે.

બુદ્ધના આત્માને શાંતિ આપનારાં કામ

આનો વિચાર મને ગિહારમાં બુદ્ધાન અંગે કાર્ય કરતાં કરતાં સદૃજ સૂઝ્યો. હું જિલ્લે જિલ્લે ફરતો હતો અને ત્યારે જમીન પણ કંઈ ને કંઈ મળતી હતી. પરંતુ બુદ્ધ ભગવાનના જીવનથી પવિત્ર થયેલા ગયા જિલ્લામાં મેં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં બોધગયામાં ૧ લાખ એકરનો સંકલ્પ ગયા જિલ્લા માટે કરવાનું મેં ધાર્યું હતું. એ સંકલ્પ તો પૂરો થયો. પછી ત્રણ લાખ એકરની કલ્પના કરી. હિંદુસ્તાનમાંથી પાંચ કરોડ એકર જમીન મેળવવી જોઈએ એ હિસાબે ગયા જિલ્લાનો આકેડો ત્રણ લાખનો થાય. તેથી છંદ્રિક તરીકે એ આકેડો મૂક્યો. આટલા મોટા પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનમાં કયાંયે કામ નહોતું થયું. એ જિલ્લાનો પહેલો સંકલ્પ એ કે લાખ

એકરનો પૂરો થયો. અને મેં જિહારમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી મને સતત એવો અનુભવ થયો કે જાણે બુદ્ધ ભગવાન અમારી સાથે યાત્રામાં છે. તેથી સહજ પ્રેરણાથી સમન્વય આશ્રમનો કલ્પના સહી એ નાના પાયા પર શરૂ થયો છે. એ આશ્રમનું કશું ખાસ મહત્ત્વ નથી. એનો તો અહીં સહજ ભાવે ઉલ્લેખ કર્યો. મહત્ત્વની ચીજ સમન્વય-આશ્રમ નથી, મહત્ત્વની ચીજ તો સમન્વય છે. મારો વિશ્વાસ છે કે વેદાંત અને અર્ધિ-સાના સમન્વયમાંથી હિંદુસ્તાન અને દુનિયાનું કલ્યાણ થશે. મને અંતરમાં એવી પ્રેરણા થાય છે કે આ વિચારને માટે મારું જીવન વીતે. અને તેથી જુદાનના અનુસંધાનમાં જે કાંઈ કામ થયું છે એ થોડુંક છે જાણે બુદ્ધ ભગવાનના આત્માને શાંતિ આપતું હશે એવો મારો વિશ્વાસ છે.

બુદ્ધ ભગવાને બર જીવાનીમાં બધું ઐશ્વર્ય અને રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો અને સતત પરિવ્રજ્યા કરતા રહ્યા. આજે જ અહીં એક એવી ઘટના થઈ છે, જેનાથી બુદ્ધ ભગવાનના આત્માને સંતોષ થયો હશે. કરુણાનું કાર્ય કરતાં કરતાં થોડાક ભાઈઓ મુંબઈથી અહીં પગપાળા આવ્યા છે. એમાં ઘણાખરા જીવંતો છે અને જે તો ચૌદ-ચૌદ વરસનાં જાતંત્રી હોકરાઓ પણ છે. અને એ લોકો નવસો માઈલનો પંથ ખેડીને અહીં આવ્યા છે ! એમણે વિચાર્યું કે સર્વોદય સંમેલનમાં જવું તો સર્વોદયનું કામ કરતાં કરતાં જવું જોઈએ. તેથી લોકોને કરુણાનો સંદેશો આપતાં આપતાં, સર્વોદયનો વિચાર સમગ્રવર્તા સમગ્રવર્તા અહીં આવ્યા. એમને લગભગ સાડા સાતસો એકર જમીન મળી અને દંઈક સંપત્તિદાન-પત્રો પણ મળ્યાં.

કરુણાનું રાજ્ય સ્થાપના

આપણે લોકો તો રાત્રિવિહીન અને પામર પ્રાણી છીએ. બુદ્ધ ભગવાનની સામે બોલવાની આપણી તો દિંમત જ રોની ચાલે ! ક્યાં એમની શાંતિ અને ક્યાં આપણાં મનની તૂટીફૂટી દાલત ! પણ એટલું તો હું ચોક્કસ કહી શકું છું કે આપણે એમનાં બાગેડો

છીએ અને જે કાંઈ ભાગ્યે વૃદ્ધો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. તે એમને માર્ગે જ કરી રહ્યાં છીએ. ઘણી મોટી તપસ્યાને અંતે જે કરુણાનું દર્શન એમને થયું એ કરુણાનો ઉદય આપણાં હૃદયમાં થયો, અને એ જ કરુણાની ભાવના આ નાના નાના છોકરાઓને હજાર માઈલ પગપાળા ચલાવી દાવી. તેથી મેં દાવો કર્યો હતો કે શુદ્ધ ભગવાને જે ધર્મચક્રપ્રવર્તન ચલાવ્યું છે તેને આપણે આગળ વધારી રહ્યાં છીએ. એ શબ્દ તો બહુ મોટો છે, આપણે તદ્દન તુચ્છ છીએ, તેમ છતાં એ શબ્દ ઉચ્ચારવાની હિંમત ભગવાન શુદ્ધની કૃપાથી થાય છે. આપણે ખૂબ ફીણ છીએ, પાપી છીએ, કરુણાને પાત્ર છીએ. અને આપણે જાતે કરુણાને પાત્ર છીએ તેથી તો આપણે કરુણાનું મહત્ત્વ સમજીએ છીએ. અને તેથી જે કરુણાનું દર્શન ભગવાનને થયું હતું એના પર અધ્યા રાખીને એ જ કામ આપણે કરી રહ્યાં છીએ. કરુણાનું રાજ્ય રમ્યા વિના આપણા દિલને ટાંક નહિ વળે અને સમાજને રિચરતા નહીં મળે. હું ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે આપણા બાળકો પર એમના આશીર્વાદ વરસે. મેં ‘શુદ્ધ ભગવાન’ કહ્યું. એ શબ્દોનું ભાષાંતર કરનારાએ ‘ધર્મર’ કહ્યું. પણ એ ખોટું નથી. કેમકે આપણે માટે એ બેય એક જ વસ્તુ છે. એક અંતર્યામી છે અને બીજું એનું જ બહાર પ્રગટેલું એક રૂપ છે. એનું સ્મરણ કરીને હું આશા સેવું છું કે જૂઠાન દ્વારા કરુણાનું રાજ્ય પ્રસ્થાપિત કરવાનો માર્ગ ખૂલી જશે. આપણે શુદ્ધ ભગવાનને શરણે છીએ, આપણે કારુણ્ય ધર્મને શરણે છીએ, આપણે સર્વોદય સમાજને શરણે છીએ.

તે-નેરી, જિ. ગિંગલપેટ ૨૪-૫-૫૬

૨

દિવ્ય ચેતના

પહાડો પર ઘણું પાણી પડે છે, એ પાણી અક્ષય અક્ષય દિશામાં વહી જાય તો થોડે જઈ સૂકાઈ પણ જાય અને નહીં તો નાળાનું

રૂપ ધારણ કરે. પરંતુ એ બધું પાણી જો એક જ દિશામાં વહેવા માંડે તો એમાંથી મોટી નદી બનશે. મનુષ્યના મનની અવસ્થા આ જાતની છે. મનમાં અનેક શક્તિઓ છે. એ ચારે તરફ વેરવિખેર વહેતી રહે તો કંઈ કામની ન રહે, પરંતુ મનની બધી શક્તિઓ જો કંઈ એક સારા ઉદ્દેશને પાર પાડવા કામે લાગી જાય તો એમાંથી એક ભારે મોટી તાકાત પેદા થાય અને એ ઉદ્દેશ પણ સફળ થાય. એવું જ સમાજનું પણ છે. સમાજમાં લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિઓ અલગ અલગ દિશામાં કામ કર્યું જાય તો જરૂર કંઈને કંઈ કામ તો થશે જ, પણ એમાંથી શક્તિ ખડી નહીં થાય. પણ જો બધા મનુષ્યો એક દિશામાં વિચારવા માડે અને પોતપોતાના જુદા જુદા સંકલ્પોને એકત્ર કરી નાંખે તો અનેકોના સંકલ્પના એકત્રીકરણથી એક મોટી તાકાત પેદા થશે. મનુષ્યના પોતાના મનની શક્તિઓ એકત્ર ન થાય તો વ્યક્તિગત સંકલ્પ પણ શક્ય નથી બનતો. એ જ રીતે સમાજમાં વ્યક્તિઓની શક્તિઓ જો નિરનિરાળા દિશામાં એકબેકથી ઊલટાસલટી કામ કરે તો સામાજિક સંકલ્પ પણ શક્ય બનતો નથી. આપણા સમાજમાં કંઈ ઓછી શક્તિઓ નથી. તેમ જ આપણા મનમાં પણ કંઈ ઓછી શક્તિઓ નથી. પરંતુ સામાજિક કાર્ય તો ત્યારે સિદ્ધ થાય છે જ્યારે આપણી માનસિક શક્તિઓ એકીભૂત થાય છે અને સમાજની શક્તિઓ એક જ દિશામાં વિચારે છે.

વ્યક્તિ અને સમૂહમાં દિવ્ય જન્મ

તમે સૌ જોઈ રહ્યા છો કે પાંચ વરસથી આપણે આપણી તમામ માનસિક શક્તિઓને એક કામમાં યોજી રહ્યા છીએ. અને તેથી કંઈને કંઈ કામ નીપજી રહ્યું છે. એ જ રીતે આપણે એ પ્રયત્ન પણ ચાલુ જ છે કે આપણે સંકલ્પ વ્યાપક બનીને સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સંકલ્પ બની જાય. આ રીતે જે સામૂહિક સંકલ્પ ઘડાય તેમાં દિવ્ય શક્તિ પ્રગટ થાય છે અને એ દિવ્ય સંકલ્પ બની જાય છે. એને દિવ્ય જન્મ

પણ કહી છે. એ દિવ્ય જન્મ કોઈ એકના મનમાં પણ થઈ શકે છે. અને પછી સમાજમાં ફેલાઈ શકે છે, અથવા તો એ પણ શક્ય છે કે સમસ્ત સમાજ દ્વારા જ એ પ્રગટ થાય અને પછી વ્યક્તિને પ્રેરણા આપે. ખીજા શબ્દોમાં દિવ્ય જન્મ વ્યક્તિ દ્વારા સમૂહમાં પહોંચે અથવા સમૂહ દ્વારા વ્યક્તિમાં પહોંચે. દિવ્ય જન્મ આ બન્ને પ્રકારે પ્રગટ થશે. સમૂહમાં જ્યારે એનો જન્મ થશે ત્યારે એનું દિવ્ય રૂપ પ્રગટ થશે અને એનું એક વિચારનું સ્વરૂપ હશે. એ વિચારની હવા ચોમેર ફેલાશે અને વ્યક્તિને સ્પર્શ કરશે. જો દિવ્ય જન્મ કોઈ એક વ્યક્તિના મનમાં થશે તો એનો જન્મ એક ખીજા પ્રકારનો હશે. એનું રૂપ બાવનાનું હશે અને પછી એ બાવના સઘળાનાં હૃદયને સ્પર્કસુાવશે. સમૂહમાં જ્યારે દિવ્ય જન્મ થાય છે ત્યારે એ વિચારનું રૂપ લે છે, જ્યારે વ્યક્તિમાં દિવ્ય જન્મ થાય છે ત્યારે બાવના પ્રગટ થાય છે અને એ બાવના સ્વરૂપે સર્વનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. આનું તો એક સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક શાસ્ત્ર પણ છે. પરંતુ મારે એનું વિવેચન આજે નથી કરવું. એ એક બીડો વિષય જરૂર છે. અહીં તો મેં એના તરફ ધ્યાનથી નહીં જોયું. માત્ર કહેવું.

વિશ્વશાંતિની શાંતિ કામ કરી રહી છે

પાંચ વરસ પછી ન્યાં ન્યાં સાપ્તહિક સંકલ્પ પ્રગટ થયો ત્યાં ત્યાં કોઈને કોઈ કામ થયું એવો આપણો અનુભવ છે. જ્યારે હું ઓરિસામાં બસતો હતો ત્યારે મારી વ્યક્તિગત બાવનાનો સ્પર્શ આખા સમાજને થયો અને એમાંથી આમદાનનું એક વ્યાપક સ્વરૂપ ખીલી ઊઠ્યું. આજે ત્યાં એક એલું દૃશ્ય જોવા મળે છે કે હજારો ગામોએ સર્વસ્વદાન કરીને સ્વામિત્વને ખંખેરી નાખ્યું છે અને હવે આમરાજ તથા રામરાજ્યની દિશામાં આગળ વધવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. ભૂદાન આદિવાન આમદાનનો આ હોટ પહોંચી શકશે એવો પહેલાં સરખાતના તમકામાં કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. પણ હવે તો મેં એથી પણ ધણી

વધારે આશા બાંધી છે. આમદાનની આશા અને તો હતી જ, પણ મેં તો આમાંથી વિશ્વશાંતિની આશા પણ બાંધી છે, એટલે કે આખા વિશ્વનું મન બદલાશે. એ મનનું રૂપાંતર થશે એવી આશા હું ધરાવું છું. અને એ પ્રકારની હવા દુનિયામાં વહેતી થઈ ચૂકી છે એ વિશે મારા મનમાં મુદ્દલે શંકા નથી. આ હવા ફેલાય છે એનો સંચય બધાં વરતી શકે તેવો નથી એ હું જાણું છું. સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા લોકોને જ શરૂઆતમાં એની ખબર પડે. પરંતુ ધીરે ધીરે જેમ જેમ એનું સ્વરૂપ ખીલતું જશે તેમ તેમ સર્વસાધારણ લોકોને પણ જ્ઞાન થશે કે કશીક શક્તિ પ્રગટ થઈ રહી છે. બાબા તો પોતાના મનમાં ક્યારેનો એ પામી ગયો છે કે એ શક્તિ કામ કરી રહી છે અને બાબાને પ્રેરણા આપી રહી છે. એ જ તમારામાં પણ પ્રેરણા સીંચશે એ વિશે બાબાને જરાકે શંકા નથી. તેથી બાબાને ખાતરી છે કે તામિલનાડ ખીજ દોઢ પણ પ્રદેશ કરતાં પાછળ નહીં રહે, બહુ અહીંના લોકોના હૃદયમાં સૂક્ષ્મ ભક્તિભાવના ભરી પડી છે, તેથી વિશ્વશાંતિની જે શક્તિ કામ કરી રહી છે તે અહીં જાંડું કામ કરશે જ.

બાબાની સ્ત્રી સુદામાની સ્ત્રી કરતાં ઊંચરે તેવી છે ?

આજે અહીં એક ભાઈ મને મળવા આવ્યા હતા. એમણે કહ્યું કે, “તમે બધાની પાસેથી દાન અને સમર્પણની જે આશા રાખો છો તે જાણે વિચાર તો ધણો જ સારો છે અને અમારે માટે આશોર્વાદ સ્વરૂપ છે, પરંતુ અમે તો એટલા બધા મરીમ છીએ કે અમારી પાસે આપવા જેવી એકે ચીજ જ નથી. ત્યારે મેં કહ્યું, “સુદામો તો છેક જ ચીંથરેલા હતા, છતાં એ ભગવાનને સમર્પણ કરવા જેવું એને કંઈને કંઈ તો જડ્યું જ !” એ ભાઈ જરા મસ્કરા હતા એટલે ખોલ્યા, “સુદામાની સ્ત્રી સારી હતી એટલે એ એમની વહારે ધાઈ. પણ અમને આ બાબતમાં અમારી સ્ત્રી ક્યાં મદદ કરે તેમ છે !”

તે વખતે એમની સ્ત્રી ત્યાં હાજર નહોતી, નહીં તો માનું છું કે એ

મારા વતી જવાબ વાળત કે, “ તમે અમસ્તા અમારું નામ આપું ના ધરશો, તમે પોતે સમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ જાવ તો અમે તો તમારી સાથે છીએ જ. ”

શ્રીઓ—માતાઓ કઈ રીતે પ્રેરિત થઈ સ્ત્રી ■ એના હું તમને એ દાખલા આપું.

માતાનું હૃદય

એક વરસ પચીસ વાત છે. એક ભાઈએ મારી પાસે આવીને પાંચ એકર જમીન આપી અને પાછા ગયા. બીજે દિવસે અમે તો બીજા મુકામે પહોંચી ગયા. એ બીજે મુકામે આઈન્સ માઈલ ચાલીને એ ભાઈ મને ફરીથી મળવા આવ્યા. આવીને આગલે દિવસે આપેલું દાનપત્ર પાછું માંગવા મંડયા. મેં કારણ પૂછ્યું તો એ કહે છે, “ હું આપને પાંચ એકર આપીને પાછો ધેર ગયો ત્યારે માએ મને પૂછ્યું કે બાબાને કેટલી જમીન આપી છે, ત્યારે એણે મને કહ્યું કે પાંચ એકર આપી છે. ત્યારે એણે મને કહ્યું કે બેટા, ભગવાને આપણને પચાસ એકર જમીન આપી છે એમાંથી આપણે ફક્ત પાંચ એકર જ બાબાને ક્યે મોકિ આપીએ? એાછામાં એાછી દસ એકર જમીન તો આપવી જોઈએ. ”

માતાની આજ્ઞાથી પ્રેરિત થઈને એ માણસ દસ માઈલ ચાલીને દસ એકર જમીન આપવા આવ્યો હતો । એણે દસ એકરનું નવું દાનપત્ર ભરી આપ્યું અને પાંચ એકરનું જૂનું દાનપત્ર ફાડી નાંખ્યું. માતાનું હૃદય કઈ રીતે કામ કરે છે એનો આ દાખલો છે.

પત્નીનું હૃદય

હવે પત્નીનું હૃદય કઈ રીતે કામ કરે છે એનો એક દાખલો પણ હું તમને આપું.

એક વકીલ હતા, એમની પાસે બાર એકર જમીન હતી. પણ એમનો કઈ આપવાનો ઇરાદો નહોતો. ત્યારે એમની પત્નીએ એમને

“આપવાનો અવસર આવ્યો છે તો શીદને નથી આપતા? આ વખતે નહીં આપો તો મનખા દેહ મળ્યો તે શા ખપનો? તમારી તો વકીલાત આદે છે અને એને આધારે આપણું સમુંસારું ચાલે છે, તો પછી આપણે જમીન શું કામ ઝાઘી રાખીએ?”

હેવટે એ પત્નીના આગ્રહથી પીગળ્યા અને મળવા આવ્યા. દાન પણ આપ્યું. દાનપત્ર પર સહી કરતી વખતે એમણે મને આ આખી વાત કહી સંભળાવી અને ઉમેર્યું કે કાયદેસર જમીન મારે નામે છે માટે હું દાન કરું છું, પણ ખરું જોતાં આ દાન મારી પત્નીનું છે.”

આમ પત્નીના આગ્રહથી પતિએ દાન કર્યું.

સમર્પણનું મહાભારત

આ પાંચ વરસમાં તો આવી સુંદર ઘટનાઓ એટલી બધી બની છે કે હખીએ તો એનું ખાસનું મગનું એક મહાભારત ભરાય. કેમકે ત્રણ વ્યાખ કરતાં યે વધારે લોકોએ દાન આપ્યાં છે અને એમાં હૃદયનાં ઊંડાણ-માંથી ભગવત્ ભક્તિ પ્રગટ થઈ હોય એવા અનેક ઉદાહરણો બન્યાં છે.

અને હું તમને વિશ્વાસપૂર્વક કહું છું કે વિશ્વમાં એક સક્રિય કામ કરી રહી છે, એટલું જ નહીં એણે હવે જોરથી કામ કરવા માંડ્યું છે. હું આશા રાખું છું કે આ સક્રિયતાની પ્રેરણાથી તમને પણ તમારી પાસે જે આહુ વસ્તુ કાંઈ હોય તે પરમેશ્વરને નામે સમર્પણ કરવાનું દિલ થશે.

રાજમપેઠ, જિ. ચિંમલપેઠ તા. ૨૫-૫-૫૬

૮

વેદાંતી લોકશાહી

આજે અમે તમારે ત્યાં આવ્યા છોએ. તમારું આ સ્થાન ભારતભરનું તીર્થ સ્થાન છે. અહીં રામાનુજ અને વેદાન્તદેશીકન જન્મ્યા હતા. અહીં આલ્વાર લોકોએ ભક્તિ કરી છે. અહીં શંકરાચાર્ય

પોતાનો મઠ સ્થાપ્યો. શુદ્ધ જીમ્મો અને જૈન સાધુઓએ અહીં પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કર્યો. આવી પવિત્ર જગ્યામાં આવતી કાલથી સર્વોદય સંમેલન બસવાનું છે. કોઈ એક જ જગ્યામાં વિચાર કેન્દ્રિત થાય છે એમ હું નથી માનતો. વિચાર કોઈ એક જગ્યાએ મુરાયેલો રહેતો નથી. એ આખા વાતાવરણમાં હોય છે અને વાતાવરણમાં જ ફેલાય છે. આમ છતાં કેટલાંક સ્થળોએ સત્ત્વનોની તપસ્થાનો અંશ હોય છે, એવાં સ્થાન વાતાવરણમાંના વિચારને તરત જ પકડી શકે છે. તેથી મને આશા છે કે તામિલનાડમાં સર્વોદય વિચાર જાંડા મૂળ નાંખશે આ વિચાર જ એટલો જાણે છે કે એના સ્મરણ માત્રથી હૃદય ઉત્સાહથી જીભરાય છે. મારો દાવો છે કે ભારતની પ્રાચીન પરંપરાનું ઉત્તમ પરિણામ સર્વોદયમાં દેખાય છે.

સામ્યયોગ અને સામ્યવાદ

આ સર્વોદયને સામ્યયોગ પણ કહે છે સામ્યવાદ શુદ્ધ વસ્તુ છે અને સામ્યયોગ પણ શુદ્ધ વસ્તુ છે. સામ્યવાદ એ અસામ્યવાદની પ્રતિક્રિયા છે, એ સામ્યત્વવાદ અને મૂડીવાદની પ્રતિક્રિયા છે. જ્યારે સામ્યયોગ એ જીવન-વિચાર છે અને સ્વયંભૂ-પોતાની મેળે પેદા થયેલો છે. મુરોષમાં મૂડીવાદી સમાજ રચનામાં જે વિચારો પ્રચલિત થયા હતા તેમાં કેટલીયે મુરાધઓ હતી. એના વિરોધમાં ત્યાં સામ્યવાદ જન્મ્યો. આવો, વિરોધમાં પેદા થયેલો વાદ જીવન-વિચાર ન બની શકે. એ જે તે સમયની પેદાશ હોય છે અને તે સમય માટે ઉપયોગી પણ હોય છે, પણ હું માનું છું કે એનું કામ હવે સંગઠન પૂરું થયું છે અને દુનિયાને એનો સાર મળી ગયો છે. દુનિયા એનો સાર ખેંચી રહી છે. આપણે જોને સામ્યયોગ, સર્વોદય કહીએ છીએ તે એક જીવન-વિચાર છે. એ સદા-સર્વદા ઉપયોગી થાય એવો વિચાર છે, કારણ, એનો પાયો આત્માની એકતા છે. આ આત્માની એકતાનો સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનના ઋષિઓએ પોતાના અનુભવ પરથી માનવોને શીખવ્યો. એ આ બૂમિનો-ભારતનો મૂળભૂત વિચાર છે. એને આપણે બ્રહ્મવિદ્યા પણ કહીએ છીએ, વેદાંત પણ કહીએ છીએ.

વેદાંતના પાયા પર

આ પાયાના વિચાર પર સર્વોદયની ઇમારત બની છે. મેં ઘણીવાર કહ્યું છે કે આજની સોઠસાહીની જે પદ્ધતિ છે તેના પાયામાં પણ વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે અને એ કંઈક અંશે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. દુનિયાના તમામ દેશોમાં સોફોને મતાધિકાર અપાયો છે. દરેક જણને એક જ મત આપવાનો અધિકાર છે, પછી ભલે તે અલણ હોય या ભણેલો, ગરીબ હોય या અમીર, સહેરી હો या ગામડિયો. આમ એક જ મતનો અધિકાર અપાય છે.

આપણે વિચાર કરીએ કે આનો પાયો શું ? તો વેદાંત સિવાય સિવાય બીજો કાંઈ પાયો નથી. તમે જાણો છો કે મનુષ્યની બુદ્ધિ, બુધ્ધિમાં ધણું ફેર હોય છે. એક જણની બુધ્ધિશક્તિ અને ચિંતન શક્તિ કરતાં બીજાની સોગણી બુધ્ધિશક્તિ અને ચિંતનશક્તિ હોઈ શકે છે. આમ બુદ્ધિને આધારે દરેકને મત આપવાનો અધિકાર નથી મળતો. આપણને ખબર છે કે બધાની શરીરની શક્તિમાં ફરક હોય છે. એક જખરો હોય છે, બીજો દુબળો હોય છે. આમ શરીરશક્તિના આધારે પણ દરેકને મત આપવાનો અધિકાર નથી અપાતો. આપણે જાણીએ છીએ કે આજ સુધી દુનિયામાં દરેક પાસે જુદી જુદી સંપત્તિ છે. (સરખી સંપત્તિ નથી.) એટલે એના આધારે પણ દરેકને એક મત આપવાનો અધિકાર નથી મળ્યો. તો પછી દરેક મનુષ્યને એક મતનો અધિકાર અપાયો તેનો આધાર ક્યાં ? એનો આધાર એ છે કે માનવોના આત્માની એકરૂપતા સ્વીકારવામાં આવી છે. માણસ ભણેલો હો या અલણ, એના આત્મામાં કશો ફરક નથી. એની બુદ્ધિ, શરીર કે સંપત્તિના ભેદભાવથી આત્માની એક રૂપતાને કશો વધો આવતો નથી. એજ આત્માની એકતાના આધારે દરેક મનુષ્યને એક મત આપવાનો અધિકાર મળે છે. આપણા વડા પ્રધાન પર આપણને કેટલો વિશ્વાસ છે ? છતાં જ્યાં મનનો સવાલ આવે છે તો એમને પણ એક જ મતનો અધિકાર અપાય છે અને એમના પટાવાળાને પણ એક આ ક્યાં તો

માણસની મૂર્ખતા છે ને ક્યાં તો વેદાંત તમે જ કહો કે એ શું છે ? હું માનું છું કે આત્માની એકતાનો વેદાંતનો જે સિદ્ધાંત છે એનો એમાં સ્વીકાર છે.

પણ અહીં રસ્તે ભૂતા પડ્યા

પણ આ લોકશાહીના સિદ્ધાંતમાં એક ખામી રહી ગઈ છે. આત્માની એકતાને ઓળખીને દરેકને એક મતનો અધિકાર આપ્યો. પણ પછી મતની મંડયા ગણતરી કરવા. ૫૧ જણાનો એક મત હોય અને ૪૯ જણાનો બીજો તો ૫૧ વાળાને માનશે અને રાજસભા એમને સોંપાશે. અહીં એ વેદાંત ચૂકી ગયા. વેદાંત એમને બરાબર પચ્યું નથી. એનો એક ભાગ એમના ખ્યાલમાં આવ્યો અને બીજો નથી આવ્યો. આત્માની એકતા માની, તેવું એ પણ એમને સમજવું જોઈતું હતું કે આત્મા આત્માના સંયોગથી કંઈ વધારો નથી થતો. આત્માની ગણતરી ન થઈ શકે. એમણે સમજવું જોઈતું હતું કે એ ગણિતનો વિષય નથી, વેદાંત છે. માટે એમાં સંખ્યાનો સવાલ જોણ છે. સર્વોદય આ ખામી નિવારે છે. સર્વોદય કહે છે ભાઈ, જે વેદાંત શીખ્યા હો તે પૂરું કરો, અધાનો વિચાર સ્વીકારીને કામ કરો. પાંચમાંથી ત્રણનો મત એક બાજુ પડે અને એનો બીજી બાજુ પડે તો ત્રણનો ખરો એ વાત ખોટી. ચારના મત એક બાજુ પડે અને ગાકીના એકનો બીજી બાજુ પડે તો ચાર કહે તેમ ચુકાદો આવવો એ પણ ખોટું. પાંચેય એકમને જે કહે તે જ મનાય. પણ આ વિચાર સ્વીકારાયો નથી તેથી દુનિયાચરના દેશોમાં મહામતી ને લઘુમતીના ઝઘડા પેદા થયા છે. એને કારણે માને મામ ભાગલા પડે છે અને મામનો ઉચ્છેદ જવા બેસે છે.

લેદનીતિ કે રાજનીતિ ?

તમે સાંભળ્યું હતું કે ઓસિસામાં ૯૦૦ આખાં ને આખાં મામ ભૂદાનમાં મળ્યાં છે. એટલે એ ગામોમાં જે જે લોકો પાસે જમીન

હતી, જે લોકો જમીન-માલિક ગણાતા હતા, તે લોકોએ પોતાની માલિકી છોડી અને તમામ જમીન ગામ-સમસ્તને સોંપી. આ આમદાન એ બૂદ્ધાન આદિલનનો પરમ ઉદ્દેશ છે. તામિલનાડમાં પણ આમદાનની પરંપરા ચાલશે એવી મારી આશા છે. રામાનુજ અને શંકરાચાર્યની આ જૂ મિત્રા આ વિચાર જરૂર સ્વીકારશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. કારાપુટમાં આટલું સારું કામ થયું પણ હવે આગળ ઉપર ચૂંટણીઓ આવે છે. ચૂંટણી વખતે અલગ અલગ રાજકીય પક્ષો ગામડાંઓમાં પહોંચી જાય છે અને ત્યાં ફાટફૂટ પાડવાની કોશિષ કરે છે. આ ગામડાંઓએ પોતાની માલિકી છોડી છે અને આખા ગામને એક કુટુંબ બનાવ્યું છે. હવે ત્યાં જઈને એમાં ફાટફૂટ પાડવી છે. જે રાજનીતિથી દેશના ગામેગામ ભાગલા પડે તે રાજનીતિથી દેશનો શો શક્ત્રવાર વળવાનો છે એ પણ એમને નથી સમજતું. દેશમાં પ્રાંતિક ભેદો છે તે એમને ઓછા પડે છે ? દેશમાં ભુદી ભુદી ભાષાઓ છે, અને એ ભાષાઓના જંઘડા તો ઊભા જ છે, એ ઓછા પડે છે ? અહીં અસંખ્ય જાતિભેદનો અગ્નિ તો દેશને ભરખી જ રહ્યો છે, તે શું ઓછા પડે છે ? ધર્મના જંઘડા તો ઊભા જ છે, એ ઓછા પડે છે ? અહીં અસંખ્ય મત-મતાંતરો અને સંપ્રદાયોના જંઘડા છે, તે ઓછા પડે છે ? અહીં બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણોત્તરોના જંઘડા ચાલે છે તે ઓછા પડે છે ? હવે એમાં પક્ષભેદ લાવીને ઉમેરવાથી દેશની શાંતિ પ્રગતિયવાની હતી ? એનું એક પરિણામ એ આવે છે કે કોઈ સારું કામ કરવા માટે પણ લોકો ભેગા નથી થતા. લોકો કહે છે કે કલાણાની સાથે કામ કરશું તો એનું મહત્ત્વ વધી જશે. એટલે સારું કામ કરીએ, પણ તો એનો જશ અમારી પાટીને મળવો જોઈએ. સામેવાળો કંઈ સારું કામ કરે તો એમાં એની બદદાનત હોવાનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં, એનું કામ કળીભૂત ન થાય એટલા સારું કામમાં પથરા નાંખવાના પણ ફાંફા મારે છે. આ બધા ભેદભાવો લોકશાહીએ સંખ્યાનો-લઘુમની-અલુમતીનો આધાર

કમૂલ રાખ્યો છે તેને લીધે છે. એમણે આત્માની એકતા તો કમૂલ રાખી પણ વર્ણી આત્માની ગણતરી પણ કરવા માંડી. ખરી રીતે ગણતરી તો જે એક ન હોય, અલગ અલગ હોય તેની કરવાની હોય. અને સંખ્યા પર ભાર મૂકે છે તો બુદ્ધિ પર શા માટે નથી મૂકતા ? શું પર જણાવી બુદ્ધિ હંમેશાં ઠટ્ટે જણાવી બુદ્ધિ કરતાં વધારે હોય છે ? આજકાલ આ લોકશાહીમાં જે બહુમતીનું હાથી નીકળ્યું છે તે પર મેં એકવાર જરા ટોળમાં પૂછ્યું હતું કે આ દુનિયામાં અને ખાસ કરીને આપણા દેશમાં આજની હાલતમાં મૂખ્યાં વધારે હશે કે અક્ષતવાળા ? તો કહે કે મૂખ્યાંનો સંખ્યા વધારે છે. તો શું એનો અર્થ એમ થયો કે તમે આ બહુમતીના સિદ્ધાંતનું પૂંછડુ ગ્રાસ્યું છે તે તમારે મૂખ્યાંનું રાજ્ય કરવું છે ? માટે, વેદાંતનો સિદ્ધાંત જરા બરાબર સમજે તે સ્વીકારો. એ સિદ્ધાંત એ છે કે આત્મા આત્મામાં બેદ નથી. તેથી જેમાં સૌને સંતોષ થાય તેવું જ કરવું જોઈએ.

વિશિષ્ટાદૈત

રામાનુજ અને શંકર વચ્ચે વાદ ચાલતો હતો કે અદૈત પૂરેપૂરો છે કે એમાં થોડો ધણો ફેરફાર છે ? એટલે કે આપણે ઈશ્વર સાથે પૂરેપૂરા એકરૂપ છીએ કે પછી એનાથી જુદા છીએ ? હું પૂછું છું કે આપણે ઈશ્વર સાથે એકરૂપ છીએ કે નહીં એનો વિચાર કરવા જેટલા લાયક આપણે આજે ખરા ? આપણે આપણા તાપની સાથે ને ભાઈની સાથે પણ કંઈકીએ છીએ. તો પછી જે ઈશ્વર દેખાતો નથી તેની સાથે તો એકરૂપ શી રીતે ધર્મ રાખીએ ? રામાનુજ અને શંકરે આપણને શીખવ્યું કે આત્મા એક જ છે એ બેમાં ફરક એટલો જ રહ્યો કે એકે ક્યું કે દરેકને પાતપોતાનું એક આગવાપણું-વિશેષતા હોય છે. જીનએ ક્યું કે એ વિશેષતા ગૌણ હોય છે, મિથ્યા હોય છે. એકરસના અને એકતા બન્ને આચાર્યોએ કમૂલ રાખી છે. દરેકની પાતપોતાની કંઈક વિશેષતા હોય છે એ પણ સ્વીકાર્યું. એનું મહત્ત્વ થોડું છે એ પણ માન્ય. આગ છતાં, બધાનો

મત લેવો. જોઈએ એમ સ્વીકાર્યું કારણ કે દરેકમાં કંઈ ને કંઈ વિશેષતા હોય છે. આ ચર્ચા નિશ્ચિષ્ટાદૈત. આટલી વિશેષતા ન હોત, કશો ફેરફાર ન હોત તો મત લેવાનો સવાલ જ ઊભો ન થાત. પરંતુ અદૈત છે અને આત્માની એકતા છે તેથી બધાનાં મનનું સમાધાન થાય એ રીતે કામ કરવું એવું વહેવાર જીવનસ્થ એમાંથી નીકળે છે. કાજીવરમનાં સંસ્કારસંપન્ન નાગરિકાને આ વિચાર ગ્રહણ કરતાં મુશ્કેલ નહીં હાગે એમ માફ ધારવું છે. અને તેથી જ મને આશા છે કે તામીલનાડમાં સર્વોદય વિચાર ઉત્તમ રીતે સ્વીકાર પામશે.

નાસ્તિકો પણ ઈશ્વરના ભક્ત છે.

પણ મને કહે છે કે અહીં લોકોની એક એવી જમાત વસે છે કે જે ઈશ્વરને નથી માનતી. પણ ખરી રીતે એ આ જ પ્રાંતની વિશેષતા છે એમ નથી. એ તો આખા ભારતમાં અને આખી દુનિયામાં છે. વળી એ આ જ યુગની વિશેષતા છે એમ પણ નથી. યુગે યુગે એ હતા. પરંતુ, મને જ્યારે કશું, અહીં કેટલાક લોકો ઈશ્વરને નથી માનતા ત્યારે મેં કશું કે મને એની ચિંતા નથી. કારણ, એ જાણે ઈશ્વરને ન માને, ઈશ્વર તો એમને માને છે. ફિકર તો ત્યારે પડે કે ઈશ્વર આપણને બૂલી જાય. દીકરા માને બૂલ્યો તો એ કંઈ બહુ મોટી વાત નથી. પણ આ જો દીકરાને બૂલી ગઈ તો મોટો અર્થ જરૂર થયો. તો એક આ રીતે મને ચિંતા નથી. ઉપરાંત, ખીણ પણ એક વાત છે. જે લોકો એમ કહે છે કે અમે ઈશ્વરને નથી માનતા તે પણ એમ તો કહે જ છે કે અમે સભ્યતામાં માનીએ છીએ, માનવતામાં માનીએ છીએ. એનો અર્થ તો એ થયો કે તમે માને નથી માનતા પણ બાને માનો છો. માફ કહેવું છે કે જે માનવતામાં માને છે તે ઈશ્વરને નથી માનતો તો મને કોઈ ચિંતા નથી. કારણ, માનવતામાં માનવું અને ઈશ્વરને માનવો એ એક જ વસ્તુ છે. હા, જો કોઈ એમ કહે કે તું માનવતા અને પ્રેમમાં નથી માનતો ત્યારે તો એ ચિંતાની વાત ખરી !

એટલે ઠોઠ ઈશ્વરને નથી માનવું અને પ્રેમમાં માને છે તો મને એની ચિંતા નથી. વળી એક ત્રીજી પણ વાત છે. ઈશ્વર એવો વિચિત્ર છે કે 'અસ્તિ' (છે)ના રૂપમાં તો રહે જ છે, ઉપરાંત 'નાસ્તિ' (નથી)ના રૂપે પણ રહે છે. પરમેશ્વરનું વર્ણન કરતાં કહે છે એ 'છે' પણ ખરો, 'નથી' પણ ખરો, અને એ 'છે' અને 'નથી' એ બન્નેથી પણ પર છે. જેમ ઈશ્વરના એક ભક્તને એવ કહીએ છીએ કારણ કે એ શિશુનું નામ જપે છે, ખીજે એક છે તેને વૈષ્ણવ કહીએ છીએ કારણ કે એ વિષ્ણુને જપે છે. તેવી જ રીતે ઈશ્વરને. એક ભક્ત છે તે નાસ્તિક કહેવાય છે કારણ કે એ ઈશ્વરને 'અ-ય' નામ આપે છે. ઈશ્વરનાં નામો અનંત છે. તેથી આ પણ ભક્તિનો એક પ્રકાર છે એમ હું માનું છું. સર્વોદયનો એ જ સિદ્ધાંત છે કે અમે જે કામથી નાસ્તિકના મનનું પણ સમાધાન થાય એ જ કરશું. સર્વસંમતિથી કામ કરીશું. ખીણું, જે ઈશ્વરને નથી માનતો પણ માનવતામાં માને છે, એ સાચો ભક્ત છે. આપણે જો ઈશ્વરને માનતા હોઈએ તો આપણી ફરજ છે કે ઈશ્વરની જે કંઈ ચીજ વસ્તુ છે, જે કંઈ એણે દીધું છે તે આપણે બધાં ભેગાં મળીને ભોગરીએ એના ઉપરથી માલિકી હક છાડીએ.

સર્વોદયના એ સિદ્ધાંત

મને પૂછવામાં આવ્યું કે, અમે તમારા સર્વોદય સમાજમાં આવવા માગીએ છીએ તો અમારે ઈશ્વરને માનવો પડશે કે મેં કશું કે તમારે માનવતામાં માનવું પડશે, સામૂહિક માલિકીમાં માનવું પડશે, અને વ્યક્તિગત માલિકી છોડવી પડશે. પોતીકી વ્યક્તિગત માલિકીમાં માને છે તે જાતે ઈશ્વરની જગ્યા બધાવી પાડે છે. તેથી હું એને ઈશ્વરનો શત્રુ માનું છું. જે પોતાને માલિક માને છે તે ઈશ્વરને માલિક નથી માનતો, ઈશ્વરનો અર્થ જ માલિક થાય છે. 'હું' આ ભૂમિનો માલિક છું' એવું કહેવાનો અધિકારી તો ઈશ્વર જ હોઈ શકે. જ્યારે મારા તમારા જેવો તો ભૂમિને છોડીને ચાલતી પકડે છે. ભૂમિ અહીંની અહીં

રહે છે અને છતાં પેલો કહે છે કે હું ભુમિનો માલિક છું । તેથી સર્વોદયનો સિદ્ધાંત છે કે માનવતા બધા માટે આદરણીય છે અને આપણને નાશવંત માનવોને માલિકીનો અધિકાર નથી.

ભાઈઓ, મેં તમારી સામે આ બે સિદ્ધાંત રજૂ કર્યા એક તો આત્માની એકતા, સર્વોદયનો એ પાયો છે. બીજો એનો જ એક ભાગ છે તે એ કે આત્મા આત્મામાં બેદ નથી. આપણે જે કંઈ કરીએ તે બધાનું સમાધાન થાય તેવી રીતે કરીએ, આ એક સિદ્ધાંત થયો. બીજો સિદ્ધાંત એ કે આપણે આપણી વ્યક્તિગત માલિકી રાખી ન શકીએ. આપણી તમામ ચીજ-વસ્તુ સમાજને અર્પણ કરવી જોઈએ. સર્વોદયના આ બે મોટા સિદ્ધાંત છે. એ બે મળીને અદ્વિત થાય છે. તેથી કહેવાય છે કે સર્વોદયનો પાયો અદ્વિત પર છે.

(સર્વોદયપુરમ્, ૨૬-૫-૫૬ નું પ્રાર્થના પ્રવચન).

૪

ભૂદાનયજ્ઞનું પાંચમા વર્ષનું સરવૈયું

આજે હું તમારી સામે અત્યંત નમ્ર બનીને આવ્યો છું. જ્યારે આવા સમૂહની સામે બોલવા બેસું છું ત્યારે હું બોલું છું એવું નથી લાગતું. પણ આવું ત્યારે જ બને છે જ્યારે ચિત્ત એકાગ્ર થઈ જાય છે એકાગ્રતા નથી થતી ત્યારે જે વ્યાખ્યાન અપાય ॥ એ વ્યક્તિગત હોય છે. અને મારું વ્યક્તિગત વ્યાખ્યાનો પર મને શ્રાવ્ય વિચાર નથી જ્યારે સમાધિ લાગી જાય છે ત્યારે જ હું કંઈક કહેવાસાધક ચીજ કહું છું.

આ સમયે મારે નમ્રતાની સજ્જત જરૂર છે. હું એવે વખતે, એવે

સ્થળે આવી પહોંચેા છું કે જ્યાં મારું કામ નમ્રતાથી જ આગળ વધી શકે તેમ છે. તેથી હું બધા કાર્યકર્તાઓ વતીથી ભગવાનની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી લઉં છું..

ભૂદાનયજ્ઞમાં પુણ્ય ભગવાનની પ્રેરણા

આ વરસે ભૂદાનના કામને ધાર્યા કરતાં વધારે સફળતા મળી છે. મને આનું નથી કશું આશ્ચર્ય લાગતું કે નથી એ મારી કરણી. જે કામને માટે પરમેશ્વરનો આશીર્વાદ હોય છે તે કામ એની મેળે જ આગળ વધે છે. ભૂદાનને માટે સૌથી મોટી ઘટના આ વરસે કોઈ ઘટ્ટ કહેવાય તો તે બુદ્ધદેવની જયંતિનો આ વરસે ઉજવાયેલો ઉત્સવ છે. હું ઈચ્છું છું કે આપણું કામ એક ચોક્કસ મુદતમાં એક સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરીને લોકોની સામે દેખાતું થાય. તેને માટે સૌથી અનુકૂળ કોઈ ઘટના હોય તો તે બુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ છે. આપણા દેશના આ મહાપુરુષને આખા જગતે સ્મર્યાં. હું માનું છું કે જેમણે ભૂદાનનું નામ સાંભળ્યું હશે અને જેમણે ભૂદાનનું નામ નહીં સાંભળ્યું હોય પણ ફક્ત બુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું હશે, એમણે બધાએ ભૂદાનને આશીર્વાદ આપેા છે. તેઓએ દુનિયાને જે શીખવ્યું એ આપણા દેશને સૌ પ્રથમ શીખવ્યું. એટલે એને ઉપાડી લેવાની જવાબદારી સૌથી પહેલી આપણા જ દેશની છે. અને આપણે લોકોએ એમનું અવતાર સ્વરૂપ ઝોળખીને એમના વિચાર પર પૂણું સંમતિની મહોર મારી છે. આજે એમનો જ અવતાર આલે છે. આપણા તમામ ધર્મકાર્યો અને સંકલ્પોના આરંભે આપણે ‘બુદ્ધાવતારે’ એમ કહીએ છીએ. અર્થાત્ આપણું આગનું જીવન તેઓના માર્ગદર્શનમાં ચાલે એવું આપણે ઈચ્છીએ છીએ. અને તમે જાણતા જ હશે કે રશિયામાં પોતાનો સેન્યસંભાર કંઈક કમ કરવાનું વિચારાઈ રહ્યું છે. ઈશ્વરની પ્રેરણા કઈ દિશામાં ઠેકી રીતે કામ કરે છે તે હું નથી જાણતો. હું એટલું જાણું છું

ધૃવરની પ્રેરણા આપણા કામને માટે ધણી જ અનુકૂળ છે. તેથી મેં કહ્યું કે જેમણે શુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું તેમણે આપણા કામને આશીર્વાદ આપ્યા. એ આપણા જૂઠાનના કામને માટે ધણી મોટી શક્તિ છે. મેં ખૂબ નખનાની સાથે દાવો કર્યો હતો અને એ દાવાનું સૌ પ્રથમ હિચ્ચારણુ શુદ્ધ ભગવાનની જ્યોતિને દિવસે જ, દુઃ લખનો હતો ત્યાં, કહ્યું હતું. મેં કહ્યું હતું કે શુદ્ધ ભગવાનના ધર્મચક્ર-પ્રવર્તનનું કામ આગળ ચલાવવાની દોલિસ અમે કરીશું. શુદ્ધ ભગવાને જે પ્રેરણા આપી તેને કારણે જ બિહારનું કામ આગળ વધ્યું. સગી આંખની સામે જેમ કોઈ માણસને જોઈ તે જ રીતે આ મેં સગી આંખે જોયું. એક દિવસે બિહારમાં મને એક લાખ એકર જમીન મળી હતી; એ શુદ્ધ જ્યોતિનો દિવસ હતો. એક દિવસે મેં સંકલ્પ કર્યો હતો કે ગયા નિલ્લામાં એક લાખ એકર જમીન મેળવીશું. એની પ્રેરણા બોધ મયામાં થઈ હતી, જે શુદ્ધ ભગવાનનું સ્થાન છે. એ જ પ્રેરણાની સ્મૃતિમાં સમન્વય આશ્રમનો નાનો સરખો પ્રયત્ન પણ શરૂ કર્યો. દુઃ આશા રાખું છું કે હિંદુસ્તાનના લોકો પર પણ આ સ્મૃતિનો પ્રભાવ પડશે અને એ જૂઠાનના કામમાં પૂરેપૂરું જોર કરશે. આ પ્રેરણા કામ કરી રહી છે એનો અનુભવ હવેમાં પ્રાપ્ત કરી લેવાનો છે. એ પ્રાપ્ત કરીને કામ કરવું છે.

ઓરિસ્સામાં આમદાન

આ આદિવાસીમાં આપણે માટે ધણી જ આશાદાયક એવી જે બીજી ઘટના જની છે, તે છે ઓરિસ્સામાં વ્યાપક પ્રમાણમાં મગેલાં આમદાનો. એનાથી જમીનની માલિકીનાં મુળિયાં હચમચી ગયાં અને આમરાત્ય ઠઈ રીતે રચી શકાય તેમ છે એને વિશે વિચારવા માટે એક સામગ્રી હાથ લામી મઈ. અને એ આમરાત્યની કમ્પનાને સુન્ધરિશ્વર દરવા અંજે દંઈક ચિંતન પણ આ વડે થયું. એક બાઈએ મને પત્રમાં રખ્યું કે અધ્યાર મુંઝી તમારા આ આદિવાસ

પ્રત્યે હું શંકાની નજરે જોતો હતો, પણ ત્યારથી વ્યાપક આમદાન શરૂ થયાં છે, ત્યારથી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે આ આદાલત ક્રાંતિકારી છે.

સામ્યવાદી બાઈઓનું સ્વાગત કરું છું

ઓરિસા પછી મેં અધિમાં પ્રવેશ કર્યો, જ્યાં આપણા ધણાએ સામ્યવાદી બાઈઓ કામ કરે છે. આપણા ધણા સામ્યવાદી બાઈઓ આમાં કામ આપવા તૈયાર થયા એ જણાવતાં મને આનંદ થાય છે. કેટલાકને આમાં ભય જેવું લાગે છે. મને આમાં કશી બીક દેખાતી નથી, કેમકે મારા મનમાં આત્મવિશ્વાસ છે. જેના મનમાં આત્મવિશ્વાસ નથી હોતો એને બીક લાગે છે. પરંતુ મને તો એ બાઈઓ આપણી સાથે થયા તેથી ધણો જ ઉત્સાહ ચડે છે અને હું એમનું સ્વાગત કરું છું. આમદાનથી એક નવા વિચારનું ઉદ્ભાવન થયું છે, અને તે એ કે માત્ર ભારતની સમસ્યા જ નહિ, દુનિયાની સામે પણ એક નવો માર્ગ જીવડી ગયો છે. આ બીજી ઘટના છે, જે ઘણી જ આશાજનક છે.

વ્યાપક વિતરણની ચાવી : એક દિવસમાં વહેંચણી

ત્રીજી વાત એ છે કે આપણને વિતરણની ચાવી હાથ લાગી છે. કેટલાક ભોળા પૂછે છે કે તમે જમીન તો ધણી મેળવી, પણ એનું વિતરણ તો ક્યું નથી. આપણે કહીએ છીએ કે જમીન મેળવવાની ચાવી પણ કાંઈ અમને એકદમ નહોતી મળી, ધીરે ધીરે કરીને હાથ આવી હતી. એ જ રીતે જમીનની વહેંચણીની ચાવી પણ પહેલાં નહોતી જડી, હવે જડી છે. મેં કશું હતું કે હિંદુસ્તાનની બધી જમીનની વહેંચણી એક જ દિવસે કરવી છે. અને એવો દિવસ આજવાની આપણે ઠેસિય કરવી છે. બધા ગામોમાં વહેંચણી એક જ દિવસમાં થઈ શકે છે. કેટલાય પ્રાંતોમાં એક જ દિવસે વરસાદ થતો સાંભળીએ છીએ અને તે પણ તમામ જમીન પર

ચાય છે, વારાફરતી એક પછી એક ગામની જમીનને પલાળીને વરસાદ આગળ વધતો નથી. તે રીતે આ વહેંચણી એકીસાથે બધે થાય. વધારે સારી ઉપમા સૂર્યનારાયણની છે. એના ઉદયથી એકીસાથે બધા ધરમાં પ્રકાશ પથરાઈ જાય છે. આ તો કુદરતની ઉપમા થઈ, પણ માનવ સમાજમાં પણ આપણે આવું જોઈએ છીએ. એકીદિવસે ઘેરે ઘેર દિવાળી ઉજવાય છે. બધા ધરમાં સમગ્ર દિવા પ્રગટે છે. આમ થઈ શકે છે, કારણ કે લોકોમાં અને વીશે ભાવના પેદા થઈ છે અને લોકો એ જાણી ગયા છે. એ જ રીતે એકીદિવસે બધી જમીનની વહેંચણી થઈ જવી જોઈએ, થઈ રહી છે અને થશે પણ ખરી.

કેટલાક ભાઈઓએ આના કેટલાક પ્રયોગો કરવાની હિંમત બીડી છે. બિહારમાં એકીદિવસે સો-બસો ગામની જમીનની વહેંચણી કરવામાં આવી અને એમાં આપણા ભાઈઓ સફળ થયા. એ બધું કઈ રીતે કરવામાં આવ્યું એનું વર્ણન કરવાનો આ સમય નથી. પણ એનાથી લોકોને વિશ્વાસ પડ્યો કે એકીદિવસે કેટલાંય ગામોની જમીન વહેંચી શકાય ખરી. એમાં કશું અશકય નથી. ઓરિસ્સામાં એનો જ પ્રયોગ થયો. ત્યાં

૭૦૦-૮૦૦ ગ્રામદાન થયાં તેમાંથી ૪૦૦ ગામોની જમીનો વહેંચાઈ. દાનની પ્રાપ્તિમાં જેટલી મહેનત પડે છે, તેથી વધારે મહેનત વહેંચવામાં છે. પરંતુ લોકસક્તિથી આ કાર્ય થઈ શકે છે, એવું સાબિત થયું છે. તેથી મેં કશું કે આપણને આની કૃતિ હાથ લાગી છે.

બૂદાન નેતા નહીં સેવક સજે છે

બૂદાનની એક મોટી ખૂબી એ છે કે એમાંથી નેતા પેદા નથી થતા, અખિલ ભારતીય નેતાઓ નથી ધડાન ; કેમકે બૂદાન આંદોલન પગપાળું ચાલે છે. આજકાલ તો કંઈ કેટલાંય અખિલ ભારતીય નેતાઓ થઈ ગયા છે ! પરંતુ શુદ્ધ ભગવાન અખિલ ભારતીય નેતા ન બની શક્યા. કેવળ

પાલી ભાષામાં તેઓ બોલતા અને પ્રયાગથી ગયાની વચ્ચે ધૂમતા. પરંતુ એમનો વિચાર વિશ્વવ્યાપક ચવાલાયક હતો. તે એ કારણે ફેલાયો કે એ વિચારને લાયક એમનું જીવન હતું. શિવાજી અખિલ ભારતીય નેતા ન બની શક્યા. સતત પ્રયત્ન કરવા છતાં એક નાનકડો દિસો એમને હાથ લાગ્યો. એટલે જનકાંતનું પણ જે કાર્ય હોય છે તે બને છે તો એક સ્થાને, અને પછી હવા મારફતે એ દુનિયાભરમાં ફેલાઈ ગય છે. એટલા માટે આ અદાલતની આ ખૂબી આપણે માટે ધણી મદદગાર નીવડે તેમ છે. પંજાબના લોકોને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે બાબા કાંઈ થોડા દિવસમાં અમારા પ્રાંતમાં આવે તેમ નથી. જો બાબા રેલગાડીમાં ફરત તો એક મહિનામાં પહોંચી જાન, પણ હું તો પગપાળો યાત્રા કરું છું, તેથી નેતૃત્વ સ્થાનિક બને છે અને ખરું જોતાં સ્થાનિક નેતૃત્વ નથી બનતું પણ સ્થાનિક સેવકત્વ બને છે, કેમકે આપણે સેવક બનીને લોકોની પાસે પહોંચીશું ત્યારે જ જમીન મગરો, નેતા બનીને પહોંચીશું તો નહીં મળે. આજે જ સવારે હું કહેતો હતો કે આપણે આપણા સ્વામીના સેવક છીએ. એ હકીકતમાં જ આપણી શક્તિ સમાયેલી છે. તુલસીદાસજી રઘુનાથજીને જગાડવાને માટે શું કરતા હતા ? તેઓ ગાતા હતા, “ જગિથે રઘુનાથ કુંવર... ” તામિલ ભક્તોએ પણ આવું જ ગાયું છે. પ્રભુને જગાડવા માટે એ લોકો પ્રભાતિયા ગાય છે. તેમ લોકહૃદયમાં જે પ્રભુ ગિરાજમાન હોય છે એને જગાડવા માટે આપણે ભક્ત બનીને જઈએ છીએ, ત્યારે જ એ જાગે છે. પરંતુ આ વરસે જે વિશેષ યજ્ઞ તે એ છે કે વ્યક્તિના સેવકત્વને બદલે ગણસેવકત્વથી કાર્ય થઈ શકે છે એ શોધ થઈ.

રશિયાની શોધ : ગણનેતૃત્વ

તમને ખબર છે કે હમણાં હમણાં રશિયામાં એક શોધ થઈ છે. જેનાં વખાણોથી ઈતિહાસનાં પાનાં ઊભરાતાં હતાં, એને અંગેનો ઇતિહાસ બદલી નાખવાની વાત આવી છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવડો જખરો મુધારો આ પહેલો જ હતો. મેં છાપામાં વાંચ્યું હતું કે આને

કારણે થોડા દિવસ સુધી રશિયામાં ઇતિહાસ જ નહોતો લખાવાય । સુધારીને નવો ઇતિહાસ લખાશે અને તે પછી એ શીખવવામાં આવશે. યાને મઘસાહબ તખ્તશાહમાં પલ્લટાઈ ગયા. ઈસ્લામમાં એ પંથ થઈ ગયા. એક સુન્ની બીજો શિયા. ત્યાં કેટલાક ખલીફા થઈ ગયા. એક પંથવાળા એમની સ્તુતિ કરવી એને ધર્મ માને છે અને એ મઘસાહબ પંથ કહેવાય છે. અને બીજો પંથ એ ખલીફાઓની નિંદા કરવામાં માને છે, એ કહેવાય છે તખ્તશાહ આ સ્તુતિ અને નિંદા કરવા માટેનો બંનેનો દિવસ એક જ છે. એકી સાથે, એકી દિવસે, એકી રથે જ ને નિંદા અને સ્તુતિ એય ભેગા ચાલે તો તો અધડા અને મારામારી જ થાય. એટલે રશિયામાં આજ સુધી મઘસાહબ ચાલતા હતા અને હવે તખ્તશાહ ચાલશે, એમ મેં કહ્યું. અર્થાત્ એક નવી શોષ થઈ. શિક્ષણમાં સ્તાલિનના વખાણ એ કાંઈ વિશેષ મહત્ત્વની બાબત નથી. એ તો જાણે વ્યક્તિગત વિષય છે. પરંતુ ત્યાં એક નવી વાત સૂઝી છે અને એ જ વિશેષ છે. એ લોકો કહે છે કે હવે ક્રેકિટલ લીડરશિપ ચાલશે. વ્યક્તિવિશેષની નેનાગીરી નહોતી પણ ગણનેતૃત્વ-સામૂહિક નેતૃત્વ-ચાલશે. આ એક નવો વિચાર રશિયામાં નીકળ્યો.

બૂદ્ધાનની રોધ : ગણસેવકત્વ

એ જ રીતે બૂદ્ધાનમાં ગણસેવકત્વની શોષ થઈ. મધ્ય પ્રદેશમાં કેટલાક કાર્યકર્તાઓ એકઠા થઈને લોકોની પાસે જઈ દાન માંગે છે. આવો એમનો વ્યાપક પ્રયોગ ચરૂ થયો છે. કેમકે ઈશ્વરની કૃપાથી, નવા લોકોને તક મળે તે માટે જ ન હોય તેમ ત્યાં આમાં જૂના નેતાઓ શામેલ નથી. અર્થાત્ તૈયાર નેતાઓ ખપ નથી લાગતા અને નવા નેતા એકત્ર બનતા નથી, એટલે નાના નાના કાર્યકર્તાઓ દાન કરે છે. એટલે એમણે સામૂહિક રીતે દાન કરવાનું ચરૂ ક્યું છે. એ ગણસેવકત્વને બારે સફળતા મળે છે એવો અનુભવ થયો છે. ત્યાંના સેવકો મને મળ્યા ત્યારે મેં જોયું કે એમના આત્મવિશ્વાસમાં ખૂબ

જ વધારે થયો હતો. અને હું અધિવનનું માથ કાઢતી વખતે એ નથી જોતો કે જમીન કેટલી મળી, હું તો એ જોઉં છું કે આપણા કાર્યકર્તાની દિમત કેટલી વધી છે ? આ રીતે જનશક્તિ દ્વારા કામ થઈ શકે છે. વ્યક્તિના નેતૃત્વનો અભાવ વરતાતો હોય ત્યારે પણ મણસેવકત્વ સફળ થઈ શકે છે એ મને વરસે સિદ્ધ થયું.

એક ખીજો પણ ઉત્તમ અનુભવ થયો. આપણને ભૂમિદાન તો મળતું હતું. પણ લોકો પૂછતા હતા કે સંપત્તિદાન મળશે કે નહીં ? ત્યારે જમીન મળી ત્યારે એમનો ભૂમિ વિષેનો સંદેહ ટળ્યો. સ્વભાવથી સંદેહી માણસ હોય એને તો એક સંદેહ ટળે ન ટળે ત્યાં ખીજો સંદેહ સરે થાય જ છે. એમનો કાર્યક્રમ જ એ હોય છે. પૈગમ્બરે લખ્યું છે કે સંદેહશીલ લોકોને જો સ્વર્ગમાં ધકેલી દેવામાં આવે, તો ત્યાં એમને તો સંદેહ જ થવાનો કે આ સ્વર્ગ છે કે નરક ? આમ આ લોકોને સંદેહ થાય છે કે જમીન તો જાણે મળી, પણ સંપત્તિ મળશે કે નહીં ? અને સંપત્તિદાન જો મળે તોપણ એ સતત કંઈ રીતે ચાલુ રહેવાનું ? પણ આનો અનુભવ આ વરસે ધણો થયો. દમણી જયપ્રકાશજીની મિદ્દાસ્માં જે સભા થઈ એમાં હજારો સંપત્તિદાન મળ્યાં. આનો અર્થ એવો નથી કે એ કામ એક દિવસનું હતું. અને એ સભાસ્થળની જ ખાવહારી હતી ! અગાઉથી તૈયારીઓ થયેલી હતી. તેમ છતાં હજારો દાનપત્ર મેળવવાં એ કંઈ રમત વાત નથી. કાર્યકર્તાઓ મંડી પડ્યા હશે, ગામેગામ રખણા હશે. આવો જ અનુભવ ઓરિસ્સાનાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં પણ થયો. આજે ત્યાં સારી એવી સંખ્યામાં સંપત્તિદાનપત્રો મળી રહ્યાં છે. આનો ભાવાર્થ એ થયો કે હજી લોકહૃદય કાંઈને પણ દાનની દીક્ષા આપવા માટે તૈયાર છે.

પૈગમ્બરે પાંચે ટોચેનાં જિલ્લાને હિપર હિપરથી જમણાંયું છે

કેટલાક લોકો તો કહે છે કે આજકાલ લોકો નીચે પડતા

છે. આપણું સ્તર ઘટતું જાય છે. આ જ જાતનો ભાવ કાલે રામજીના વ્યાખ્યાનમાં હતો. હું કહી દેવા માંગું છું કે આ કેવળ ઉપર ઉપરનો આભાસ છે. સમાજની રચના જ ખોટી છે તેથી પૈસાનું મહત્ત્વ વધી ગયું છે અને પૈસાની તો કશી સ્થિતિ કિંમત નથી. તેથી મને લાગે છે કે લોકોનું ધોરણ નીચે પડ્યું નથી. આજે હજાર રૂપિયા મળે તો માણસને લાગે કે બસ છે. પણ કાલે જો એને ખચર મળે કે હજાર રૂપિયાની કિંમત પાંચસો થઈ ગઈ છે તો એને લાગે કે આ હજાર રૂપરૂપીયા હવે શું વળે ? લોકભરતિ તો માણસમાં હોય છે જ. એટલે એને આનાથી ઉત્તેજન મળે છે, અને ગમે તેટલા રૂપિયા મળે તોયે એના જીવનમાં સમાધાન નથી થતું.

અમારા એક ભાઈ હતા. એણે અમને કહ્યું કે મને દસ હજાર રૂપિયા મળી જશે ત્યારે હું જનસેવા કરીશ. મેં કહ્યું કે આ તમારો ખોટો ભ્રમ છે, છતાં જુઓ ! બે-ચાર વરસ પછી એની પાસે ૧૦-૧૨ હજારની માયા થઈ મઠ, ત્યારે મેં પૂછ્યું કે હવે સાર્વજનિક સેવાને માટે ક્યારે આવો છો ? ત્યારે કહે, “ હવે તો આ ૧૦-૧૨ હજારની કીમત ઘટી ગઈ છે, એટલે ૫૦ હજાર રૂપિયા કમાવા પડશે.”

અમારા મિત્રની વાતમાં તો જાણે સમજ્યા કે મસ્કરી હતી. પણ હું કબૂલ કરું છું કે એમાં કંઈક તથ્ય પણ છે. સારાંશ એ છે કે થમને બદલે પૈસાને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું, એ જ ખોટું થયું. પૈસાની કીમત અસ્થિર થઈ ગઈ છે એ બીજી બૂલ છે. માટે લોકમાનસમાં પૈસાની તૃષ્ણા વધી એમાં વાંક લોકો દરનાં ખોટી સમાજરચનાનો વધારો છે. ટેલીમાં પાંદડાંની ઉપર પાંદડાના થર ચડેલા હોય છે. એમાં ઉપર પાંદડા પર બદારની આખોદવાની અસર થાય છે ત્યારે કોઈ સડે પણ છે. અને ઉપર પાંદડું અરાજક જોઈએ ત્યારે અંદર સારો દોડો દોડો એની કલ્પના આવતી નથી. પણ જ્યાં ઉપર પાંદડું અમેઝ્યું ત્યાં જ અંદરનો સ્વચ્છ તાજો ટેલીનો દોડો નજરે ચડે છે. મનુષ્યના ચિત્તની દાકુન આવી જ જાતની

હોય છે. કદી કદી ખરાબ વાતાવરણને કારણે મનુષ્યનું મન ઉપર ઉપરથી ખરાબ થયેલું હોય છે, પણ જો તે જોઈને કોઈ ધારે કે એનું મન છેક સડી ગયું છે, તો એ ધારણા ખોટી છે. ઉપરના મેલનો યર ખસેડી લો કે તરત અંદરનું સ્વચ્છ સુંદર મન દેખાય છે. હું કહેવા માગું છું કે હમણાં લોકમાનસ દાન અને ત્યાગ માટે તૈયાર છે ત્રીં હિંદુસ્તાનમાં કેટલીય જગ્યાએ અનુભવ્યું કે અમારી સભામાં હમણે લોકો સંતિથી સાંભળે છે. હું એમને શું સમજાવું છું ? એ જ કે આજનું તમારું જીવન ખોટું છે, એમાં સુધારો કરવો પડશે. તમારા બાઈને એમાંથી ભાગ આપવો પડશે અને સમાજને જીવન અર્પણ કરવું પડશે. હવે હું તમને એક બીજું સૂચવું. એવો એક માણસ નીકળી પડે, જે હિંદુસ્તાનમાં ફેરેર જઈને સમજાવે કે ‘હુનિયામાં કોઈ સારી ચીજ હોય તો તે સ્વાર્થ જ છે; ભોગ ભોગવવા એ જ ઉન્નતિનો રસ્તો છે.’ તો એ માણસની વાત કેટલા જણ સાંભળે છે એ હું જોવા માંડું છું. એમ કહેનારો પોને પણ જોશે. હું કહું છું કે આવા માણસને આપણા લોકો પથર નહોં મારે તે એટલા માટે જ કે હિંદુસ્તાનમાં સંયમ છે. હમણે લોકો એની વાત જ કાને નહીં ધરે.

બુદ્ધને પગલે ચાલતાં ઓકસાંઓ

મને જ્યારે પૂછે છે ત્યારે હું તો કહું છું કે આ સત્યયુગ છે, કૃતયુગનો આરંભ છે. મુંબઈથી નવસો માઈલનો પંથ પગપાળા પેડીને જે જવાન ઓકસાંઓ અહીં આવ્યા એમાં એક ચૌદ વરસનો ઓકસો પણ હતો. રોજ સરેરાશ અઢાર માઈલ ચાલવાનું થયું. કોઈ કોઈ વાર તો એ લોકો પચીસ પચીસ માઈલ પણ ચાલ્યા. તમે લોકો ગમણો છો કે મુંબઈના ઓકસાંઓને કાંઈ તિતિલા (સહન શક્તિ)ની કેળવણી તો મળતી નથી, તેમ છતાં લોકો મોજથી આવી પહોંચ્યા. રસ્તે સંપત્તિ-દાન અને બૂદ્ધાનનો વિચાર પણ સમજાવતા આવ્યા. એમ એ આવી પહોંચ્યા. હવે જાગ્યા જાય છે અને એને જમીન મળે છે તે

કહેશે કે બાપાની જુરુરી કામ કરે છે. પરંતુ આ છોકરાંઓને શો પ્રભાવ પડ્યો હતો? એમનાં વ્યાખ્યાન ચાલુ છે, પાપાળા ચાલે છે માટે એમને માન મળે છે, તે તો આપણે સંમજી શકીએ તેવું છે, કારણ કે છોકરાંઓને લોકો હમેશાં લાડ તો લગાવે જ છે. પરંતુ આમને ખતડાવી-પીવડાવીને ઉપરથી ૭૫૦ એકરનું દાન પણ લોકોએ આપ્યું! ત્રણ લાખના પ્રતિભાં ચર્ચિને એ ચાલતા આવ્યા. હું માનું છું કે આ જુદા દેવની પ્રેરણા છે. આવાં છોકરાંઓને કરુણાનું કાર્ય કરતાં જોઈને એ ખૂબ ખુશ થયા હશે.

તેથી મેં કહ્યું કે આ તો કૃતયુગ આવ્યો છે. સાત્તકાર યુગની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે જે સૂએ છે તે કળિયુગમાં રહે છે, પધારી છોડે છે ત્યારે દ્વાપર યુગમાં આવે છે. જીડીને જોએ ચાલુ છે ત્યારે એ રામજીની સાથે ત્રેતાયુગમાં હોય છે, અને ચાલવા માંડે છે ત્યારે કૃતયુગમાં પ્રવેશે છે. તમે જ જુઓ આ કૃતયુગ છે કે કળિયુગ? એટલે લોકોનું ધારણ નીચું મથું છે એ વાત ખોટી છે. અને તો જોઈશું એમ લાગવા માંડ્યું છે કે લોકો અપમેર ઉપરની દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છે.

ઈશ્વરની પ્રેરણા

રૂઝ અને કાલેજનાં છોકરાંઓ મારી જે સલામાં હોય છે એ સત્તા અત્યંત શાંત થાય છે. લોકો અને કહે છે કે આગકાલ વિદ્યાર્થીઓ તદ્દન ઉદત અને ઉદંડ બની મથા છે. અંગ્રેજીમાં એક અલંકાર છે, એને Transferred Epithet કહે છે. એમાં એકને લાગુ પડતું વિશેષણ બીજાને માથે ચડાવી દેવામાં આવે છે. ચિત્રણની પદ્ધતિ છેક જ રહી છે. એને જે ગાળ દેવી છે, એ નાદકની વિદ્યાર્થીઓને

*જેમકે 'નસીબદાર દિવસ' આમાં દિવસ નસીબદાર નથી દેતો, નસીબદાર તો માણસ દોષ છે. માણસનું વિશેષણ દિવસને લગાડવું છે.

દે છે ! મને તો આજયુગ જે યાય છે કે આટલી કચરાપટ્ટી કેળવણી છતાં છોકરા આટલા શાંત કેવી રીતે રહે છે ! મને તો એ જ જવાબ મળે છે કે ઈશ્વરની કૃપા છે અને ઈશ્વર ભારત પાસે કંઈક કામ લેવા મંગે છે, એનું આ ચિહ્ન છે.

પાંચ વરસથી હું અનુભવી રહ્યો છું કે હિંદુસ્તાનમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા કામ કરી રહી છે.

આ બધું હું એ વાતના અનુસંધાનમાં કહેતો હતો કે લોકો સંપત્તિ આપવા રાજી છે, આજની જ વાત છે, એક બાઈ થોડા પૈસા દાનમાં આપતા હતા. એમને સમજાવવામાં આવ્યું કે સંપત્તિદાનની રીત તો જુદી છે. આ કાંઈ ફંદાળો એકઠો કરવાની વાત નથી. ત્યારે એ બાઈએ ક્યું કે સંપત્તિદાનની રીત તો ઘણી જ સારી છે. અને એ રીત પ્રમાણે દાન આપવાનું એમણે કબૂલ ક્યું. બાઈઓ, સંપત્તિદાનનું કામ વધે છે એવો ગયા વરસનો ઘણો સારો અનુભવ થયો છે.

આદાતા-સંમેલન

ગયે વરસે ખીજે પણ એક એવો અનુભવ રહ્યો જેમાં શક્તિ બરી પડી છે. મધ્યપ્રદેશમાં આદાતા સંમેલન કરવામાં આવ્યું. જમીન જેમને મળી છે તે તો નાના નાના માણસો છે. કાર્યકર્તાઓએ ૧૦૦-૧૨૫ જણ આવશે એવી આશા રાખી હતી. પણ બધા જિલ્લામાં યહતે લગભગ ૫૦૦ જણ આવ્યા હતા ! એમણે વાત સમજી લીધી અને નક્કી ક્યું કે આપણે પણ કંઈક આપતું જોઈએ. એમણે દર વરસે જે પાકે તેમાંથી એક ભાગ આપવાનું ઠરાવ્યું. ઘણા લોકો પૂછે છે કે આ અદિવસનમાં ભૂમિહીનોના હૃદયપરિવર્તન અને એમના ઉત્થાનનો માર્ગ કયો ? આ અનુભવ ઉપરથી એમને ઠીક જવાબ મળશે

વેપારીઓને આવાહન

મેં એક ગ્રીષ્મ નવી વાત કરી છે. વેપારીઓને આવાહન ક્યું છે.

હું માતું છું કે એ અનુભવ પણ સારો થશે. મને કહેવામાં આવ્યું કે આની અસર વેપારીઓ પર સારી થઈ રહી છે. વેપારીઓને હિંદુસ્તાનમાં એક ધાર્મિક સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સત્ય, પ્રેમ વગેરે ગુણોને આજની દુનિયામાં ગૌરવભર્યું સ્થાન મળેલું છે. આ ગુણોની જાધા ધમેતિ કદર છે, પણ વેપારને પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ માનવામાં આવ્યો હોય તો તે માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ. દુનિયાના લોકો વેપારને વ્યાવહારિક કામ માને છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં આતુર્વર્ણની યોજનામાં વેપારને, વેશ્યને, એક સ્વતંત્ર ધર્મ માનવામાં આવ્યો. વેદનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણ જેટલો જ વેશ્યનો પણ મોક્ષનો અધિકાર મનાયો છે. આ હિંદુસ્તાનની વિશેષતા છે. બીજા દેશોમાં તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સોયના નાકામાંથી છાંટ નીકળી જાય છે પણ શીમંત માણસને મોક્ષ નહીં મળે. પણ હિંદુસ્તાનનાં દયાળુ શાસ્ત્રોની યોજનામાં વેપારીને માટે પણ મોક્ષ માર્ગ ખુલ્લો કરી દીધો. અમુક શરતોએ એ વેપારીઓને વિનંતી કરી કે આ જે જવાબદારી તમારા પર નાખવામાં આવી છે તે તમે ઉપાડી લો. અને મને કહેવામાં આવ્યું કે આની અસર વેપારીઓ પર સારી થઈ છે. હું કાંઈ અવિશ્વવાદી નથી, તેમ જ અવિશ્વવાદ પર મને શ્રદ્ધા પણ નથી. પણ મારા મનમાં એ વાત વિશે કંઈ જ સંદેહ નથી કે ભારતમાં એક નૈતિક ક્રાંતિ થવા બેઠી છે.

આ તો મને વરસે જે કાંઈ કમાણી થઈ હતી તે તમારી સમક્ષ રજૂ કરી.

જુદા આપનાર કબલત હોવાયે એનું શું ?

મને વરસે નુકસાનો પણ થયા છે અને એ ખારસા ગંભીર છે. એક તરફ આટલું નૈતિક ઉત્થાન અને બીજી તરફ આવ્યું નૈતિક નુકસાન થાય, એ તે કેવો તમાશો ! એ છે પરમેશ્વરની લીલા ! પણ એનો ખુલાસો છે. કેટલાક લોકો કહે છે, “બાબા, એક તરફ તો એ લોક જમીન આપે છે, અને બીજી તરફ એના એ લોકો તદ્દન નિર્દયતાથી જમીનોના કચળા છોડાવે

છે." એ લોકો કહે છે કે આ તો બાબાને ઠગે છે. એ દાન આપવાનો ઢોંગ કરે છે, જ્યારે એમનું ખરું સ્વરૂપ તો એ કૃષ્ણ જોડાવે એ છે. હું કમ્બલ કરું છું કે એ લોકો કૃષ્ણ જોડાવે છે, પણ હું માનું છું કે કૃષ્ણ જોડાવવા એ એમનું ખરું સ્વરૂપ નથી, પણ ઢોંગ છે; અને બાબાને જે દાન આપે છે તે એમનું ખરું સ્વરૂપ છે. આમ હું એટલા માટે કહું છું કે એમનું દાન એમના આત્માનો ગુણ વ્યક્ત કરે છે, જ્યારે કૃષ્ણ જોડાવવામાં આવે છે એ તો પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. સરકાર કાયદો નથી ધડતી, પણ 'કાયદો યશે યશે' એવું ચાર વરસથી ગાજ્યા કરે છે. તેથી એ લોકો બાપડા બપબીન ■ અને આવી હાલતમાં જે કંઈ છે તે ગઈ રાખવા મથે છે. લોભ તો મનુષ્યમાં છે જ, પણ એની સાથે ભય પણ બળે છે. એને પરિણામે પરિસ્થિતિ-જન્ય દોષનું આચરણ થઈ જાય છે. લોકોનું એ જે ખૂરું સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે એ અસલ સ્વરૂપ નથી. એ બદારની દવાને કારણે સડી ગયેલું ઉપકું અસ્તર છે. એ ઉપકું પડ ખસેડીને અંદર જોવાની કળા બાબાને આવડી ગઈ છે. સડયું હોય કે ન સડયું હોય, તોયે એ ઉપકું પડ તો ખસેડે જ છે અને અંદર જુવે જ છે.

આમ હું મારા અનુભવથી કહું છું કે લોકોનું અસલ રૂપ તો દાનમાં જ પ્રગટ થાય છે. તેમ છતાં ઉપકું પડ સડી ગયું છે એ કંઈ સારું તો નથી જ. એના સડવાથી અંદર પણ કંઈક અસર તો પહોંચે જ છે, માટે ઉપકું પડ પણ સારું રહે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ નુકસાનોની વાત કરું છું, પણ હું એનાથી નિરાશ નથી.

ભાષાવાર પ્રાંતરચના અને થયેલા દિ'સાકાંડ

ભાષાવાર પ્રાંતરચનાને કારણે કેટલેક સ્થળે દિ'સાકાંડ થયા. એનું મને ધણું દુઃખ છે અને એને મેં ભૂદાનયજ્ઞની દાર માની છે. આનાથી સહેરામાં આપણે ખાસ મહેનત નથી લીધી એ વાત તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું છે એ જ એનું કારણ છે. હું પહેલું જ એ કડી દેવા માગું છું

અને અગાઉ પેણ કશું તો છે જ કે ભાષાવાર પ્રાંત બનાવવામાં કશી બૂઝ નથી. હું તો એમ માનું છું કે લોકોની ભાષામાં સ્વરસ્થાન ન આવે તો સ્વરાસ્થ્યનો કરો. અર્થ નથી. હાઈકોર્ટના જે ન્યાયાધીશને લોકોની ભાષા ન આવડતી હોય એ ન્યાયાધીશ થવાને લાયક નથી. એકંત જે વાત કરે છે એ એણે સમજવી જોઈએ અને એને એની જ ભાષામાં જવાબ આપવો જોઈએ. એટલું નિવેદન એણે તરજૂમો કરાવીને નહીં પણ એની પોતાની જ ભાષામાં સ્પષ્ટગતું જોઈએ, અને એની જ ભાષામાં ચુકાદો આપવો જોઈએ. આ જનતાનો અધિકાર છે અને સ્વરાસ્થ્યનો એ જ અર્થ છે. તેથી હું એમાં કશી જ બૂઝ માનતો નથી. હું તો એમ માનું છું કે ભાષાવાર પ્રાંતસ્થનાની માંગણી કરનાર પોતે સંકુચિત નથી, પરંતુ એને 'હું' સંકુચિત છે, 'તું' સંકુચિત છે' એમ દલીલ દલીલે સંકુચિત બનાવવામાં આવ્યો છે. આ તો ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત છે કે 'હું' પાપી છે, 'તું' પાપી છે' એમ કહ્યા કરીએ તો એ પાપી જ બને છે. એ સમજ લેવાની જરૂર છે કે ભાષાવાર પ્રાંતસ્થનાની માંગણી સંજ્ઞાનો તરફથી જ થઈ છે, દુર્જનો તરફથી નથી થઈ. એટલે એમાં કશી બૂઝ નથી. પણ એમના પર સંકુચિતપણાનો આરોપ કરવામાં આવ્યો તેથી એ સંકુચિત બન્યા. અને યોગ્ય લોકો પહેલેથી જ સંકુચિત હોય પણ ખરા. પરિણામે હિંસાના ધણા જ દુઃખદ પ્રસંગો બન્યા.

બેંતાલીસે શીખવેલું હિંસા-અહિંસાનું ક્રમશઃ બેદરદારી છે

હવે આ હિંસક બનાવો એ ખૂબ જ ગંભીરતાથી વિચારવા જેવી બાબત છે. એ કેમ થયું ? કારણ આપણે જોતાં માણસોને આજ સુધી માન આપ્યું છે. ૧૯૪૨ ના અદિલનમાં જનતા તરફથી રસ્તેના પાટા ઉખાડવા વગેરે ઘણી વસ્તુઓ થઈ. બેંતાલીસ વખતે એ બધાં કરવા લાયક પરાક્રમો મનાયા અને તેથી હિંસા થઈ. હવે જે સ્વરાસ્થ્ય જેવા સારા કામ માટે હિંસા કરવાલાયક ગણાઈ, તો આ દાખને

ભૂદાનપત્રનું પાંચમા વર્ષનું સરવૈયું

માટે હિંસા કરીએ તો એમાં શું ખોટું છે, આવું લોકોના મનમાં થયું. આને જનતાના મનમાં આવે અંગે સ્પષ્ટતા નથી. જે સ્પષ્ટતા હોત, આપણને અહિંસાની શક્તિથી જ સ્વરાજ્ય મળ્યું છે એવું સ્પષ્ટ લાગે હોત, તો આને જેવી દશા જેવા મળી તેવી દશા જેવા મળત નહીં. હું ઠેકઠેકાણે જોઈ છું કે એક જ માણસના ધરમાં એક ફોટો મહાત્મા ગાંધીનો લટકે છે અને પડખે જુનીની ફોટો સુભાષ બોઝનો લટકે છે. હું પણ સુભાષ બાણના અનેક ગુણો, એમની સેવા અને દેશભક્તિને નમું છું. પણ આ જે ફોટો ટંગે છે તે કાંઈ એ ગુણોને માન આપવા માટે નહીં, પણ એ માન્યતાથી ટંગે છે કે આપણને જે સ્વરાજ્ય મળ્યું છે તેમાં કાંઈક તો મહાત્મા ગાંધીની અહિંસાએ કામ કર્યું છે અને કાંઈક આ હિંસાએ કર્યું છે. જેમ હાયડ્રોજન ઓક્સિજન મળીને પાણી બને છે તેમ અહીં અહિંસક લોકોએ, સન્નનોએ, શત્રુને એક બાબુથી સતાવ્યો. ને ખીજ બાબુથી હિંસાથી સતાવ્યો. અને એને પરિણામે સ્વરાજ્ય આવ્યું એમ માને છે. યાને અહિંસાને અને હિંસાને બંનેને શત્રુ પર હુમલો કરવાની જ રીતો માની. આને આ બાબતમાં આપણે દુનિયામાં પ્રવર્તતી એ જાતની મનઃસ્થિતિઓનો મુકાબલો કરવાનો છે. લોકોના, ખાસ કરીને મુસ્લિમ અને અમેરિકાના માનસની એ હાલત છે કે હિંસા પરથી ભરોસો જીડી ગયો છે. એમને હિંસા પર બહુ ભરોસો હતો માટે એમનું નામ લીધું. હવે હિંસાએ અતિ-હિંસાનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. અને તોયે એની કાંઈ કરી ફાવતી નથી, એનાથી નુકસાન જ નુકસાન દેખાય છે. એટલે એમનો હિંસા પરથી વિશ્વાસ તો જીડી ગયો છે, પણ હજી એમને અહિંસા પર વિશ્વાસ બેઠો નથી. ચિંતનની આ વચગાળાની અવસ્થા બહુ લથળાટી હોય છે. એમાં એ લોકો સપડાયા છે. એ લોકો નિશ્ચયપૂર્વક એકેમ નક્કી પગલું નહીં ભરી શકે. ચિંતનપૂર્વક કોઈ કામ નહીં કરી શકે. જેવું નસીબ હશે

તેનું યંત્રે હિંસા પર વિશ્વાસ હોત તો તે દિશામાં પગલું ભરત, પણ વચલી હાલતમાં મન ઝમાડોળ છે એટલે એકેય દિશામાં પગ ઊપડતો નથી. આજે દુનિયાની સામે આ કાયડો ખડો છે.

નાની હિંસાને ધોવા સત્યાગ્રહની શક્તિ ખડી કરીએ.

દુનિયાની સામે ખીણ જે એક સમસ્યા ખડી છે તે હિંદુસ્તાનમાં પણ મોજૂદ છે. તે એ કે હિંદુસ્તાન જેવડા દેશમાં મોટી હિંસા પર તો શકા નથી રહી, કેમકે મોટી હિંસાનાં સાધન જ એની પાસે નથી અને કોઈ જલદી મળે એવાં લક્ષણ પણ નથી દેખાતાં; પણ નાની હિંસા પર અહીંના લોકોનો વિશ્વાસ છે એ એક ભારે વિચિત્ર વાત છે. નાની હિંસા સફળ નહોતી થતી માટે તો મોટી હિંસાના પ્રયોગ થયા, પણ હિંદુસ્તાનના લોકોને તો નાની હિંસામાં જ શકા બેસી ગઈ અને સ્વાભાવિક રીતે જ લોકોની જે હાલત છે તેનું જ પ્રતિબિંબ સરકાર પર પડ્યું છે. તમે જોયું કે ઠેકઠેકાણે ગોળીબાર થયા. માત્ર બાબાવાર આંતરચનાની જ વાત નથી કરતો. આ પાંચ-સાત વર્ષમાં અનેક વાર ગોળીબાર થયો. ક્યાંક એનાં કારણોની તપાસ થઈ, ક્યાંક ન થઈ. ક્યાંક એ વાજબી ઠરે, ક્યાંક ગેરવાજબી ઠરે. આ વાજબી-ગેરવાજબીમાં મારે પડ્યું નથી એ તો કોર્ટવાળા પોતાની રીતે ચુકાદો આપે છે. પણ મને એમ લાગ્યું-હું કોઈને અ-યાચ કરવા નથી માંગતો-કે ગોળી આસાનીથી ચાલી. એટલે કે લોકો તરફથી જેવી હિંસા થઈ તેવી તરત જ ખીણ તરફથી હિંસાનો તૈયારી થઈ. બંને બાજુ નાની હિંસા પર વિશ્વાસ છે. બાઈઓ, આ દેશને માટે એ એક ભારે દુઃખની બીના છે, અને એ એક સમસ્યા પણ છે. આનો એક જ અર્થ થઈ શકે છે કે આપણે અહિંસાની અને સત્યાગ્રહની શક્તિ ખડી કરવી પડશે.

સત્યાગ્રહ શબ્દ ગંભીર છે. દસ બાર વરસથી હું એના વિશે ચિંતન કરી રહ્યો છું. કેટલાય વિચાર સત્યા છે. હું જાણું છું અને માનું છું કે

દુનિયાને માટે સત્યાગ્રહથી વધારે મુક્તિદાયક બીજું એકે શસ્ત્ર નથી. પરંતુ આજે સત્યાગ્રહને પણ એક ધમકીનું રૂપ મળ્યું છે. એનું સ્થનાત્મક શક્તિ તરીકેનું રૂપ નથી રહ્યું એ એક ગંભીર વિષય છે. હું ધન્યજીવ હું કે આપણે વખતોવખત આની છણાવટ કરતી. આવો ગંભીર વિષય થોડેથી ન પતે.

સ્વરાજ્ય માટે સત્યાગ્રહનું નવું ભાવાત્મક સ્વરૂપ ખીલવીએ

હું એ પણ કહેવા માગું છું કે ગાંધીજીના જ્ઞાનાના જે સત્યાગ્રહ થયા એને જો આપણે આદર્શ તરીકે લઇને ચાલીશું તો ભૂલ કરીશું. કેમકે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી લોકશાહીમાં સત્યાગ્રહ યાવ તે એ ધણો વધારે સ્પષ્ટ, શક્તિશાળી અને વધારે સ્થનાત્મક અર્થ ધરાવનારો હોવો જોઈએ. તેથી બાપુએ ધણીવાર કહ્યું હતું કે સત્યાગ્રહનું શાસ્ત્ર હું લખી ન શકું, એ ધીરેધીરે વિકસિત થઈ રહ્યું છે. એ શાસ્ત્રનો આપણે વિકાસ કરવો પડશે. એનો વિકાસ કરવાને બદલે આપણે તો ગાંધીજીના વખતમાં એ જે રીતે વપરાયું હતું તે કરતાં પણ એનું ધોરણ નીચે પાડી નાખ્યું.

ગાંધીજીના વખતનું સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિનું બધું કામ નેગેટિવ-અભાવાત્મક હતું. જાણે બાપુએ જે કામ કરવાનું છે તે એવું નથી. આજે આપણે આપણા જ લોકોમાં રૂપાંતર કરવાનું છે. બાપુ હંમેશાં 'એન્ડ ઓર મેન્ડ' (કાં સુધારો કાં ખતમ કરો) એવી ભાષા બોલતા. આપણે એ ભાષા ન બોલી શકીએ. તેઓ અંગ્રેજોને 'કિવટ ઇન્ડિયા-ભારત છોડો' કહી શકતા. આપણે વેપારીઓને, જમીન-માલિકોને, સંપત્તિના માલિકોને 'કિવટ ઇન્ડિયા' ન કહી શકીએ. આપણે બધાએ અહીં જ રહેવું છે, એટલે કોઈ છોડીને જશે નહીં. એટલા માટે આપણને બધાને એક સ્થાને રહેવાની મુક્તિ આવડી જવી જોઈએ.

આવી દશામાં જે સત્યાગ્રહ યાવ તે એનું ગુણવાન સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. પણ આવું સ્વરૂપ પ્રકટ થવાને બદલે, બાપુના જ્ઞાનાના

સત્યાગ્રહના ધોરણતી જાંચે જવાને બદલે આપણે તો એથી નીચે પડી ગયા. પરિણામે પ્રત્યાઘાત પેદા થયા છે અને એવું બોલાવા માંડ્યું છે કે લોકશાહીમાં સત્યાગ્રહને સ્થાન નથી. અને અજ્ઞાન લાગે તેવું તો એ છે, કે લોકશાહીમાં લસકરને સ્થાન છે તેટલું સત્યાગ્રહને નથી ! પણ આવો વિચાર ધણા મોટા મોટા માણસો ધરાવે છે, છતાં એ તફાવત જોડો વિચાર છે. આ હાલતમાં સત્યાગ્રહને અને એના શાસ્ત્રને વિકસિત કરવાની આપણે માથે એક ભાર મોટી જવાબદારી છે.

દક્ષિણાપથમાં પણ માંડતાં—

હવે હું મારે ચોતાને વિશે થોડી વાતો કહેવા માંગું છું. મેં કહ્યું કે આ વખતે મને નમ્રતાથી ખૂબ જરૂર છે, શુદ્ધિની ખૂબ જરૂર છે. હવે હું છેક દક્ષિણાપથમાં આવી પહોંચ્યો છું. આથી આગળ હવે દક્ષિણમાં જૂમિ નથી, માત્ર પંદરનાયકની લંકા છે. પણ ભારતનો આખરી હિસ્સો તો આ જ છે. મારા કામની પરિસ્થિતિ હું અનુભવી રહ્યો છું. હું ઇચ્છું છું કે આ અદિલનનું પૂરું તેજ અહીં પ્રગટ થાય. હું કંઈક શ્રદ્ધા રાખીને અહીં આવ્યો છું. આમ તો હું શ્રદ્ધાપૂર્વક જ દરેક સ્થળે જઈ છું. પણ અહીં વિશેષ શ્રદ્ધાથી આવ્યો છું એ કબૂલ કરવું જોઈએ. આનું કારણ એ છે કે મારા મનમાં પ્રાચીન ઇન્દિયાને માટે કંઈક પ્રેમ છે. એવું નથી કે એમાં કાંઈ ખોટો વાત આવે તો તેને પણ માથે ચડાવવી, પણ મારા મનમાં એમાં જે સારી વાતો છે એની ધણી અસર થાય છે. આવા ઇન્દિયામાં એક છે ભાગવત. એ ભાગવતમાં એમ લખ્યું છે કે આખી દુનિયામાંથી લખિત મુકાઈ જાય એવો વખત આવશે ત્યારે પણ દ્રાવિડ દેશમાં લખિત કાથમ રહેશે. આવું અનુમાન કરવાનું શું કારણ તે હું જાણતો નથી. પણ કંઈક હશે એમ માનીને મેં એ વાત પર શ્રદ્ધા મૂકી છે. અહીં હું જોઈ છું કે મામેગામ મોટાં મંદિરો હોય છે અને એની આજુબાજુ ગામ વસેલું હોય છે. અહીંના નાના નાના મામનાં મંદિર ઉત્તર-હિંદના મોટાં મોટાં નગરોના મંદિર

જેવડાં ગોટાં હોય છે. અહીંના ગોટા કવિ ભારતીયપારે કહ્યું છે કે અહીંના લોકોના કુળમાં સુપુત્ર પાડે તે માટે આ મંદિરો હોય છે. અને માતાઓ પોતાના દીકરા સારા નીવડે તે માટે તપસ્યા કરે છે.

બાઈઓ, આવી શ્રદ્ધાથી મેં અહીં પગક્રમો છે અને ઉત્તર દિંદુસ્તાનમાં જે કાંઈ પુણ્ય સંચિત થયું છે એ બધું લઈને હું અહીં આવ્યો છું. એટલા માટે અહીંના બધા લોકોનો સહકાર મારે પ્રાપ્ત કરવો છે. મારી પરમેશ્વરને એવી પ્રાર્થના છે કે અમારી બધાની એટલી શુદ્ધિ થાય કે અમારો અવાજ સૌને મધુર લાગે. અને એટલે અહીં ટેટકું રહેવું જોઈએ એની કશી ચર્ચા મેં બાંધી નથી. હું ઈચ્છું જરૂર કે ઝોઝામાં ઝોઝા સમયમાં ખૂંસ થાય. પણ હું એ પણ ઈચ્છું છું કે કામ વ્યાપક બને. એટલે હું ઈચ્છું છું કે બુદ્ધાનની સાથે રચનાત્મક કામોને સહેજે જોડી દઈ શકાતાં હોય તો જોડી દેવાં. ગામે ગામ ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ ચાલે. ગ્રામ સ્વાવલંબનને માટે તૈયારી કરનારું ગ્રામોદ્યોગ કામ પણ અહીં થાય. અને જાતિભેદનું નિરસન થાય. ત્રીજી વાત હું જે ઈચ્છું છું તે એ કે સર્વત્ર નઈ તાલીમનો વિચાર લોકો સમજતા થાય. ઝોઝામાં ઝોઝી આ ત્રણ ચીજો હું બુદ્ધાનની સાથે સાંકળી લેતો મારું છું. માટે માત્ર બુદ્ધાનકાર્યકર્તાઓની જ નહીં પણ બીજાં જેટલાં રચનાત્મક કાર્ય કરનારાઓ છે તે બધાની પાસે મદદની ઈચ્છા રાખું છું અને એમને મદદ કરવા પણ મારું છું. અને માટે વધારે શુદ્ધિની જરૂર મને લાગે છે અને વધારે ચિંતનની જરૂર પણ લાગે છે. તેથી મેં વિચાર્યું છે કે તારીખ ૧લી જુનથી ત્રણ દિવસ મુઘી એટલે કે ૭૨ કલાકનો ઉપવાસ કરીશ. ૧૬૬૬ તારીખે આઠ વાગે હું ખાઈશ અને ૪થી તારીખે ૩૨૨ ૮ વાગે ખાઈશ. આ ઉપવાસ હું કેવળ પ્રયોગને માટે, ચિંતનશુદ્ધિને માટે, થોડું ઘણું ચિંતન થઈ શકે એ આશાથી, અને પ્રાર્થનાને માટે કરવા મારું છે.

૧૬૫૭માં આ કામ કાઈ રીતે સમાપ્ત થાય એવી એક તીવ્ર ઇચ્છા લોકોના મનમાં રહે છે. એ વાસનાને મેં જાતે જ ખૂબ વધારી છે. એટલે એની પૂરી જવાબદારી હું મારે જ માથે લઉં છું. મણાએ મને આને અંગે સાવધ કર્યો છે. એમ એન. રાયે લખ્યું હતું કે બાંધી મુદત રાખવી અને સાથે સાથે એમ પણ કહેવું કે હૃદય-પરિવર્તનથી જ કામ કરવું છે એ બે પરસ્પર વિરોધી વાતો છે. કેટલાક લોકોએ મને એમ પણ કહ્યું છે કે આમ કરવા જતાં ખોટા રસ્તા પણ ભેવાય અને ઉતાવળમાં હિંસા પણ થઈ જાય. એક આક્ષેપ એવો પણ છે કે આમાં સકામ વૃત્તિ આવી જાય છે જે ગીતાએ શીખવેલી નિષ્કામ વૃત્તિથી વિરુદ્ધ છે. હું આ ત્રણેય આક્ષેપોને માન આપું છું, પણ સમજી શકતો નથી. નિષ્કામતાને હું સેવાવૃત્તિનો પ્રાણ સમજું છું. હું કબૂલ કરું છું કે મારા ચિત્તમાં નિષ્કામતા માટે અહિંસા કરતાં પણ વધારે માન છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ કહું છું કે નિષ્કામતા અને અહિંસા એ બંનેને હું એક જ અર્થના બે શબ્દો માનું છું. તેથી આવી મર્યાદા ઠરાવવાથી નિષ્કામતા પર પ્રહાર થાય છે એ આક્ષેપ મને બહુ આકરો લાગ્યો. દુનિયામાંથી દુઃખ વહેણમાં વહેલી તકે વિદાય લે એવી ઇચ્છા ધરાવતી એને હું નિષ્કામતાથી વિરુદ્ધ નથી માનતો. એટલે ઝડપથી કામ કરવામાં નિષ્કામતા શુભાવીએ છીએ એવું હું નથી માનતો. એક નક્કી મુદત હું મનમાં રાખવા માંચું છું અને પાછો હૃદય પરિવર્તનની રીતનો આશરો લઉં છું, એ બે વાતોમાં પણ મને વિરોધાભાસ નથી લાગતો. મુદત એટલા માટે બાંધી છે કે કાઈ કાર્ય અનંત કાળ લગી લંબાવ્યા કરવાનું નથી હોતું. એક રીત લોકોની સામે મૂકીએ અને કહીએ કે આ રીતે પાંચસો વરસે કામ પાર પડે, તો એ રીત કંઈ કામની નથી. તો નક્કી મુદતમાં કામ જરૂર કરવું છે, પણ તેથી કાંઈ ખોટી રીતે અજમાવીશું ? ખોટી રીતોથી કામ કદી નહીં થાય. ખોટી

રીતોથી કામ લેવાય એવો ડર હોઈ શકે, પણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે જોખમ લીધા વિના તો કદી કોઈ પણ કામ ન થાય. એવી દામ શીડયા વિના કામ જ ન થાય. હા, ખોટી રીતો ન અજમાવાય અને ક્ષતાવળિયાપણું ન થાય એનો ખ્યાલ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

મેં ધણીવાર કહ્યું છે કે આ કામની પાછળ ઇશ્વરનો હાથ છે. ત્યારે આપણા ઠેઠલાક લોકો એમ સમજી જોશે કે આ ઇશ્વરનું કામ છે એટલે ઇશ્વર ૧૬પાછાં ચમત્કાર કરશે અને કામ થઈ જશે. હું મનુષ્ય અને ઇશ્વરની વચ્ચે તફાવત ઓછો કરકે પાડું છું. મનુષ્યને બે હાથ હોય છે, ઇશ્વર હજાર હાથવાળો હોય છે. જ્યાં હજારો મનુષ્ય એકઠાં મળે છે ત્યાં ઇશ્વરની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્, સંજ્ઞાનો ત્યારે ધર્મકાર્યને માટે એકત્ર થાય છે ત્યારે ઇશ્વર પ્રગટ થાય છે. જેમ ઇશ્વરને અનેક હાથ હોય છે તેમ રાક્ષસોને પણ અનેક હાથ હોય છે. પરંતુ અનેક હાથ અને ધર્મકાર્ય એ બેનો જ્યાં સંયોગ થાય છે ત્યાં ઇશ્વર વસે છે. મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે આ કાર્યની પાછળ ઇશ્વરની મદદ છે. એથી જ લોકોનાં દિલોમાં આને માટે અનુકૂળ જાવના પેદા થાય છે.

મુદત બાંધવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે આમાં આપણને આપણો ઉપાય સુધારવાની (ઉપાય સંશોધનની) તક મળવી જોઈએ. આપણા હાથમાં એક ઉપાય આવ્યો છે. એને આપણે પૂરેપૂરો અજમાવીએ નહીં તો કામ નથી થતું અને પાછો નવો ઉપાય પણ નથી સૂઝતો. એક ઉપાયને આપણે પૂરેપૂરો અજમાવી જોઈએ અને જો નક્કી કરેલી મુદતમાં કામ ન થાય તોપણ મનમાં સમાધાન રહે છે કે બહું કરી દેશ્યાં છીએ. અને ત્યારે આપણા ઉપાયમાં સુધારો કરવાની તક સાંપડે છે, અને બીજો ઉપાય સૂઝે પણ છે. હું બધાને ચેતવણી આપી દેવા માંડું છું કે પૂરી શક્તિ લગાડ્યા વિના વખતને જ વિનાવતાં રહેવાનું તો એ બધું ખોટું ચરો ઉપાય સં

નિશ્ચિત મુદતમાં પૂરી શક્તિ સાથે કામે વળગી પડવું એ બહુ જરૂરી હોય છે. માટે આપણે ગંભીરતાપૂર્વક પરિણામ લગવાનના હાથમાં સોંપીને નિષ્કામવૃત્તિથી કામે વળગવું જોઈએ.

તપસ્યા-લાભ

સંમેલનમાં સૌથી વધારે આનંદ તો મળે છે સન્નન-સંપર્કનો અને સન્નન-સંમતિનો. એક વાતનું જ્ઞાન મને સતત અને નિરંતર રહે છે કે હું મારી યાત્રામાં જ્યાં જ્યાં જઈ છું ત્યાં ત્યાં બધી જાતની સમસ્યા લોકો કરી રાખે છે, પણ જે મારા ભાઈએ નામેશામ રખડે છે એમને કોઈ જાતની સમસ્યા નથી મળતો અને ભારે તકલીફ વેડીને તેઓને કાંમ 'કરવું' પડે છે. એમને તકલીફ વેડવી પડે છે એ વાતથી મને દુઃખ નથી થતું, બલકે એવી ખુશી જાપડે છે કે એમને તપસ્યા કરવાનો મોકો મળે છે. આવા આપણા નિષ્કામ તપ તપનારા સેવકો પર પ્રભુની કૃપા દષ્ટિ રહે એ જ મારી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.

(ઠાંચી સંમેલનનું પ્રથમ પ્રવચન ૨૮-૮-૫૬)



સાત્ત્વિકી શક્તિની શોધ કરીએ

('સંમેલનમાં વિનાઆજીનું વિદાય પ્રવચન')

હવે આપણામાંથી ઘણાંખરાં એક વરસ સુધી એક ખીજાને નહીં મળીએ. આખા વરસમાં એકવાર મળવાનું થાય છે. આપણે ઘણું ખરું તો કામમાં રચ્યાંપચ્યાં રહીએ છીએ. એટલે કામ છોડીને અહીં આવવાનું મન પણ થોડું જ થાય છે. પણ હમણાં આપ્પાસાહેબે કહ્યું તે તમે બધાએ સાંભળ્યું. એમણે કહ્યું, 'અહીં આવવાથી અને અહીંની વાત સાંભળીને કંઈક લાભ થયો છે.' અહીં આવો અનુભવ થાય છે તેની

મને ખુશી છે. હું પણ આ સંમેલનમાં કંઈક ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરતો હતો. બે ચાર સંમેલનોથી હું એમ કરતો રહ્યો છું. આ સાલ સંમેલનમાં જે કંઈ ચર્ચા થઈ તેમાં સાત્ત્વિકતાનો અંશ, સત્ત્વગુણનો અંશ વધારે જણાયો. એમ બને કે, મને એવું લાગ્યું જ હોય, પણ જો એ લાસ ખરો હોય તો એ એક સારું લક્ષણ છે. એનાથી શક્તિ વધશે. સત્ત્વગુણ જેટલો વધશે તેટલું આપણું બળ વધશે.

શું સાત્ત્વિકતા કેવળ રચનાત્મક જ હોય,
રક્ષણાત્મક ન થઈ શકે ?

કેટલાકનો એવો ખ્યાલ છે કે બળ એ કંઈક ભુટ્ટી જ વસ્તુ છે. સત્ત્વગુણથી બળ વધે છે એવી એમને પાકી ખાતરી નથી. ‘બળ માટે કોઈ બીજા દેવનાની આરાધના કરવાની હોય છે, સત્ત્વગુણથી તો શાંતિ પ્રાપ્ત થાય’, એવું એ લોકો ઘણીવાર માને છે. સત્ત્વગુણમાં શક્તિ હોય છે એવો વિશ્વાસ એમને ક્યારેય બેઠો નથી. તેથી શક્તિ માટે એક સ્વતંત્ર દેવી માની છે, અને એના હાથમાં બધી બાતનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો હોય છે. આપણો અંતિમ આધાર તો આ દેવી છે, એવી અંતિમ શ્રદ્ધા રાખીને એ લોકો એને પૂજે છે. શાંતિની ઉપામના એમને પણ કરવી તો હોય છે, પરંતુ શાંતિમાં એમને અંતિમ શ્રદ્ધા નથી હોતી. અંતિમ શ્રદ્ધા તો શક્તિ પર જ હોય છે, એટલે એમને હમેશાં એવી શંકા રહ્યા કરે છે કે શક્તિ વિના આપણો બચાવ શી રીતે થશે ? આત્મ-સમાધાન માટે, સામાજિક સમતા માટે, માનસિક શાંતિ માટે એ લોકો સત્ત્વગુણના દેવતાને માને છે. એમને એ પણ કબૂલ છે કે રચનાત્મક કામ કરવું હોય, દેશનો વિકાસ કરવો હોય તો સત્ત્વગુણ ઉપયોગી છે; શાંતિ જરૂરી છે; પરંતુ સત્ત્વગુણ રક્ષણ

કરવાનું સામર્થ્ય પણ ધરાવે છે એ વાત હજી સુધી સ્વીકારાઈ નથી. રક્ષણ માટે તો બીજા દેવની આરાધના, બીજા દેવની ઉપાસના કરવી રહેશે એમ એ લોકોને લાગે છે. હવે આપણી એ ‘પરમ દેવી’એ આજકાલ ચંડીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેથી એક જાતનો ભય પેદા થયો છે. આજે પણ માળાપ બાળકને પ્રેમથી સમજાવે છે, પણ બાળક ન સમજે તો શું કરે છે ? એને તમાચો ચોડી દે છે. એટલે કે જે માળાપ પ્રેમના સાગર હોય છે, જે બાળકના હિત સિવાય બીજું કશું ધ્યાનમાં નથી તેમને પણ છેવટે તો પ્રેમ ઉપર નહીં પણ માર ઉપર જ પ્રહાર છે. એમના દિલમાં બાળક તરફ જરૂરેય દ્રવ્ય નથી હોતો. આ લોકો પણ, બાળક ન્યારે સમજાવ્યું ન સમજે ત્યારે જ, છેવટના ઈલાજ (Ultimate sanction) તરીકે જ મારજૂડનો આશરો દેવામાં માને છે. અર્થાત્ હજી આપણા મનમાં પાકી માંઠ નથી બેઠી કે આ શક્તિ-દેવતા આપણને તારી શકે તેવી તારકશક્તિ નથી. વળી એવો અનુભવ પણ નથી થયો કે ન્યાં શક્તિ હોય છે ત્યાં ભુદ્ધિ હોય છે જ. શક્તિ એ તો મૂઢ દેવી છે. જેના હાથમાં શસ્ત્ર આવ્યાં તે શક્તિશાળી. પછી એ સાચો જ હોય એવું કાંઈ નહીં. જે દેવી મૂઢ છે એને દેવી માનવી એ જ ખોટું. એના પર વિશ્વાસ રાખવો એય ખોટું છે, અને એના પર અંતિમ શ્રદ્ધા રાખવી એ તો એથીયે વધારે ખોટું છે.

દાંડ પરથી વિશ્વાસ ડગમગ્યો છે પણ સામ પર પૂરો બેઠો નથી

ન્યાં અઘડો પડ્યો હોય, મતલેહ પડ્યો હોય, ત્યાં બને તેટલો નિકાલ વાતચીતથી કરવો જોઈએ, એટલું તો બધાએ માન્યું છે. સમજાવટથી સામ-પૂર્વક જ કામ કરવું જોઈએ.

પણ સામથી કામ ન સરે તો એમ નથી વિચારતાં કે ‘ચાલો, આપણે આપણી સામબુદ્ધિનું વિશેષ સંશોધન કરીએ, વધારે ઉત્કલ્પણ સામ પેદા કરીએ.’ પણ સામથી કામ ન થયું તો દંડનો પ્રયોગ કરે છે. અને થોડાક દંડથી કાંઈ ન વળે તો વળી વધારે જોર અજમાવે છે. અને એથી પણ ન વળ્યું તો ? તો એથી પણ અધિક દંડ યોજવાની વેતરણમાં પડે છે. આમ કરતાં કરતાં આપણે ઠેક અણુંશઓ મુધી તો પહોંચી ગયા ! તેમ છતાં આપણા ખ્યાલમાં એટલું ન આવ્યું કે દંડશક્તિ એ વિશ્વાસપાત્ર શક્તિ છે જ નહીં, એ તો હગાખાજ, શાક્ત છે. આ આપણા ખ્યાલમાં હજી મુધી નથી આવ્યું. દંડશક્તિએ જે અતિ ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કર્યું છે તેથી બીક તો લાગે છે અને એની યોગ્યતા વિશે મન ડામાડોળ પણ રહે છે, પરંતુ ચિત્તમાં દંડ ઉપરનો જે વિશ્વાસ ધર કરી ગયેલો છે તે હજી સમૂળો નીકળી ગયો નથી. એ કંઈક હગમગી ગયો છે ખરો, પણ હજી મુધી એ છેક જ છોડી દેવા જેવો છે એમ લાગ્યું નથી.

કરુણાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં સ્ત્રી-શક્તિ ક્યારે
મદદરૂપ થઈ શકે ?

ઘણીવાર કહેવાય છે, અને મને પણ ઘણીવાર લાગે છે કે પુરુષોએ સમાજનું કામ બહુ બગાડ્યું છે, પણ જો એમાં સ્ત્રીઓ પ્રવેશ કરે તો કદાચ મામલો સુધરે. આમ તો આ વિચાર મનમાં આવતો રહે છે, પણ આજે ખાસ એટલા માટે આવ્યો કે સંમેલનમાં બહેનો ઠીક ઠીક આવી છે. મને લાગે છે કે એ એક સારું લક્ષણ છે. મેં કેટલીયે વાર કહ્યું કે સ્ત્રી-શક્તિ આગળ આવશે તો ઉદ્ધાર થવાનો છે. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આજે કેવી છે ? અને એમની

છે ? એ પોતાને રક્ષ (રક્ષણ કરવા લાયક) સમજે છે અને એ રક્ષણની જવાબદારી પુરુષોની છે એમ માને છે. અમેરિકાની સ્ત્રી શું કરતી હશે ? આ બધા અણુબોંબ બને છે તે શું એમને સારું લાગતું હશે ? એ પોતાના પતિઓને કહેતી હશે કે આ જરાબર નથી. તો પતિ-દેવતા એમને શું સમજાવતા હશે ? સમજાવતા હશે કે જો આ નહીં કરીએ તો તારાં બાલબચ્ચાંનું રક્ષણ નહીં થાય. તો સ્ત્રીઓ કહેતી હશે કે 'એમ ? ત્યારે તો આ બધાં યજ્ઞો સજ્યાં તે બહુ સારું થયું.' પુરુષોએ સ્ત્રીઓને સદા લયલીત અવસ્થામાં રાખી છે, તે એટલે સુધી કે સ્ત્રીઓ ડરે એને સ્ત્રીઓનો ગુણ માનવામાં આવ્યો છે. અને કોઈ સ્ત્રી બહાદુર દેખાઈ તો કહેશે કે એનામાં પુરુષનો ગુણ છે. સ્ત્રીનો સ્વાભાવિક ગુણ એટલે બીકણપણું, બીરુતા. આવી સ્થિતિમાં સ્ત્રી પુરુષની વહારે ચડીને શું કરશે ? પુરુષ જો બંદક ઉઠાવશે તો સ્ત્રીઓ બહુ બહુ તો બંદકોમાં ઢાડે ઠાંસશે. અને બીજા દેશોમાં તો સ્ત્રીઓની પલટણો પણ બને છે અને યુદ્ધમાં બધી જાતની મદદ કરવા સ્ત્રીઓ તૈયાર થાય છે. આમ આમાં તો સ્ત્રી-પુરુષ લેદ પણ કામનો નથી રહ્યો. એમ પણ મનાય છે કે સ્ત્રી માતૃદેવતા હોવાને કારણે અધિક દયાળુ, અધિક શાંતિમય, અધિક કરુણામય, અધિક વાત્સલ્યમય હોવી જોઈએ; હોય છે. પણ પરંતુ જે મનુષ્યને દેહ અને આત્માના બુદ્ધાપણાનું જ્ઞાન નથી તેનામાં કરુણા હોઈ જ ન શકે. ચોડોક દયાનો ગુણ દેખાય, પરંતુ એ દયા કરુણા કહેવાવાને લાયક નથી. કરુણા તો જબરે બહાદુર ગુણ છે. એમાં મહાન સામર્થ્ય છે, એમાં ડર નથી હોતો. એ તો પરમ નિર્ભય છે. પેલો દયાનો ભાવ તો દુર્બળતાની સાથે આવે છે. ગૌતમ બુદ્ધને કરુણાનું દર્શન થયું તે તીવ્ર તપસ્યાને અતે નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થવાથી થયું.

સત્ત્વગુણનું વળ

વૃત્રાસુરના ત્રાસથી આખી દુનિયા દુઃખી દુઃખી હતી. ઈન્દ્રનાં તમામ ઓળારો નકામાં થઈ ગયાં. ઈન્દ્રે કહ્યું કે આ તો સત્ત્વગુણથી જ મરશે. સત્ત્વગુણની મૂર્તિ એ જમાનામાં દધીચિ મુનિ હતા. ઈન્દ્ર દધીચિ મુનિ પાસે ગયા. કહ્યું, “તમારાં હાડકાંનાં હથિયાર ખનાવીએ ત્યારે આને છૂતી શકાય.” એ કરુણામય મુનિએ વિચાર્યું, “મારી પાસે ખીજું છે પણ શું? એકલાં હાડકાં જ છે, ભલે એવ અપાતાં.” આમ એમણે પોતાના દેહનું વિસર્જન કર્યું. એનાં હાડકાંમાંથી વજ્ર બન્યું અને વૃત્રાસુરનું મર્દન થયું.

દુનિયાને ભયમુક્ત કરવા માટે પોતાના દેહનું વિસર્જન કરવાની દધીચિ મુનિના મનની તૈયારી થઈ શકી એનું કારણ એ કે એમનું હૃદય કરુણાથી ભરેલું હતું. ત્યાં સુધી દેહ અને દેહસંબંધમાં રચ્યાંપચ્યાં રહીશું ત્યાં સુધી કરુણાની શક્તિ નહીં પ્રગટે. જીવનમાં ઘોડીધણી દયા આમતેમ પ્રગટ થતી રહે ખરી. આ એક ખૂબ વિચારવાની વાત છે.

પાકિસ્તાન અને નિઃશસ્ત્રીકરણ

આજકાલ પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાનની ચર્ચા ચાલે છે. એ દેશ બિચારો એટલો ડામાડોળ દેખાય છે કે મને તો એની દયા જ આવે છે. ત્યાં નથી વ્યવસ્થા શક્તિ, નથી કોઈ યોજના, નથી પરસ્પરની એકતા, કે નથી તો પ્રજાની સમૃદ્ધિ માટે કોઈ ગોઠવણ થઈ. ખસ, એક કાશ્મીરનો અથડા છે જેને છાશવારે યાદ કરી ભારત પ્રત્સનો દ્વેષ જગવીને પ્રજાને ડાખૂમાં રાખ્યા કરે છે. આજે એ દેશમાં ભત્તભત્તનાં દુઃખો છે. એના તરફથી એ પ્રજાનું ધ્યાન ખસેડી નાંખે છે. અને ત્યાં જે શક્તિ હોવાનો જામ થાય છે તે કેવળ અમેરિકાની સલામી

છે, એ સિવાય બીજું કશું નથી. હવે આવા દેશથી તે શું કરવું છે ? એની બિચારાની અત્યંત દયાજનક સ્થિતિ છે. એ શસ્ત્રાશ્ર વધારવામાં પડ્યો છે તેથી એની શક્તિ ઘટી રહી છે. એ ક્ષીણ થઈ રહ્યો છે. એ ભારત પર શું આક્રમણ કરતો હતો ? અમેરિકા એને ગ્રેરણા આપશે ત્યારે જ ભારત પર આક્રમણ કરી શકશે અને ત્યારે અમેરિકા રશિયા સાથે યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કરશે અને વિશ્વયુદ્ધ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કરશે ત્યારે જ એ એને ગ્રેરણા આપશે. એટલે એ દેશનો ડર સંભવાની જરૂર નથી. બિલકુલ હું તો એમ માનું છું કે એ શત્રુ સાથે એ બળપૂર્વક કામ લેવું હોય તો આપણે બીજું જ વિચારવું પડશે. આપણે એને બચસુક્ત કરવા માટે એનામાં વિશ્વાસ પેદા થાય એવું કરવું પડશે. ત્યાંના વડા પ્રધાન શું કહે છે ? “વાતચીતમાં તાકાત આવે તે માટે અમે અમેરિકાની મદદ લઈએ છીએ. અમારે આક્રમણ નથી કરવું. વાતચીતથી પ્રશ્નો ઉકેલ થઈ શકે છે. પરંતુ વાતચીતમાં તાકાત આવે તે માટે શસ્ત્રાશ્ર મેળવીએ છીએ.” મને પણ લાગે છે કે સામસામા બેસીને વાત કરવાથી પ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ શકે છે. અને એ વાતની પાછળ તાકાત જોઈએ. તેથી મને લાગે છે કે આપણે શસ્ત્રો તફન ઘટાડી નાંખીએ તો આપણી તાકાત વધી જશે. આ ત્યારે સુમળશે ત્યારે છાતીમાં ધડક ધડક નહીં થતું હોય અને દિલમાં સામાને માટે પ્રેમ હશે. પરંતુ પ્રેમનો અભાવ હોય ત્યારે ડર લાગે છે અને દેશના રક્ષણની જવાબદારીનો માથે ભાર લાગે છે. દેશના બચાવની જવાબદારી માટે તો કદું છું કે શસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બાબાના રક્ષણ માટે બાબા નથી કહેના કે શસ્ત્ર કમ કરો. પરંતુ દેશના બચાવ માટે કદું છું. આ હિંમતની વાત છે

એટલું જ નહીં, હિકમતની પણ વાત છે. એટલે કે એમાં બુદ્ધિમાની પણ છે.

સત્તાની સમતુલા કરવા જતાં તુલા જ તૂટવા આવી છે

એ સમજવું જોઈએ કે આજકાલ રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે બેલેન્સ-સમતુલા રાખવાની કોશિશ થાય છે તે આજની વિદ્યા નથી, સો બસો વર્ષ પુરાણી છે. 'બેલેન્સ ઓફ પાવર'-શક્તિતાં, સમતુલા રાખવાનો વિચાર રાજનીતિમાં તથા તત્ત્વજ્ઞાનમાં સો બસો વર્ષથી સ્વીકારાયેલો છે. આ બેલેન્સ ઓફ પાવર સારું એ દેશે શસ્ત્રાસ્ત્ર વધાર્યા તો આપણે પણ વધાર્યા કે નેથી બેલેન્સ-સમતુલા રહે. તાજવાનો કાંટો ખરાબ રહે. તાજવાના આ પદલામાં પાંચશેરી નાંખી, સમતુલા ન રહી એટલે પેલાંમાં પાંચ શેરી નાંખી. હવે આ પદલાવાળાએ વળી બીજી બેશેરી નાંખી તો ઢાંડી આમની નમી. એટલે પેલાંએ બેશેરી ત્યાં નાંખી. એમ કરતાં કરતાં બન્ને પદલામાં એટલું વજન વધી ગયું કે ત્રાજવું તૂટવાની વારી આવી.

આજે દુનિયામાં જે ધાસ્તી છવાઈ ગઈ છે તેનું કારણ એ જ છે કે મનમાં ભય છે. એક પદલામાં વધારે વજન છે. એટલે બીજામાં નાંખવું જ પડે છે. બધું મળીને આખું જીવન દુઃખમય થયું છે. સમતુલા રાખવા માટે બંને તરફ સરખું-સરખું વજન વધારતા ગયા. હજી સુધી આ બેલેન્સ ઓફ પાવરમાં બેલેલી શ્રદ્ધા તૂટી નથી. પરંતુ બન્ને પદલાંમાં ઘણો વધારે પડતો ભાર થયો છે અને એનું તુકસાન વરતાતું ભય છે. બન્ને પક્ષ એકબીજાને કહે છે કે સમતુલા જાળવવી જોઈએ. પરંતુ બન્ને જાણુ વજન વધારવાને બદલે બન્ને જાણુ કંમ કરીને જાળવીએ તો સારું. એટલે બન્ને જાણુએ પરસ્પર

સંમતિથી શસ્ત્ર ઘટાડાય તો સારું, એવી વાતો થઈ રહી છે. એનો અર્થ શો? જે મનુષ્યો વચ્ચે વાત ચાલી રહી છે. એક બુદ્ધિમાન છે, બીજો મૂર્ખ. બુદ્ધિમાન મૂર્ખને કહે છે, 'તું જ્યાં સુધી મૂર્ખ રહેશે ત્યાં સુધી મારે પણ મૂર્ખ રહેવું પડશે.' અરે, તારે મૂર્ખ રહેવું શું પડશે? તું મૂર્ખ જ છે. તારા પર નાહક બુદ્ધિમત્તાનો આરોપ મુકાયો હતો. ખરી રીતે તું જે હાલો જોઈતો હતો તે જ છે!

નિઃશસ્ત્રીકરણ અને આમ જનતા

આ વખતે આપણે દેશ નિશ્ચયપૂર્વક, હિંમત રાખીને, પરિસ્થિતિને સમજીને, વિશ્વાસપૂર્વક પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર ઘટાડી નાખે તો મને લાગે છે કે એનાથી આપણી નેતિક તાકાત વધશે. લોકો પૂછે છે કે એને માટે આમ જનતા તૈયાર થશે? આ બહુ વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. પાકિસ્તાનને અમેરિકાની મદદ મળે છે. આ કોઈ નવી ઘટના નથી. જે વર્ષ થયા એ શરૂ થઈ છે. જે વખતે એ મદદ મળવાની શરૂ થઈ તે જ વખતે પંડિત નેહરુએ દેશને એક આવાહન કર્યું હોત કે, "આપણે અપાઘબધે શસ્ત્રાસ્ત્ર વધારવાં જોઈએ, માટે મારા પ્યારા ભાઈઓ, સૈન્યમાં ભરતી થઈ જાવ!" તો તમામ જનતા એમના એ આવાહનને માનત કે નહીં? પાર્લામેન્ટ પણ એને ભારી બહુમતીથી પોતાનો ટેકો આપત કે નહીં? અહિંસા પર, શાંતિ પર, વિશ્વાસ રાખનારા પંડિત નેહરુ જ્યારે શસ્ત્ર વધારવાનું કહે છે ત્યારે આપણે જરૂર શસ્ત્ર વધારવાં જોઈએ. પરંતુ પંડિત નેહરુએ દેશને સંયમમાં રાખ્યો અને તેથી દેશે ધીરજ જાળવી. આ મામલામાં જનતાની શક્તિનો વિચાર કરવો પડે છે એ મારે ઠપ્પૂલ છે. જનતામાં હિંમત હોય તો રાજ્ય-દર્તામાં પણ હિંમત આવે છે. પણ એની એક બીજી બાજુ

પણ છે કે સરકાર અને નેતાઓમાં હિંમત હોય તો જનતામાં પણ હિંમત આવી જાય છે. એટલે કે પરસ્પર અસર થાય છે. મારું કહેવું છે કે જો આપણે બધા મળીને જનતાને એનું હિત શેમાં છે તે સમજાવી શકીએ તો શસ્ત્રો ઘટાડવાની હિંમત કરો એમ કહેવાની તક આવે છે. આ મારી અદ્ય-મતિ છે.

રાજાજી અને એકપક્ષી નિઃશસ્ત્રીકરણની દરખાસ્ત

આજની સરકાર જે રીતે વિચારે છે તેનો આપણે વિરોધ નથી કરવો. એમની જવાબદારી વિશેષ છે તેથી આપણા કરતાં એમની એ બાબતમાં જાણકારી વધારે છે એમ માનવા હું તૈયાર છું. વળી આપણા માનનીય નેતાઓ પર શ્રદ્ધા રાખવાનું આપણું કર્તવ્ય સમજું છું. વળી જે નેતાના મનમાં શાંતિની ચાહના છે તે જ્યારે શસ્ત્ર-શક્તિની જરૂર છે એમ કહે છે ત્યારે એમની વાતમાં વજન છે એ માનવા પણ હું તૈયાર છું. પણ અહીં તો હું સર્વોદય વિચારમાં માનવાવાળા આપણા લાઈઓ સાથે પ્રકટ ચિંતન કરું છું. આ પ્રકટ ચિંતન એટલા માટે કરું છું કે સર્વોદય વિચાર ધરાવનારા પૈકી પણ કેટલાક એવા છે જે શસ્ત્રો વધારવાની જરૂર છે એમ માને છે. પેલે દિવસે રાજાજીએ જિલકુલ કઠોરતાથી કહી દીધું કે અહીં પાકીસ્તાનથી ડરનારો કોઈ પણ શખ્સ હોય તો તેને સર્વોદય સમાજમાં સ્થાન નથી. મને થયું કે આ સિતોતેશ વર્ષનો ઘરડો માણસ છે. એની વાણીમાં આ શક્તિ ક્યાંથી આવી? આ શક્તિ શરીરની નથી, મનની છે, આત્માની છે. એ જ આત્માના બળે આપણે નિર્ભય બની શકીએ.

આપણે વારે ઘડીએ કહીએ છીએ કે અમેરિકા અને રશિયા એક બીજાનો વિચાર ન કરતાં એક-પક્ષી નિઃશસ્ત્રતાનો સ્વીકાર કરે, ત્યારે આપણી જવાબદારી સ્પષ્ટ છે. એક-પક્ષી-

નિઃશસ્ત્રતાનો વિચાર આપણી સરકારે રજૂ નથી કર્યો એ આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ આ વિચાર આપણા લોકોમાં ચાલે છે. તો કહ્યું છે કે 'પર ઉપદેશ કુશલ વહુતેરે'—ઘણા લોકો પારકાને ઉપદેશ દેવામાં કુશળ હોય છે. પણ જો આપણે આ વિચારનો અમલ કરી શકીએ તો એની એક નૈતિક અસર દુનિયા પર થશે. આજે પણ ભારતનો અવાજ દુનિયામાં ખુલ્લું છે. પરંતુ આ પડોશનો પ્રશ્ન જ્યાં સુધી પત્યો નથી, અને જ્યાં સુધી આપણે એના બારામાં નિર્ભય બન્યા નથી ત્યાં સુધી આપણા અવાજમાં એવી તાકાત નહીં આવે કે જેનાથી આપણો દેશ અને દુનિયા હમેશાંને માટે બચી શકે.

ભગવદ્ ગીતાનું વચન અને આપણું વર્તન

ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે 'સંતોના રક્ષણ માટે હું જન્મ લઉં છું.' એનો કેટલાક લોકો એવો અર્થ કરે છે કે સન્મનતાની રક્ષા માટે શસ્ત્રો ઉપાડવાં જોઈએ. મારું કહેવું છે કે આપણી સામે એ જ માર્ગ છે. કાં તો આપણે સાધુ (સારા) છીએ અને કાં તો આપણે દુષ્ટ છીએ. આપણે અવતાર તો ન હોઈ શકીએ. તો આમાંથી આપણે કંઈ કાઢીના છીએ તેનો આપણે નિશ્ચય કરી લઈએ. આપણે સાધુ હોઈશું તો સાધુત્વ જ આપણું રક્ષણ કરશે. ભગવાનના એ વચનનો આ વાસ્તવિક અર્થ છે. એ જ સાધુત્વને ધ્વિરની વિભૂતિ કહે છે. આપણે તો લખી રાખ્યું છે: શયમેવજયતે. પણ સત્ય અને શસ્ત્ર-શક્તિ જયતે એમ ક્યાં લખ્યું છે? આપણે તો લખ્યું છે શયમ જયતે કારણ કે સત્યના બચાવ માટે સત્ય સિવાય બીજી દોષ વસ્તુની જરૂર નથી. પરંતુ આ બધી ચર્ચા વ્યર્થ છે, કારણકે સામેવાળો કહી દે છે કે તમારી બધી વાત મારે કબૂલ છે. જેને આપણી વાત

માન્ય ન હોય તેની સાથે ચર્ચા થઈ શકે. પરંતુ એ કહે છે, “બધી વાત મંજૂર છે, પરંતુ આજની પરિસ્થિતિમાં દેશના રક્ષણ માટે કંઈક તો કરવું પડશે.” ચિંતની આ સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી દુનિયાનો ઉદ્ધાર નથી.

ધર્મમય રાજનીતિથી આગળ—

સર્વોદય સમાજે આ વાતનો નિર્ણય કરવો પડશે. તેથી હું વારંવાર કહું છું કે જે લોકો અહિંસામાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે તેમણે લોકનીતિની સ્થાપનામાં તાકાત લગાવવી જોઈએ, અને રાજનીતિની સમાપ્તિ કરવાના પ્રયત્નમાં લાગવું જોઈએ.

આજ સુધી રાજનીતિને Spiritualise—ધર્મમય કરવાના ઘણા પ્રયત્નો થયા. ગોખલેએ આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. ગાંધીજીએ એ શબ્દ ઉપાડી લીધો. લોકો એમ માને છે કે રાજનીતિ—રાજકારણને Spiritualise કરવાનો—નીતિમય બનાવવાનો પ્રયત્ન ગાંધીજીએ પહેલીવાર કર્યો. ગાંધીજીએ એ પ્રયત્ન જરૂર કર્યો છે. પરંતુ ઇતિહાસમાં પહેલીજ વાર કર્યો છે એમ નથી. એ જ પ્રયત્ન મોહનદાસ પંચગંબરે પણ કર્યો હતો. પણ એમને સફળતા ન મળી. ‘રાજ’ અને ‘નીતિ’ એ બન્ને શબ્દ એક બીજાને કાપે છે. ‘નીતિ’ શબ્દને ‘રાજ’ કાપે છે અને ‘રાજ’ શબ્દને ‘નીતિ’ કાપે છે. નીતિ આવી તો રાજ્ય વ્યવસ્થા આપોઆપ ખંડિત થાય છે. અને રાજ્યવ્યવસ્થા આવે છે તો નીતિ ખતમ થાય છે. હવે આગળ ઉપર આપણે રાજ્ય નથી જોઈતું, પ્રાજ્ય જોઈએ છે. એ કેટલા દિવસમાં બની શકશે તે તો હું નથી જાણતો. પરંતુ જો કરવા લાયક કંઈ કામ હોય તો તે આ જ છે. “મેરે તો મુલ્ક રામ નામ દુસરા ન કોઈ”—મારે મોદેથી રામનામ સિવાય બીજું કશું

નહીં નીકળે એવો નિર્ણય સર્વોદય સમાજે કરવો જોઈએ. પરંતુ ગાંધીજીના ઘણા સાથી મોહમાં ફસાયેલા છે.

એ લોકો એમ માને છે કે ગમે તે હાલતમાં રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી આપણા પર રહે જ છે. હું પણ કખૂલ કરું છું કે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે અને જો રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી માથે ન લઈએ તો પછી સ્વરાજ્ય મેળવ્યાનો અર્થ જ શો ? આપણે જરૂર એ મેળવ્યું, પણ તે એટલા માટે કે સત્તા આપણામાં હાથ લઈને એ સત્તાનો વિલય કરવાનું બીજું જ ક્ષણ શરૂ કરી દઈએ. પૂરો વિલય થતાં થતાં જોઈએ તો પચાસ વર્ષ લાગે, પણ એની શરૂઆત તો આજથી જ કરી દેવી જોઈએ.

ભાઈઓ, આ વિચારની આપણે જેટલી ધણાવટ કરીએ એટલી ઓછી જ છે. સામ્યવાદી લોકો પણ એમ માને છે કે રાજ્ય ક્ષીણ થવું જોઈએ. પણ તેઓ માને છે કે આજની હાલતમાં તો રાજ્યને જાને તેટલું વધારે મજબૂત કરવું જોઈએ અને એને આધારે જે કંઈ વિરોધી શક્તિઓ છે તેમને નાબૂદ કરી નાંખીએ તે પછી રાજ્ય ક્ષીણ થવા માંડશે. એટલે કે સામ્યવાદમાં રાજ્યશક્તિને મજબૂત કરવી એ વાત તો છે રોકડી, જ્યારે રાજ્ય-શક્તિનો વિલય થશે એ વાત રહે છે ઉધાર ! એ ઉધાર ક્યારે વસૂલ થશે, કંઈ કહેવાય નહીં. ‘મને આજે તો મજબૂતમાં મજબૂત તાકાત આપી દો !’ આ એનો સાર છે. અને કાલ કોણે દીડી છે ?

હીક. હવે જોઈએ કે ‘ગાંધીવાળા’ શું કહે છે ? ગાંધીજીને નામે કહે છે માટે એમને ‘ગાંધીવાળા’ એવું સંબોધન કર્યું !*

* જગત્ ગાંધીજીનું પોતાનું કહેવું આ જગત્ હતું એવું નથી માનવાનું. ગાંધીજીને નામે કહેવાસામેનો મત અદાલતી વ્યવસ્થા છે. —સં.

એ લોકો કહે છે કે “રાજ્યસત્તા તો દરેક હાલતમાં કોઈને કોઈ માત્રામાં જરૂર રહેશે. ઝોછી રહેશે, વહેંચાયેલી રહેશે, પુણ્ય-કારક રહેશે, બધું ખરું, પણ એ રહેવાની તો ખરી જ.” આ એમની શ્રદ્ધા છે, ઘણાની શ્રદ્ધા છે. ઘણાય સજ્જનોની એવી ખરેખરની શ્રદ્ધા છે કે આખરે પણ આ રાજસત્તા કોઈને કોઈ સ્વરૂપે કાયમ રહેશે જ.

નાહક ગાંધીજીનું નામ ન લઈએ

મને લાગે છે કે આ ગાંધી-વિચાર નથી. પરંતુ હું આ રીતે વારંવાર બોલતો નથી, એટલે કે ગાંધીજીને નામે બોલતો નથી. કેમકે ગાંધીજીને નામે બોલવાનું શરૂ કરીએ તો એમનાં જે વચન અને પોથીઓ છે તે બધાં આપણે ઉથલાવવાં પડશે અને એમાંથી વાદ-વિવાદ શરૂ થઈ જશે. અને તો, ભગવાન બુદ્ધના શિષ્યોના જેવા હાલ થયા, તે કરતાં પણ બહુતર એવા આપણા હાલ થશે. એક શિષ્યે કહ્યું કે ભગવાન બુદ્ધે આંમ કહ્યું, ખીન્નએ કહ્યું કે ના, તેમ કહ્યું. ચાર જ દિશાઓ હતી એટલે એમના ચાર જ પક્ષ થયા અને એમની વચ્ચે અંદરે અંદર લડાઈ થવા લાગી. હું માનું છું કે આપણે જો ગાંધીજીને નામે એવો વાદવિવાદ કરીશું તો આપણા તો ચાર નહીં, ચાલીસ પક્ષ પડશે !

એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે કાશ્મીરમાં ફોજ મોકલવામાં આવી તે ગાંધીજીના આશીર્વાદથી મોકલવામાં આવી હતી. હું કહું છું કે ગાંધીજીનું જ નામ શું કામ લો છે ? ગાંધીજીએ જેને માથે ચડાવી હતી એ ગીતાનું જ નામ લો ને ! ગીતા આજે પણ હાજર છે. એનો આધાર ટાંકો એટલે બસ પત્યું ! લોકો કહે છે ને કે ગીતામાં સુદ્ધ કરવા માટેના વિચારના બચાવની પૂરેપૂરી દલીલ મોજૂદ છે ! આપણે ગમે તે કહીએ, આ વાદ-હથ

સુધી મટ્યો નથી. તો હું કબૂલ કરું છું કે એ આધાર પશુ તમારી પાસે છે જ. તો પછી એનો આધાર કેમ નથી લેતા ? ત્યારે એ કહે છે કે, “ એ આધાર અમે એટલા માટે નથી લેતા કે ગીતા તો આઉટ-ઓફ-ડેટ, જૂના જમાનાની થઈ ગઈ છે.” તો હું એમ કહેવા માગું છું કે ગાંધીજીએ જે સંમતિ આપી હતી તે પણ આઉટ-ઓફ-ડેટ થઈ ગઈ છે. એને પણ આઠ વરસ થઈ ગયાં !

ગાંધીજીએ ૧૯૧૮માં રંગરૂટોની ભરતીને માટે કેટકેટલી ઠાશિયો કરી એ બધું મેં સગી આંખે જોયું છે. ફરીફરીને છેવટે તો તેઓ બીમાર પડી ગયા હતા. પરંતુ ગુજરાતમાંથી રંગરૂટ ન જ મળ્યા, ત્યારે પછી એમણે જૈન ધર્મનો અને વદ્ધભ સંપ્રદાયનો વાંક કાઢવા માંડ્યો. કહેવા લાગ્યા કે આ દોકોએ બિલકુલ નિર્વીર્ય અહિંસા શીખવી છે. આ ૧૯૧૮ની વાત છે.

૧૯૩૯ની બીજી લડાઈ વખતે એમણે કેવી રુખ અપનાવી હતી ? “ આપણે સરકારની સાથે સહકાર ન કરી શકીએ. યુદ્ધમાં આપણે સક્રિય સાધ ન આપવો જોઈએ.” એમના અનુયાયીઓએ ન માન્યું એટલે અનુયાયી અને ગુરુમહારાજ અલગ પડ્યા. અનુયાયી તો અમુક શરતે સરકારને સહકાર આપવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. ત્યારે સામેથી સરકારે એ શરતો ના કબૂલ કરી ત્યારે પાછા ગુરુમહારાજ અને શિષ્યો એક થઈ ગયા. આ તો આપણે સગી આંખોએ જોયું છે.

• આ ભંગાણ સમાજ અને ગાંધીજીની મનોવેદનાના ચિંતારની વિરતો માટે જુએ-પં. નંદેડુ ૧૦ Discovery of India Chap. IX (VI) “After Pearl Harbour, Gandhi and Non-violence.” ૧૫ ૩૮૧-૮૩ પહેલી અંગ્રેજી આવૃત્તિ.

આવી દશામાં ગાંધીજીનું નામ લઈને શું કરીશું ? વિનોદની ભાષામાં તો એમ જ કહેવું પડશે કે એ માણસ બિલકુલ ‘દગાબાજ’ હતો ! કદી એકેય શબ્દને વળગી નહોતો રહેતો. કેઈને પણ એવો ભરોસો નહોતો કે આજે ગાંધીજીએ આવું વલણ ક્ષીધું છે એટલે કાલે કેવું લેશે ! કારણ કે તેઓ વિકાસશીલ મનુષ્ય હતા. એમનું મન હમેશાં સત્યની શોધના ખ્યાલમાં જ રહેતું, પોતાની વાતનું નાકું કઈ રીતે ઝાલી રાખવું એમાં પરોવાઈ રહેતું નહોતું. એમને સત્યનું નિત્ય નવું દર્શન થતું હતું તેથી તેઓ પહેલાં કહેલી વાતને પકડી રાખવાનો આગ્રહ નહોતા રાખતા. એમના અંધો કઈ રીતે વાંચવા તે વિશે એમણે તો લખી જ રાખ્યું છે કે મારા જૂનાં અને નવાં બધાં વચ્ચેના એક જ અનુભૂતિમાંથી નીકળ્યાં છે અને એમાં ખરું જોતાં તો સુસંગતિ છે જ. પરંતુ જો કેઈને વિસંગતિ નજરે ચડે તો એણે પહેલાંનું વાક્ય ખોટું માનવું અને પછી કહેલું ખરું માનવું. આ રીતે જે મનુષ્ય પ્રતિક્ષણ બગાડે છે તેને અને જેનામાં પરિસ્થિતિને સમજીને વધુને વધુ જિંચે ચડે જવાની શક્તિ હતી, એવા નિત્ય વિકાસશીલ સાધકના શબ્દોનો આધાર આપણે શોધીએ છીએ !

સમસ્યાભોયની ક્ષોભરહિતા શક્તિ

આપણને ખરેખર જે મુશ્કેલી નડે છે તે હું તમારી સામે રજૂ કરી રહ્યો છું. શસ્ત્રત્યાગના માર્ગમાં આપણને જે ખરેખરી અડચણ આવે છે તેના તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. મુશ્કેલી એ છે કે આપણા દેશના આંતરિક વ્યવહારમાં, આપણાં આદોલનોમાં અને આપણે પ્રજામાં જે કામ કરીએ છીએ તેમાં આપણે સૌમનસ્ય સ્થાપિત નથી કરી શક્યા. એ વારંવાર કહ્યું છે કે આપણે માથે પાકિસ્તાનનો જરા

નથી. પરંતુ હું કબૂલ કરવા માગું છું કે આપણા જમણા હાથને ડાબા હાથનો કર લાગે છે અને ડાબાને જમણાનો.

એક ભાઈએ કહ્યું કે બાબા બધાને શસ્ત્રત્યાગ કરવાનું કહે છે તો ખરો, પણ સરકારી પક્ષને માટે થોડીક છૂટછાટ મૂકે છે. બાબા છૂટછાટ એટલા માટે મૂકે છે કે એને અંદરની વાત ખબર છે. એનો થોડોક ઇશારો મેં મારા બ્યાખ્યાનમાં કર્યો પણ ખરો. આપણા લોકોને, હિંદુસ્તાનની પ્રજાને હિંસા ઉપરનો વિશ્વાસ હજી છેક ભઠ્ઠી ગયો નથી. તેથી આપણે કમનસેર છીએ. એ જ કારણે પૂરેપૂરો શસ્ત્રત્યાગ કરવો એ આપણે માટે હજી શક્ય નથી. હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ સાર્વજનિક કાર્ય, કોઈ પણ જાતનું આંદોલન હોય તો તે પણ, કોઈ પણ જાતનો ખોટો ખજાણાદ પેદા થયા વિના ચલાવી શકાય એટલું સારું માનસ જો દેશમાં નજરે ચડતું હોત અને મને-તમને એવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ દેશમાં હો જ એવી હોયે ધરપત હોત, તો બાબા મનમાં જરાકે સહેલ રાખ્યા વિના કહી દેત કે બધાં જ શસ્ત્રો ફેંકી દો, શસ્ત્રત્યાગ કરો ! માટે આજે તો આપણે મનમાં એ વાતનું વારંવાર મંથન કરવું જોઈએ કે આપણે કઈ રીતે દેશમાં કલ્યાણકારી નવી શક્તિ નિર્માણ કરીએ કે જે સમસ્યાઓનો ઉકેલ તો લાવી જ શકે, પણ સાથોસાથ કોઈપણ જાતની ગડબડ ન લાવી શકે. સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરનારી અર્થાત સમસ્યાઓયની, ક્ષોભરહિતા એવી શક્તિની આવશ્યકતા છે અને ભૂદાનયજ્ઞ દ્વારા આપણે એની જ શોધ ચલાવી રહ્યા છીએ.

નિરુપાધિક બનીએ

તમારે બધાંએ આની જ શોધમાં લાગવાનું છે. તેથી હું

ત્યારે મેં કહ્યું કે અનાસક્ત થવું જોઈએ. થોડાક લોકોની સાથે, થોડીક સંસ્થાઓની સાથે, થોડાક સંપ્રદાયો સાથે, જે આસક્તિ બંધાયેલી રહેશે તો આપણે સૌની સાથે સમાન ભાવે વતી નહીં થકીએ. ધારો કે એક કુંડાળું છે. એ કુંડાળાની લીટી પર ઘણાં બિન્દુઓ છે. એ બિન્દુઓ પૈકી હું જો એક ટપકું બનું તો એ કુંડાળા પર બીજાં જેટલાં બિન્દુઓ છે તે દરેકથી હું સરખે અંતરે નહીં રહી શકું. એક બિંદુ ભારી છેક પાસે હશે તો બીજાં છેક દૂર હશે. હવે જો તમામ બિંદુઓથી સરખે અંતરે રહેવાની મને ઈચ્છા હોય તો મારે કુંડાળાની વચ્ચેવચ્ચે મધ્યબિંદુ પર રહેવું જોઈએ, કુંડાળાની લીટી અર્થાત્ પરિઘ પર ન રહેવું જોઈએ. આનું જ નામ છે નિષ્પક્ષ વૃત્તિ. આપણે પક્ષોમાં પડીને, મતમતાંતરમાં પડીને, સંપ્રદાયોમાં સપડાઈને, ઉપાધિઓ--બંધનો વહોરી લઈએ છીએ અને તેથી અમુક લોકોની ખૂબ જ નજીક આવીએ છીએ ત્યારે બીજા લોકોથી ખૂબ છેદા પડી જઈએ છીએ. તેથી જો અહિંસાની શક્તિનો વિકાસ કરવા માંગતા હોઈએ તો ઉપાધિ રહિત થવું જ પડશે.

કેટલાક જણ મને કહે છે કે તમે આ બધી વાતો તો કરો છો, પણ જો તમને જ ઉપાડીને પેલી ખુરશી પર બેસાડી દઈએ, રાજ ચલાવવા, તો તમે પણ એમના જેવી જ વાતો કરવા મંડી જાવ ! તો હું કહું છું કે આજે મારી જુદી જ રીતે કામ કરે છે તેવી જુદી સાથે હું એવી ખુરશી પર બેઠું જ રેનો ? મારી જુદી ત્યાં મુખી આજે કામ કરે છે તે જ રીતે કામ કરશે ત્યાં મુખી એ ખુરશી પર બેઠવાનો મારે માટે સવાલ જ પેદા થતો નથી. હા, મારી

આજની બુદ્ધિ બદલાઈ ગઈ હોય તો જ એ લોકો બોલે છે તેવું હું બોલું.

વિશ્વયુદ્ધ દેવી છે, પણ હુલ્લડો આસુરી છે

મૂળે સવાલ એ છે કે આપણે જનતાને કઈ દિશામાં લઈ જઈશું ? લોકો થોડું પણ હુલ્લડ કરે છે ત્યારે મારા દિલમાં વ્યાકુળતા વ્યાપી જાય છે. મને ખૂબ જ તીવ્ર વેદના થાય છે. ખીજા લોકો કરે છે, વિશ્વ યુદ્ધથી. હું તો વિશ્વયુદ્ધને કહું છું આવી જા ! તારે જેટલું જલદી આવવું હોય એટલું જલદી આવી જા ! હું તો એને બોલાવું છું અને એને 'દેવી' કહું છું. વિશ્વયુદ્ધ મનુષ્ય નથી આણતો, એ તો પરમેશ્વર લાવે છે. પરમેશ્વર જ્યારે સંહાર માંગે છે ત્યારે એ વિશ્વયુદ્ધ લાવે છે. ભગવાન કૃષ્ણનો અવતાર શા માટે થયો હતો ? તો કહે છે કે ભૂમિનો ભાર ઉતારવા માટે. ભૂમિનો ભાર ઉતારવા માટે એમણે કૌરવોનો સંહાર કરાવ્યો, પાંડવ પક્ષનો પણ સંહાર કરાવ્યો. તે પછી ભગવાન ગાંધારીને મળવા ગયા. ત્યારે ગાંધારી એમને કહે છે, " તેં જ આ બધો સંહાર કરાવ્યો છે, તારાં જ કરતૂત છે ! " આમ સ્વભાવે તો એ સાધ્વી શાંત હતાં. પરંતુ તે વખતે એ ખૂબ જ અકુળાઈ ગયાં હતાં, કેમકે એમના પુત્રો વધેરાઈ ગયા હતા. એટલે એ બોલ્યાં, " તું શું સમજે છે ? તેં કૌરવોને મરાવ્યા, પાંડવોને મરાવ્યા, તો શું તારા યાદવો બચી જવાના છે ? એમનો પણ જરૂર સંહાર થશે." ભગવાન હસ્યા અને માત્ર એટલું જ કહી દીધું, " યદ્ નાવતિ ત્વ માવિષ્યતિ-તમે જે ધારો છો તેમ જ થશે." એટલે ભગવાન જ્યારે ધન્ય છે ત્યારે એ વિશ્વયુદ્ધ પેદા કરે છે. એની મને જરાયે ચિંતા નથી. પરંતુ મુંબઈનાં હુલ્લડો, ઓરિસ્સાના બનાવો, એ

હૃદયને દુઃખીદુઃખી કરી નાંખે છે. આવું બધું જો આજે હિંદુસ્તાનમાં ન થતું હોત તો આ બાબા છાપરે ચઢીને પોકાર પાડત કે હિંદુસ્તાનની સૌથી પહેલી ફરજ છે કે આજે ને અત્યારે જ એ તમામ હથિયારો ફેંકી દે. આપણા શસ્ત્ર-ત્યાગમાં પાકિસ્તાન જરાયે આડું આવતું નથી. આ બેંતાલીસની ચળવળમાંથી આપણે જે એક મુરખાઈ (હુલ્લહ-બાજીની) શીખી લીધી છે અને જેનો મહાવરો આપણે રાજે રાજ ચાલુ રાખીએ છીએ, તે જ આપણે માટે મોટામાં મોટી ખીક છે.

અહિંસાના વિકાસ માટે વિદેહીભાવ

હિંદુસ્તાનમાં સાર્વભૌમ પ્રેમ (બધે, બધાને માટેનો પ્રેમ) ઉત્પન્ન કરવો એ આપણા આ સર્વોદય સમાજનું કર્તવ્ય છે. અને બધી રીતે ઉપાધિ વિનાની-નિરુપાધિક વૃત્તિ લોકોના હિલમાં જગાડવી એ પણ આપણું કામ છે. આજે મહાદેવીએ અને કહ્યું કે અહીં ઘણાં વ્યાખ્યાન થયાં, પણ સ્ત્રીઓ માટે કંઈ કહેવાયું નહીં. અહીં આટલી બધી સ્ત્રીઓ આવી છે તો એમને માટે પણ કંઈક કહો. વારંવાર વિશ્વાસપૂર્વક એવી વાત કરવામાં આવે છે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓના હિલમાં અહિંસા વધારે હોય છે. પણ મારો વિશ્વાસ તો એવો છે કે અહિંસાનો વિકાસ જે પુરુષ હશે તે નહીં કરે, જે સ્ત્રી હશે તે પણ નહીં કરે; પરંતુ અહિંસાનો વિકાસ તો તે લોકો કરશે કે જે પુરુષ કે સ્ત્રી બેયમાં નથી રહ્યાં, જે જાંનેથી ભિન્ન આત્મ-સ્વરૂપ બન્યાં છે. જ્યાં મુખી આપણે આપણાં મનને પણ ચરીરના આવરણમાં ઢાંકીને, ફસાવીને બેઠાં હોઈએ ત્યાં મુખી અહિંસાનો વિકાસ આપણે હાથે ન થઈ શકે. તમે કહેશો કે આ તો બહુ કઠણ વાત કહી. હું કહેવા માંગું છું કે મેં કરી

જ કંઈ પણ વાત નથી કહી. જે સત્ય વસ્તુ છે, તે જ કહી છે. મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે એક બાળકને પણ દેહથી ભિન્ન એવા આત્માનું જ્ઞાન કરાવી શકાય છે.

કેટલાક લોકો મને પૂછે છે કે નર્મ તાલીમની વ્યાખ્યા કયો. અનેક જાતની વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવે છે. કહે છે કે ઉદ્યોગ દ્વારા જે તાલીમ અપાય છે તે નર્મ તાલીમ છે. પણ જે તાલીમ દ્વારા શરીર અને આત્માના પૃથક્કરણની (જુદાપણાની) ભાવના બાળકોમાં પેદા થશે, ‘હું આ દેહ નથી, પણ દેહથી નોખો :એવો આત્મા છું’, એ જાતની પ્રતીતિ બાળકોને થશે, એ સર્વોત્તમ શ્રેષ્ઠ તાલીમ છે. એને કાવે તો નર્મ તાલીમ કહો, કાવે તો પુરાણી તાલીમ કહો.

ગાંધીજીની ઉત્તમ છબી-સૂત્રાંજલિ

આ વરસે આપણે જે કામ કર્યું અને એનાથી આપણે ઉત્સાહ વધ્યો તે વિશે એક વાત કરવી છે. અને તે એ કે આ વરસે સૂત્રાંજલિ કંઈક ઠીક મળી છે. છએક લાખ કરતાં કંઈક વધારે આંટીઓ એકઠી થઈ છે. પાંચ વરસથી એ કામ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે આ વરસે કંઈક કહેવાજોગ કામ થયું છે, પણ તેય ઘણું ઓછું છે. ઓછામાં ઓછા દર સો માણસે એકની આંટી મળવી જોઈએ એ હિસાબે તો ૩૬ લાખ આંટીઓ મેળવવાની યાય ! આમ, તો આ તદ્દન નાની વસ્તુ છે, પણ એ જેટલી નાની છે, તેટલી જ શક્તિશાળી પણ છે. દરેક મનુષ્યને આમાં શરીર પરિશ્રમની, અહિંસાની, પ્રેમની અને ત્યાગની દીક્ષા મળે છે. આટલી બધી વિવિધ દીક્ષાઓ એક નાની સરખી આંટીમાં સમાયલી છે. સર્વોદયને માટે કેટલાં મત મળે છે એનો કંઈક ક્યાસ આપણે સૂત્રાંજલિ મારફતે

કાઠી શકીએ છીએ. તેથી હું કહું છું કે સૂત્રાંજલિને તો ખૂબ ખૂબ આગળ ધપાવવી જોઈએ.

હમણાં જે મહિના પર મલકાનીજી મને મળવા આવ્યા હતા. કોંગ્રેસ વિશે વાત કરતા હતા કે કોંગ્રેસથી રચનાત્મક કાર્ય થઈ શકશે કે નહીં ? એ વાતનો વિષય હતો. મેં એમને પૂછ્યું કે “અમૃતસરમાં ઢબરભાઈ ના પ્રયત્નથી સૂત્રાંજલિ એકઠી કરવામાં આવેલી. પરમી ફેબ્રુઆરીનો સૂત્રાંજલિનો એ દિવસ હતો. તેમાં પાર્લામેન્ટના જે કોંગ્રેસી સભ્યો છે તેમાંથી કેટલી આંટીઓ મળી ?” ત્યારે મલકાનીજીએ કહ્યું કે, “હશે દસ-બાર કે પંદર.” મને બબર નથી કે એ અંદાજ બરાબર છે કે પછી એથી વધારે થઈ હશે, પણ બહુ વધારે તો નહીં થઈ હોય, કારણ કે થઈ હોત તો સામી આવત ને ! ત્યારે મેં કહ્યું કે પાર્લામેન્ટના તમામ સભ્યોની, ઓછામાં ઓછા જેટલા કોંગ્રેસવાળા છે એમની બધાની એક એક આંટી અમૃતસરમાં મળી જાત તો એ મારે મારે બહુ આશા ઉપજાવે તેવું થાત.

એક વાર મારી પાસે ગાંધીજીનાં ચિત્રોનું એક ભારે મોટું આદળમ આવેલું. મોટાં મોટાં સુંદર ચિત્રો એમાં હતાં. આપણી સરકારે એ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પણ હું ત્યારે સૂતરની આંટી જોઉં છું ત્યારે એમાં ગાંધીજીનું અનુપમ રૂપ મને દેખાય છે. એટલી અદ્ભુત એમની છબી બીજે કયાંય મેં જોઈ નથી. તેથી મારું કહેવું છે કે તમે બધા લોકો આ કામ કરો અને કેવળ શ્રમદાન પર આ આંદોલન ચાલી શકે છે એ સિદ્ધ કરી આપો. શ્રમદાનનો મર્વોત્તમ અને મર્વસુલભ પ્રકાર તે આ સૂત્રાંજલિ છે.

વિશ્વશાંતિચક્ષુનો બીજો મંત્ર

હમણાં આપણે બધાંએ પરમેશ્વરનું અત્યંત તન્મયતાથી ધ્યાન “ધ્યુ” તેથી ધણો આનંદ થયો. આપણે નિદ્રામાં આપણી ભિન્નભિન્ન વિવિધતાઓને ભૂલી જઈએ છીએ અને એકરૂપ થઈએ છીએ. તેવો જ અનુભવ ધ્યાનમાં યાય છે. નિદ્રામાં ઠાઈ પ્રકારની ન્યૂનતાઓ કે ઉચ્ચતાઓ નથી રહેતી. ધ્યાનમાં તેવી જ અનુભૂતિ યાય છે. પરંતુ ધ્યાનની અનુભૂતિ નિદ્રાની અનુભૂતિથી ઘણી જ ઊંચી દેખાતી છે. કેમકે નિદ્રાની અનુભૂતિમાં મનુષ્ય લગભગ શૂન્યતામાં પહોંચી જાય છે, પરંતુ જાગૃતિવાળા ધ્યાનમાં આપણે આપણા અસ્તિત્વનો અનુભવ કરીએ છીએ. એટલે મનુષ્યને પોતાના અવ્યવહારમાં આ ધ્યાનજન્ય અનુભૂતિ ધણી જ કામ લાગે છે.

બેદ-વિરોધ-યુદ્ધની સાંકળને તોડવા માટે ધ્યાનધોમનો પદાર્થખાંડ

આપણે સૌ ઇચ્છીએ છીએ કે આપણાં ચિત્તને શાંતિ મળે, આપણને સુખ લાધે. નિદ્રાનો અને ધ્યાનનો બંનેનો અનુભવ બતાવે છે કે બેદભાવોને આપણે જોટલા ભૂંસી સફીશું તેટલી જ માત્રામાં આપણને શાંતિ અને સુખ લાધશે. બેદોને વધારવા એ શાંતિ અને સુખ મેળવવાનો ઉપાય ન થઈ શકે. પરંતુ આપણે તો કૃત્રિમ જીવન દ્વારા અનેક પ્રકારના બેદો વધાર્યે જ જઈએ છીએ. બેદો જ્યારે તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે એ વિરોધમાં રૂપાંતર પામે છે. અને વિરોધ જ્યારે તીવ્ર બને છે ત્યારે એમાંથી યુદ્ધ આદિ પેદા યાય છે. આ રીતે બેદ, વિરોધ અને યુદ્ધની પરંપરા સતત ચાલુ છે. આ બધી પરંપરાઓને તોડવાનો એક ઉપાય એ છે કે આપણે બંને તેટલી સમતા લાવવાનો અને અમેદમય જીવન જીવવાનો પ્રયાસ કરીએ. તેથી જ સત્યપુરોએ, મહાપુરોએ અને ધર્મપ્રચારપ્રવક્તાઓએ

જે કંઈ કાંચિશ કરી છે તે બધી આપણને બેદમાંથી અબેદમાં લઈ જવાની જ કરી છે. બેદમાંથી અબેદમાં જવાની જે પ્રક્રિયા હોય છે તેને જ સાધનામાર્ગ કહે છે. વ્યક્તિને માટે આધ્યાત્મિક મુખનો જે ઉપાય હોય છે તે જ સમાજને માટે શાંતિનો ઉપાય છે. તેથી ધ્યાન આદિ જે ઉપાય વ્યક્તિની સમૃદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે લેવામાં આવે છે તે જ સામૂહિક રીતે સમાજની ઉન્નતિને માટે કામ લાગે છે.

ભગવાન શુદ્ધ અને આપણી રાષ્ટ્રીય જીવનનિષ્ઠા

ધ્યાનમાં આપણે આપણી વિવિધ વૃત્તિઓ અને શક્તિઓને એક કેન્દ્રમાં આણીએ ઊભે. સામાજિક સંવૃદ્ધિ અને સામાજિક સૌખ્યને માટે એવું જ કરવાનું હોય છે. એક જીવનનિષ્ઠા કરાવીને જીવનની બધી શાખાઓને એ નિષ્ઠા પ્રત્યે લઈ જવાની હોય છે. 'એ જીવનનિષ્ઠા કઈ?' એ વિશે જાણે કંઈને કંઈ વિચારબેદ હોઈ શકે, તેથી તો દુનિયામાં બિન્નાબિન્ન પથો છે, પરંતુ આજે તમામ દુનિયા અને આપણો દેશ પણ, દુનિયામાં જાહેરી અશાંતિ અને વેર-વિરોધ કઈ રીતે મટે, એની ઝંખના કરે છે. અને તેથી જ આજકાલ ધણી ધણીવાર ભગવાન શુદ્ધનું સ્મરણ હૈયે ચઢી આવે છે. આપણે હમણાં જોયું કે શુદ્ધ ભગવાનની પ્રુપતિયિને નિમિત્તે બધાં રાષ્ટ્રોમાં અને આપણા આ દેશમાં પણ ફેફડાઓ ઉત્સવો થયા. અને દરેક જગ્યાએ 'કરુણા વધવી જોઈએ, બેદ મટવા જોઈએ' એવા અર્થનાં ઉચ્ચારણ થયાં. દુનિયાને આજે એની જ જૂખ છે અને એની જ તરસ છે.

'ભય-શત્રુ-ભય'નું દુષ્ટચક્ર કોઈ કે તો તોડવું પડશે

પરંતુ એક દુષ્ટચક્ર ચાલે ■ એમાંથી કંઈ રીતે મુક્તિ મેળવવી એ ધણાખરાને સમજવું નથી. અત્યઃ અત્યઃ દેશો એકબેકથી હો છે અને એમ જાહેર કરે છે કે જીવને કારણે પોતાને લાચારીથી

શસ્ત્રસામગ્રી વધારવી પડે છે. પાકિસ્તાન સમજે છે કે હિંદુસ્તાનની તાકાત પહેલેથી વધારે છે જ, તેથી અમારે શસ્ત્ર-અસ્ત્ર વધારવા રહ્યાં. એ જ રીતે હિંદુસ્તાન પણ વિચારી શકે છે. એ જ રીતે અમેરિક અને રશિયા પણ માહોમાહિ એકમેકની બીકના કારણ બની રહ્યાં છે.

આ દુષ્ટચક્રને દબાવે દિંમતપૂર્વક તોડવું પડશે. આપણી બીકે બીજા હાથયાર વધારી રહ્યાં છે અને એમની બીકે આપણે પણ એવું જ કરી રહ્યા છીએ. કોશિશ એ ચાલે છે કે બંને પક્ષે મળીને કંઈક પટ્ટાકો કરવાનું બંનેની સંમતિથી કરાવે. એ પ્રયત્નો પણ જો પ્રામાણિક હોય તો એમાંથી પણ કંઈક નીપજે ખરું. પરંતુ એ પ્રયત્નમાં પણ પરસ્પર અવિશ્વાસ રહે તો એ સફળ ન થઈ શકે. પરંતુ વાસ્તવિક છુટકારો જો પરસ્પર સંમતિથી કામ કરવામાં નહીં, પરંતુ પોતાની જ એકલાની દિંમતથી કામ કરવામાં સમાયો છે. હું એમ નથી કહેતો કે પરસ્પર સંમતિથી આ રીતે પ્રયત્ન કરવો એ વૃત્તિ ખોટી છે. એ પણ એક વૃત્તિ છે અને એનો પણ એક ઉપયોગ છે. પરંતુ એની રાહ જોતાં એસી રહીશું તો ઉગારો નહીં થાય. એટલે જ આસપાસની પરિસ્થિતિ શાંતિને માટે અનુકૂળ છે એ સમજીને, કોઈકે તો વિશ્વાસપૂર્વક અને દિંમતપૂર્વક આગળ વધવું પડશે.

અંધકાર ઘેરાય છે ? તો પ્રકાશ વધારીએ !

હું માનું છું કે સર્વોદય સમાજની સામે સૌથી મોટી કાષ્ટ સમસ્યા હોય તો તે આ જ છે. સર્વોદય સમાજનું ક્તવ્ય છે કે આપણા દેશમાં આવી દવા તૈયાર કરે જેથી જનમાનસ એ દિશામાં અને આપણી સરકાર પણ બીજા દેશોને રસ્તે ન જતાં સાથે રસ્તે કદમ મારવાની દિંમત બીડી શકે. આવા વિચારથી મેં એટલે મુંઝી કહેવાની દિંમત કરી છે કે સામાવાલો જળ વધારવા માટે ઘસકર વધારી રહ્યો છે તો આપણે આપણું જળ વધારવા માટે શસ્ત્ર

ઘટાડવાનું વિચારવું જોઈએ. સામે જે ધનધોર અધિકાર ધરાવે છે તે જોઈએ. હોય તો એના ઉપાય એ જ છે કે આપણી પાસે જે પ્રકાર છે તે જોઈએ. પડે છે એમ સમજીને આપણે એને વધારીએ.

વિનોબા, રાજ્ય અને નેહરુની આંતરિક ઈચ્છા

મને કહેતાં ખુશી જાણે છે કે આજે રાજ્યએ આ જ વિચારને પોતાનો સમજી રાખ્યો. એમાં અમે કાંઈ આપણી સરકારને પણ ઉપદેશ આપવા નીકળ્યા નથી, કેમકે અમે જાણીએ છીએ કે આપણા નેતા જે આજે સરકારમાં છે તેઓ, જે તમારી સમક્ષ હું આજે વિચાર રજૂ કરું છું તેને માટે દેશ તૈયાર હશે, તે પાતે તો એકદમ તૈયાર થઈ જશે એમાં શંકા નથી.

જનતા સરકાર અને સર્વોદય સમાજ

આમાં બેય બાજુની વાત હોય છે. કંઈક અંશે સરકાર હિંમત હામવે તો લોકોની હિંમત વધે છે અને કંઈક અંશે લોકો હિંમત દેખાડે તો સરકારની પણ હિંમત વધે છે, અને બન્નેની હિંમત ત્યારે ચાલે ત્યારે સર્વોદય સમાજ જેવી વિચાર-સંસ્થા રાષ્ટ્રને એ દિશામાં લઈ જવાની કોશિશ કરતી હોય. આજે દેશની સામે અનેક ભતના કાયદા પડ્યા છે પણ સૌથી મોટો કાયદો આગળ આવે ત્યારે ખીજા પ્રશ્નો પડી જાય છે. તેથી સર્વોદય સમાજે પોતાની જવાબદારી બરાબર સમજી લેવી જોઈએ. સર્વસામાન્ય ચિંતનનો જે સ્તર છે, બિન્ન બિન્ન રાજકીય પક્ષોનો જે સ્તર છે, એ આ બાબતમાં ખૂબ લાગવાનો નથી. તેથી રાજ્યએ એક સખત શબ્દ આજે વાપર્યો. એમણે કહ્યું કે જે મનુષ્યના મનમાં પાકિસ્તાનનો ડર હોય એમણે સર્વોદય સમાજ છોડી દેવો જોઈએ. આ જે એમણે કહ્યું તે કોઈ એકાદી વ્યક્તિના વ્યક્તિગત ભયને વિશે નથી કહ્યું. એમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ હતું કે સર્વોદય સમાજ જે એમ માત્રો હોય કે આજની સ્થિતિમાં આપણા દેશે સત્ત્ર વધારવા ધટે તો સર્વોદય સમાજ એના જે દાવા છે તેને લાયક ન ગણાય.

દ્વિવિધ ઉપાય-વિદેશ અંગે અભય અને દેશમાં શાંતિની શક્તિનું નિર્માણ

આ વિષયનાં બે અંગ છે. એક અંગ એ છે કે બહારના કોઈ આક્રમણનો ભય આપણે ન સેવીએ અને તેથી આપણી તૈયારી શાંત હોય. આપણા પડોશી અને આસપાસના દેશોને અંગે આપણા મનમાં નિર્ભયતા અને શાંતિ હોવાં જોઈએ. બીજું અંગ એ છે કે આપણા દેશની અંદર આપણે જેટલાં કામ કરીએ તે બધાં શાંતિને પોષક હોવાં જોઈએ, શાંતિની શક્તિને વધારનારાં હોવાં જોઈએ. તમે જોયું કે મેં ‘શાંતિ’ની સાથે ‘શક્તિ’ શબ્દ સાંકળી લીધો. નહીં તો દેશમાં શાંતિ જળવવાનો અર્થ લગભગ ‘સ્થિતિસ્થાપકતા’ એવો થઈ જાય છે, જેમાં આગળ વધવાનો અવકાશ નથી રહેતો. પરંતુ દેશમાં જે ટ્રાયડાઓ છે એના ઉંડેલ જરૂર નીકળવા જ જોઈએ અને તે શાંતિપૂર્વક નીકળવા જોઈએ. તેથી મેં ‘શાંતિ’ની સાથે ‘શક્તિ’ને સાંકળી લીધી.

આક્રમણ કરી શકે એવી શાંતિ !

મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ શાંતિ અભાવાત્મક (નેગેટિવ) નહીં હોય પણ ભાવાત્મક (પોઝિટિવ) હશે. અર્થાત્ એ શાંતિ આક્રમણ*

* ‘શાંતિનું આક્રમણ’ એ એક આલંકારિક શબ્દપ્રયોગ છે, જેમ ‘અદિ’સક ધુણ’ હતો તેમ. આપણી ધોરતા અને વીરતાભરી શાંતિને પડોશીને થેપ લાગ્યા વિના રહેતો જ નથી. આમ શાંતિ સંક્રમણ કરે છે. એને મટિ ‘આક્રમક શાંતિ’, ‘આક્રમક પ્રેમ’ વગેરે શબ્દો વિનોબા વાપરે છે. અલબત્ત મનુષ્યના વ્યક્તિગત જીવનમાં રચુળ રીતે આક્રમક જ ગણાય એવો પ્રેમનો આવિર્ભાવ પણ જોવા મળે છે ખરો, જેમકે ઓપરેશન, બાળકને પરાણે ખવડાવવું, જમવામાં આગ્રહ, ઈત્યાદિ. પરંતુ એની પાછળ આત્મીયતા જેટલી સ્પષ્ટ હોય તેટલી જ સ્પષ્ટ આત્મીયતા સામૂહિક જીવનમાં સિદ્ધ કરવી અને પ્રેમાક્રમણનું કોઈ નક્કર સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું એ અદિ’સાને હજી હવે પ્રગટ થનારો પ્રકાર છે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આના પ્રયોગો થવા જાણી છે. તે પહેલાં આંતરરાષ્ટ્રીય બચહારમાં તેવા કોઈ પ્રયોગની કલ્પના સંભવી ન શકે. એટલે અહીં શાંતિનું આક્રમણ એ સંક્રમણના અર્થમાં જ લેવાનું છે.

દેશવાની શક્તિ ધરાવતી હશે. આ રીતે દેશની બધી આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપી શકે અને સર્વોદય સમાજમાં શાંતિની સ્થિતિ પ્રકટ કરવી એ આપણું એક કાર્ય હોવું જોઈએ. હું માનું છું કે સર્વોદય સમાજની સામે આ એક મોટું કર્તવ્ય ખરું છે.

મને આશા છે કે જે રાજનૈતિક પક્ષો બિન્ન બિન્ન પ્રકારે વિચારે છે તેઓને પણ આ વાતનું મહત્ત્વ સમજશે. હું જાણું છું કે તેઓ પણ શાંતિ જાંચે છે. તેઓ એટલું જ માનતા હોય કે શાંતિની જરૂર છે તો સર્વોદય સમાજની સાથે એમની વાત થઈ શકશે.

—તેમ પાકિસ્તાનને પણ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ જશે

હું માનું છું કે નિર્ભયતા સહિત આપણે કંઈ શકીએ તેમા છીએ કે આપણા દેશની પાસે આજે જેટલી શક્તિશક્તિ છે એથી વધારે. હરગિજ નહીં વધારીએ, બલે પાકિસ્તાનને વધારવી હોય તે વધારે અને એ વધારે તોયે અમને એથી કરો જ બચ નહીં જાય. તો પાકિસ્તાનને પણ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ જશે કે જે પોતાનું શસ્ત્રબળ વધારે જશે એ પોતે જ પોતાના પગ પર કુહાડો વાંઝવાને છે. આપણને અવશ્ય એ વાતનું દુઃખ તો થશે જ કે આપણો પડોશી દેશ વિનાશને પંથે પરવરી રહ્યો છે. પણ એને વિનાશને રસ્તે જતો અટકાવવાનો ઉપાય પણ એ જ છે કે આપણે હથિયાર નહીં વધારીએ, હિંમતપૂર્વક ધટાઢી શકીએ તો ધટાડીશું.

આ ટીકા નથી અંતર-નિરીક્ષણ છે

હું જાણું છું કે આ વાતને માટે આજે દેશ તૈયાર નહીં થાય. તો યે ક્યારેક તો એને માટે દેશને તૈયાર કરવો જ પડવાનો છે. મને એ પણ ખબર છે કે જેઓ સરકારમાં છે. તેમની સામે અનેક ગતના વિચારો રજૂ થશે, એમને, એવી માહિતીઓ પણ હશે જેની આપણને જાણ પણ નહીં હોય. તેથી મેં કહ્યું કે આમાં હું કોઈના ઉપર

ટીકા કરવાની વૃત્તિ નથી ધરાવતો. પરંતુ કેવળ અંતરનિરીક્ષણની દૃષ્ટિ રાખું છું અને એ જ દૃષ્ટિથી વિચારું છું.

સમય વરતે સાવધાન !

દુનિયાની પરિસ્થિતિનું જે અવલોકન હું કરી શક્યો છું એને જ આધારે મારા મનમાં વિશ્વાસ બંધાયો છે કે હિંદુસ્તાન જે પોતાની સેના અડધી કરી નાખે અથવા તદ્દન વિખેરી નાખે તો દુનિયાની સામે એક નવો માર્ગ ખૂલી જશે અને હિંદુસ્તાનનું પણ ભલું થશે. આજે દુનિયાનું જે દર્શન મારી સમક્ષ છે તે એ વાત ચીંધી રહ્યું છે કે આવું પગલું ભરવા માટે આ સમય ખૂબ જ અનુકૂળ છે.

તો હું ઇચ્છું છું કે આપણા દેશવાસીઓ અને સર્વોદય સમાજના સેવકો આ વાત પર ગંભીરતાથી વિચાર કરે. આ ઉપર ઉપરથી વિચારવાનો વિષય નથી. એને માટે ખૂબ જાંડાણમાં ઊતરવું પડશે. આજની ચૂંટણીની પદ્ધતિ, આજની સામાજિક અને આર્થિક અવસ્થા પણ એની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ બધા પર વિચાર, ચિંતન અને મનન કરવા પડશે.

—વિનોબા



લોકનીતિની સ્થાપના

મને એક વાતથી ભારે આનંદ થાય છે કે સર્વોદય સંમેલન તરફ લોકોની રુચિ રોજ-બ-રોજ વધતી જાય છે. અહીં આવનારાઓને ઠાઠ સત્તા મળવાની છે, કે ખીજે ઠાઠ લોભ છે એવું પણ નથી. ફક્ત પરસ્પર પ્રેમનો વધારો કરવા, દેશની સેવા કેવી રીતે થઈ શકે તેની ચર્ચા કરવા, અને દંઢક આત્માની ઉન્નતિનું સાધન મેળવવા અહીં લોકો આવે છે.

અહીં આવનારનો આ સિવાય બીજો કોઈ હેતુ હોઈ ન શકે. કોઈમાં રંગે-ગુણ ખૂબ વધારે હોય તો એને કીર્તિની લાલસા હોઈ શકે. પરંતુ એ માફ કરી શકાય તેમ છે, એટલું જ નહીં કંઈક અંશે માનને પાત્ર છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે સત્કીર્તિ પણ સ્વીકાર્ય છે, સરત એટલી જ કે એ સારા કામોમાંથી પ્રાપ્ત થતી હોય. આમ ગીતાએ એનો સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ સત્કીર્તિ પૂરતી નથી. ટૂંકમાં, અહીં વધુમાં વધુ દોષ થાય તો તે આ થઈ શકે, એ સિવાય બીજો દોષ શક્ય નથી. હમણાં હમણાં નથી, બાકી પહેલાં ઠેલકાક લોકોને એવો ડર લાગતો હતો કે અહીં એક જમાત-પક્ષ તૈયાર થઈ રહ્યો છે જે આજ નહીં તો કાલે પણ સત્તા પર આવશે. પણ આનંદની વાત છે કે એમની આ શંકા રોજબરોજ ધટતી જાય છે. અને એ લોકો સમજી ગયા છે કે આ લોકો-સર્વોદય વિચારમાં માનનારા એટલા દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા અને એટલા મૂર્ખ છે કે એમને મન આજની સત્તાની કોઈ કીમત નથી. આપણે બહુ લાંબો વિચાર કરીએ છીએ તેથી એ લોકો આપણને દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા માને છે. અને તેથી માન પણ ધરાવે છે. અને આજકાલના જમાનામાં સેવા શી રીતે થઈ શકે તેનું સમ્યક્ દર્શન આપણને નથી, અને તેથી સેવા કરવાની અનેક તકો આપણે ખોઈશું એવી માન્યતાને લીધે એ આપણને મૂર્ખ માને છે. આમ આપણને દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા અને મૂર્ખ સમજે છે, પણ હરીફ સમજવાની જે વૃત્તિ હોઈ શકે તે રોજ-બ-રોજ ધટતી જાય છે. સન સત્તાવન સામે આવી રહી છે તોયે લોકો સમજી ગયા છે કે આ સર્વોદય સમાજમાંથી કોઈ પણ ચૂંટણીમાં જીતો થનાર નથી. અને છતાં કોઈ યશો તો તે પડેની. જવાબદારીએ જીતો યશે. સર્વોદય સમાજ તરફથી કે સર્વસેવા સંઘ તરફથી. એને કશું જ ઉત્તેજન-અતુલ્યતા નહીં અપાય. ઊલટું બધી જગતની પ્રતિજ્ઞતા-વિરોધ અહીંથી મળશે એટલે દહાડે દહાડે આપણું કામ નિર્દોષ થઈ રહ્યું છે. લોકોને એની નિર્દોષતા સમજાઈ રહી છે, એ ખુશીની વાત છે.

નર્થો આપકર્મી અને ઉદ્ધત આપકર્મી

કેટલાક વળી એમ પણ કહે છે કે આ લોકો પોતાનાં સંમેલન કાઢી, ગયા તો વળી ક્યારેક પુરી, અને ક્યારેક કંઠીપુરમમાં ભરે છે. એ લક્ષણ સારાં નથી. પરંતુ પરમ દહાડે રામજીએ એમાંથી શો અર્થ કાઢ્યો તે તમે જોયું- આપદાદાઓની કમાણીમાં જ સ્વતોષ માને અને આગળ ન વધે તે માનને પાત્ર નથી. પણ જે આપદાદાની કમાણીને તુચ્છ સમજે છે તે પણ કંઈ માનને પાત્ર નથી. જે જગ્યાએ ઘણાં પુણ્ય-કર્મો થયાં હોય તેની પવિત્ર જગ્યાઓની ઉપેક્ષા કરવી અને એને કશામાં ન લેખવી એવી પણ એક એન્ટ કે ગાંડપણ હોય છે. એક ભાઈ મને કહેતા હતા કે દસ પંદર દહાડે એક વાર ઉપવાસ કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે. પરંતુ હું અગિયારસને બદલે બારસને દહાડે લાંબણ કરું છું. કારણ, અગિયારસ સાથે ધરમનાં લક્ષણો લાગેલાં છે અને મારે કંઈ સ્વર્ગ જોઈતું હતું નથી. મેં કહ્યું કે ભાઈ, જેને જોઈતું જ નથી એને માથે કોઈ સ્વર્ગ દોડી બેસાડતું નથી. અને જેને જોઈએ છે તેને પણ મળે છે કે નહીં એ તો સવાલ જ છે. તમને પંદર દહાડે એક વાર ઉપવાસ કરવાની જરૂર ન લાગતી હોત તો વાત જુદી હતી. પરંતુ જરૂર લાગે જ છે તો પછી જે અગિયારસને દહાડે અસંખ્ય લોકોએ ખૂબ સદ્ભાવનાપૂર્વક ઉપવાસ કર્યા અને મનનું સમાધાન પામ્યા એ મહાન શક્તિ તમે શા માટે જવા દો છો ? પણ એવા લોકો આ મહાન અરક્યામત સામું નથી જોતા. થોડો ઘણો જે કંઈ દોષ છે તેના પર જ ધ્યાન આપે છે. છતાં હું તો એને પણ ઠીક માનું છું કારણ કે એમાં એકાંગી તોયે વિચાર તો છે.

પૂર્વ-પુણ્ય એટલે આગલાં સતકર્મોના લાભ લેવા તરફ મારું વલણ ઢગલું રહે ॥ કારણ કે મને મારામાં શક્તિનો અનુભવ નથી થતો. મારામાં કેટલાક ગુણ છે અને કેટલાક દોષો છે. પરંતુ સૌથી મોટો ગુણ મારામાં છે તે એ કે મારામાં અહંકાર નથી. એવું કારણ એ જ કે હું અશક્ત છું એવું મને લાગે છે. મારી સામે એમાંથી એકની પસંદગી કરવાની આવે.

કે માણસ જાતની બે જાતની જ ગતિ થાય છે—એક તો પુણ્યવાન થાય અને બેગા બેગા અહંકારી બને, અને બીજું તમારે દાથે પાપ થતાં રહે અને છતાં તમે નિરહંકારી રહો, તો નિરહંકારી રહેવાય એટલા સારુ થઈને હું તો પાપી બનવાનું પસંદ કરું. કારણ, હું નિર્બળ છું એટલે જ્યાં કયાંયથી શક્તિ મળે ત્યાંથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરું છું. એમાં બહુ ફાવટ આવી નથી. પણ જો પૂરી ફાવટ આવી જાય તો, બધાં દેવ અને માનવ જેમ આપણને અનુકૂળ થઈ ગયાં છે તેમ જ દાનવ પણ અનુકૂળ થઈ જશે. છતાં આપણને રોજે રોજ બધાંની સહાનુભૂતિ મળી રહી છે.

અમારે પણ રાજનીતિ છે.

હું જોઈું છું કે સંમેલનમાં જે ચર્ચાઓ થાય છે તે વરસો વરસ સાત્ત્વિક બનતી જાય છે. એ સાત્ત્વિકતામાં જો કંઈ ખસેલ પડતી હોય તો તે હું પાડું છું. કારણ કે મારે એવી સાત્ત્વિકતા નથી ખપતો કે જે તામસતાની જોડાજોડ હોય અને ખમર જ ન પડે કે આ તે સાત્ત્વિકતા છે કે પછી તામસતા! સાત્ત્વિકતાનું નામ લઈને આપણે તામસતાને જ ઝાલી એસીએ એમ હું નથી ઈચ્છતો. એટલે વચ્ચેવચ્ચે ક્યારેક રજ્જીગુણનો પ્રભાવ આમાં આવી જાય છે તે હું જ લાવું છું. એક બાઈ એક કરાવ લાવ્યા હતા કે સર્વોદય સમાજે રાજકીય પક્ષોમાં પડવું નહીં, કારણ કે એમ કરવાથી બધાંની સહાનુભૂતિ મેળવવામાં વધી આવે છે. મેં કહ્યું કે આપણે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોમાં ન પડવું જોઈએ એનું એક કારણ તો તમે કશું તે છે. પણ બીજું કારણ એ છે કે આપણી પણ એક રાજનીતિ છે કે, આજની રાજનીતિને તોડવી. આપણે રામકૃષ્ણ મિશનવાળા જેવા નથી. આપણને બધાનાં સહાનુભૂતિ અને સહકાર જોઈએ છે. પણ રામકૃષ્ણ મિશનવાળાની ઠાઈ રાજનીતિ નથી હોતી, જ્યારે આપણી રાજનીતિ, જેને હું લોકનીતિ કહું છું તેમાં તો આ જૂની રાજનીતિને તોડવાની વાત છે.

રાજસત્તા ને ધર્મસત્તાનાં કબ્જેડિયાં લગ્ન

આજ લગીમાં રાજનીતિને ‘ રિપરિચ્યુઅલાઇઝ ’ કરવાના એટલે કે એને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાના પ્રયોગો થયા. ગોખલેએ કહ્યું હતું કે રાજ-કારણને ‘ રિપરિચ્યુઅલાઇઝ ’ કરવું જોઈએ. ગાંધીજીએ રાજનીતિને નિર્મળ કરવાનો અને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ધણુખરું એમ કહેવાય છે કે એમણે આ પહેલવહેલો પ્રયોગ કર્યો. પરંતુ એ વાત ખરાબર નથી. મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસમાં આ પ્રયત્ન વારંવાર થયા અને જોટલી વાર થયા તેટલી વાર નિષ્ફળ ગયા છે. ઘણી વાર નિષ્ફળ ગયા માટે હવે નિષ્ફળ જ જશે એવું કું કહેવા નથી માંગતો. ઇતિહાસનો એવો ઠાંલો ભાર ભારે વેંઠારવોયે નથી. પરંતુ આ તો મેં જે કંઈ જોયું તેના પરથી મારા વિચાર ધડાઈ ગયા છે. બૌદ્ધ ધર્મને હિંદુસ્તાનમાંથી રૂખસદ મળી તેનાં કંઈક કારણો છે. પણ એમાં એક મોટું કારણ એ પણ છે કે એમાં શાળ લોકો પડ્યા. કહે છે કે અરોડે સર્વ-ધર્મ-સમભાવ રાખ્યો હતો. એ વાત ખરી હશે, પણ કું મારો એક અનુભવ કહું. અમે નાલંદા ગયા. હતા ત્યાં મેં એક મૂર્તિ જોઈ. એક શિવલિંગ હતું અને એના ઉપર પગ મેલીને એક છુદ્ધ બિંદુ ભીમો હતો. એ જોઈને મને ખૂબ દુઃખ થયું. એ દિવસના વ્યાખ્યાનમાં મેં એ વિષેના મારા વિચાર રજૂ કર્યા હતા. બૌદ્ધો અને શિવો વચ્ચેની એટલે બૌદ્ધ રાજકર્તા અને શિવ રાજકર્તાઓ વચ્ચેની જે ખેંચમતાણ થઈ તેમાં બૌદ્ધ રાજાઓ જીત્યા તે સમયનું એ ચિત્ર હશે. અને જ્યારે શિવ રાજાઓ જીત્યા હશે ત્યારે બીજી જાતનાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં હશે. રાજસત્તાને પવિત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન અરોડે કર્યો, અને એની સાથે ધર્મ જોડી દીધો. એટલે ધર્મ પણ ગયો અને સત્તા પણ નાશ પામી. સામે વધારે તાકાતવાળી સત્તા જીતી થઈ જાય તો પહેલેની સત્તા તૂટે છે. એની સાથે ધર્મ જોડાયેલો હોય એટલે એ તૂટે નહીં એવું માનવાને કંઈ કારણ નથી. આનું કારણ એ છે કે સત્તા હિંસા પર મંડાયેલી હોય છે. બૌદ્ધનો આખો ઇતિહાસ આ છે. નાનક અને મદમતે

પણ રાજસત્તાને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, આમ છતાં પણ એ દૂષિત થઈ. એવો જ એક પ્રયત્ન યુરોપમાં કોન્સ્ટેન્ટાઇન પછીથી થયો. પણ એમાંયે રાજસત્તા દૂષિત થઈ. આ આખોયે ઇતિહાસ આપણી સામે છે.

મધ્યયુગી સોદાગરી સોખત

ગાંધીજી પછી આપણે કહેવાતા ગાંધીવાળાઓએ રાજસત્તા હાથમાં લીધી. આપણે અંદર અંદર ચર્ચા-મંત્રણા કરીએ છીએ પણ એ વાતોની કોટી નાના ફડનવીસના જમાનામાં હતી તેથી જાંચી નથી. જાંચી હોત તો હુંધણો રાજ થાત. એક બીજી પાર્ટીઓના કાર્યકરો વચ્ચે જ નહીં, પણ એક જ પાર્ટીના કાર્યકરો વચ્ચે પણ એકબીજા પર અવિશ્વાસ, એકબીજાની દાનત ઉપર શંકા ધોરે જોઈતું, તે પરથી મને લાગે છે કે આપણો સ્તર જાંચો નથી. આજકાલ આપણે રાજનીતિમાં જેને સમન્વય કહીએ છીએ તેવી મુસેદની વાતો ચાલે છે. એ બધી બિલકુલ નાના ફડનવીસ કરતો હતો તેવી જ હોય છે. અંગ્રેજોએ પૂના પર ચઢાઈ કરી ત્યારે નાનાએ પૂનામાં ચારે બાજુ ધાસ ભરી કરીને શહેર ફૂંકી દેવાની તૈયારી એક બાજુ કરી રાખી. અને બીજી બાજુ સિંધીયા ને હોલકર સાથે વારાધાટ શરૂ કરી કે મરાઠી સત્તા લખમાં છે તો તમે બધા વહારે ચડો. બન્નેએ પૂછ્યું કે સાટે શું આપશો ? નાનાએ કહ્યું કે માળવાનો દિરસો તને આપીશ, અને ફલાણું તને આપીશ. આમ કરતાં કરતાં બધાને ભેમા ક્યાં બધાની સેનાઓ અંગ્રેજો સામે લડી, અંગ્રેજો હાર્યા અને આમ સંકટ ટળ્યું. પણ નાનાના મનમાં ગડ જેસી મઘ અને એણે તો લખી પણ રાખ્યું કે આખરે તો રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં જ જવાનું છે. કારણ કે જે રીતે બધું બન્યું હતું તે કંઈ અંતર-સમાધાનનો પ્રકાર નહોતો. કોને લાગે શું આવશે એ બધું નક્કી થયા પછી જ બધા એક થયા હતા. એટલે નાના સમજી ગયો કે આ એકતા ટકવાની નથી.

આજે મુસ્લિમ પ્રાંતોમાં અંદર અંદર વાતચીત ચાલે છે તે એવી જ

રીતે ચાલે છે. પરસ્પરના અવિશ્વાસ વગેરેમાં આપણે એમનાથી ગાંભીર્ય જાળવ્યું છે એવું તો નથી. પછી એવો સવાલ કરે છે કે તો ગાંધીજીએ રાજકારણને ‘રિપરિચુઅલાઈઝ’ કરવાની કોશિષ કરી તેની કશી જ અસર નથી થઈ? પણ એ રીતે વિચારવું બરોબર નથી. મહાપુરુષોની અસર તાત્કાલિક રાજનીતિ જોઈને નક્કી નથી કરાતી. એમની અસર તો લોક માનસ પર થાય છે. આમાં શુદ્ધ ભગવાનનો દાખલો લીધે નહીં ચાલે. કારણકે શુદ્ધ ભગવાનવાળા અને ગાંધીજીવાળાઓમાં ફેર છે. શુદ્ધ ભગવાનના તો હાથમાં સત્તા હતી. એ છોડીને એ જંગલમાં ગયા હતા. સેવા કરવા માટે સત્તા હાથમાં હોવી જોઈએ અને એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવું એ માનતા નહોતા. તેથી બીજોએ સંન્યાસની વાત કરી, સત્તાને ‘રિપરિચુઅલાઈઝ’ કરવાની વાત એમણે નહોતો કરી.

વાદ-પ્રતિવાદ-સંવાદ

આમ જો મહાન પુરુષોએ જે મોટા પ્રયોગો કર્યા. શંકરાચાર્ય, ગૌડપાદ, શુક્રદેવ વગેરેનો એક પ્રયોગ હતો. એ મહા પુરુષોએ નિવૃત્ત થઈને સીધા જનતામાં જઈ કામ કર્યું. અને ગાંધીજી, મહંમદ પયગંબર, નાનક, રામદાસ વગેરેનો બીજો પ્રયોગ હતો. એમણે રાજકારણને ‘રિપરિચુઅલાઈઝ’ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો બન્ને સારા હતા, સત્પુરુષ હતા. એટલે હવે આપણને વિચાર પડ્યો છે કે આપણે શું કરવું? આપણે રાજનીતિને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાને બદલે એને તોડીને લોકનીતિ સ્થાપવી છે, આ એક સ્પષ્ટ અને ભાવાત્મક કાર્યક્રમ છે. નિવૃત્તિમાર્ગી સત્પુરુષોએ જે ક્યું તે ભાવાત્મક નહોતું. એ લોકો રાજકારણના ફંદામાં ન પડ્યા અને એનાથી વેગળા રહીને શાંતિની શોધ કરી. એમનો પણ દુનિયાને માથે ઉપકાર છે કારણકે એમણે શાંતિનો માર્ગ બતાવ્યો. માર્કસની પરિભાષામાં આ વાત કહેવી હોય તો આમ કહેવાય. રાજનીતિને ધર્મરૂપ આપવું એ થયો. યિસિસ-વાદ, અને રાજનીતિને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવું નથી માટે એને છોડીને બીજો તરફ ફેરવે એ શ્રેય એટીકિસિસ-

પ્રતિવાદ હવે આપણે સિન્થેસિસ-સંવાદ કરવા માંગીએ છીએ. આપણે રાજનીતિને લોકનીતિમાં પથરી નાખવા માંગીએ છીએ. આમ બંને વિચારમાં જે ગુણ હતા તે અપનાવી લઈને અને દોષ હતા તે છોડી દઈને આપણે સમન્વય સાધવાનો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો છે. એટલે આપણે રાજકીય પક્ષોના કાર્યક્રમમાં ડખલ કરવી નથી. આપણે એમની સદ્દાનુભૂતિ મેળવવી છે એટલા જ ખાતર એમ કરીએ છીએ એમ નથી. આપણે એટલા બધા બક્ષા મોળા નથી. એમ તો આપણે વગાડી પાડીએ એવા છીએ. આપણે સાવ નિર્દોષ અને નિરપરાધ છીએ એમ નથી. કારણકે આપણે પણ એક હેતુ છે. મારું રાજકીય પક્ષોને કહેવું છે કે અમે રાજનીતિને મિટાવી દેવાના છીએ. પણ એને લીધે સત્તાના તમારા રસ્તામાં અચ્ચળબી થશે, અને તેથી કરીને અમારા જેવા સજ્જનોને તમે દુશ્મન લેખશો. તો મારે કહેવું પડશે કે તમે દોસ્તને જ દુશ્મન માનશો. સર્વોદય સમાજમાં તમે લીન ધર્મ જાઓ એ તમારા હિતમાં અને દુનિયા આખીના હિતમાં છે, એ તમે જરા સમજો લો.

સત્યાગ્રહીનો સર્વોત્તમ આદર્શ

મારો આ જ પ્રયત્ન છે તેથી સાત્ત્વિક સર્વોદય સમાજનાં જે દંદ રત્નેશુભનો અંશ આવે છે તેનું કારણ હું જ છું. મેં એને રત્નેશુભ કહ્યો, પણ ખરી રીતે જેતાં તો એ સ્વયં નિર્મળ સાત્ત્વિકતા જ છે. સાત્ત્વિકતામાં તમેશુભનો કંઈક અંશ હોય છે એને લીધે એ રત્નેશુભ દોવાનો આભાસ થાય છે. મેં આપણા બાઈબેલને કહ્યું કે તમારો માર્ગ શુદ્ધેવનો છે. તમારે ભગવાન વ્યાસનો પણ વિરોધ કરવાનો મોઠો આવે. બાપુએ એક વાર કહ્યું હતું કે સત્યાગ્રહીનો સર્વોત્તમ આદર્શ પ્રદ્લાદનો છે. એ ભગવાનનું નામ લઈને દ્વિપદસ્થપ સામે જીમો. મેં કહ્યું કે પ્રદ્લાદ આદર્શ સત્યાગ્રહી છે એ ખરું, પણ એ સર્વોત્તમ આદર્શ ન દેવી શકાય. સત્યાગ્રહીનો સર્વોત્તમ આદર્શ તો શુદ્ધેવ છે. પ્રદ્લાદને જેનો સામનો કરવો પડે: એ તો નામત્રી દુર્જન હતો. પણ શુદ્ધેવને

જેમનો સામનો કરવો પડ્યો તે તો મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન હતા. એમનો પણ બોલ ઊંચાપીને શુકદેવ જન્મલની વાટે નીકળી પડ્યા. વ્યાસ મોટા સારી પુરુષ હતા, પરંતુ વ્યાકુળ થઈને પુત્રની પાછળ પાછળ ગયા અને એને પૂછ્યું કે તું કયા જાય છે ? શુકદેવે એનો જવાબ ન આપ્યો. ક્ષિણે જ શુકદેવનો અવાજ મોટો થયો અને વૃક્ષોએ વ્યાસજીને જવાબ આપ્યો કે સર્વ જૂતોના હૃદયમાં વસનારાની શોધમાં જઈ છું. વ્યાસ જેવા સારીને પણ પુત્રની માયા વળગી-આસક્તિ થઈ. એ આસક્તિ તોડવાની જેણે હિમ્મત કરી એ સત્યાગ્રહીનો સર્વોત્તમ આદર્શ છે.

તો ગાંધી કાં ન બની જઈએ ?

આપણા ટેટલાયે સંજ્ઞન બાઈએ વરસો સુધી ગાંધીજીની સાથે રહ્યા છે. એ લોકો આજે એક યા બીજા કારણસર લશ્કરની ભેર તાણે છે. પેલે દિવસે રાજ્યજીએ એક કઠોર વાક્ય ઉચ્ચાર્યું. એમણે કહ્યું કે જેના દિલમાં પાકિસ્તાન તરફનો ડર હોય એને માટે સર્વોદય સમાજમાં સ્થાન નથી. કહેવાની મતલબ એ હતી કે પાકિસ્તાનના ડરને લીધે લશ્કર રાખવાની જરૂર છે એવી વાત જેના દિલમાં હોય એને સર્વોદય સમાજમાં સ્થાન નથી. એ એમના અંતરનો અવાજ હતો. મેં ટેટલાયે વાર કહ્યું છે કે પાકિસ્તાન બળવાન બનવા પ્રયત્ન કરે છે તો આપણે પણ બળવાન થવું જોઈએ. એની સાથે વાટાઘાટ કરવી હોય તો નબળા રહીને વાત કરવા નહીં જવાય. આપણે બળવાન બનવા માટે આપણી ફોજ ધટાડવી જોઈએ. તો આપણી તાકાત વધે. ગાંધીજી સાથે કામ ક્યું છે એવા ટેટલાક લોકો 'એડમિનિસ્ટ્રેટર'-વડીવટકર્તા બન્યા છે, ઉત્તમ પદીવટકર્તાનું લક્ષણ એ હોય કે જનતાને દોરવા બેસી જવાને બદલે એની નાડ પારખીને ઉત્તમ વ્યવસ્થા બાળવે. એ લોકો કહે છે કે લોકોની હિમ્મત ટપી રહે એટલા ખાતર લશ્કર રાખવું પડે છે. અને જ્યારે જનતા તરફથી પૂછવામાં આવે છે તો કહે છે કે હા, અમે ગમે તે પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા તૈયાર છીએ. અમે લશ્કર બરાબર તૈયાર રાખ્યું છે. આ બધું ગાંધીવાદી તરફથી

ચાય છે અને તે પણ એમ કહીને કે અહિંસાના હિતને ખાતર આ જ બરાબર છે. અને એનો બચાવ કરવા વચમાં ગાંધીજીને આડા ધરે છે. કહે છે કે કાસ્તીરમાં ઘરકર મોકલતી વખતે એમની સંમતિ અને આશીર્વાદ મળ્યાં હતાં. એ લોકો કહે છે ગાંધીજી કંઈ સાવ ભગત માણસ નહોતા. આમ જ્યારે સેના રાખવા કે વધારવાનો વિચાર કરવા એસે છે ત્યારે ગાંધીજીનો આધાર સામે ધરે છે. આ એક ઝેરી કુંડાળું છે. સામેવાળો સેના વધારે એટલે આપણે પણ વધારીએ. મારું કહેવું છે કે ગાંધીજીની સંમતિ લેવાને બદલે એનાથી પણ મોટા માણસની કેમ લેતા નથી ? ભગવાન કૃષ્ણની સંમતિ તમે લઈ શકો છો ! સાક્ષાત ગીતા-માતા તમારી સેવામાં હાજર છે. એનો આધાર કંઈ નાનોસનો નથી. ગાંધીજીએ ૧૯૧૮ માં લોકોને સેનામાં ભરતી થવા માટે કહેવું. એ જ ગાંધીજી ૧૯૪૦ માં એ કામ કરવા તૈયાર નહોતા. એટલા માટે તો એ કેમિસચી પણ છૂટા થઈને કામ કરના હતા. અને આજે ગાંધીજી હોત તો શું કરત એ જો આપણે બાપી શકીએ તો પછી આપણે જ ગાંધી કેમ નથી બનતા ? એટલે જ હું કહું. હું કે ગાંધીજીને આડા ધરીને જે ગાંધીવાળાં હિંસાનો બચાવ કરે છે તે 'ગીતા રહસ્ય' ના અનુયાયી છે.

પ્રાચીનોએ પણ અહિંસાના પ્રયોગો કર્યા હતા. મેં તો લખી મેલ્યું છે કે એ જમાનાના સદુથી ત્રેઃ અહિંસક પુરુષ પરશુરામ હતા. પણ આજે આપણે જો એ જ કામ કરવા બેસીએ તો એ આપણી બૂલ થશે. જૂના જમાનાના લોકોએ પણ અહિંસાને ખાતર તલવાર છપાડી હતી. પણ આજે તો આપણે અણુ-સત્રો મુઘી પડેલી ગયા છીએ. ગાંધીજીનો આઠ વર્ષ પહેલાંનો આધાર બહુ જૂનો થઈ ગયો કહેવાય. કારણ કે આપણે ખૂબ આગળ વધી ગયા છીએ. જે લોકો મેનાનો બચાવ કરે છે એમને માટે તો એમ કહી શકાય કે સત્તા સંભાળ્યા પછી એમને સત્ય, અહિંસા વગેરે બાગતો પર વિચાર કરવાની ટુરસફ નહોં મળી હોય. વળી સો બસો વર્ષથી રાજ્ય સંભાળ્યું નહોતું એટલે એની દયોદી નહોતી, અને તેથી

વિચારનો સમય અને શક્તિ બન્ને શક્યાં નહીં. આ એમનો મોટામાં મોટો બચાવ હોઈ શકે. પણ આપણો બચાવ ન યઈ શકે. કારણકે આપણે બહાર છીએ. આપણે બહાર છીએ એનો અર્થ એમ નથી કે આપણે બેજવાબદારીથી વિચારીએ. આપણે રીતસરનો વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે આકાશમાં ઊડી શકીએ પણ લોકો કહે છે કે જમીન પર કામ કરો. મનુષ્ય-શરીરની એ વિશેષતા છે કે એ પોતાના પગોથી જમીન પર ઊભું છે અને એનું માથું જમી આકાશમાં છે. જે દહાડે પાની સાથે માથું પણ જમીન પર આવશે તે દિવસે એ જનનવર બનશે. એટલે આપણે આસમાનમાં ઊડવું તો ન જોઈએ, પણ આપણું માથું તો આસમાનમાં જ રહેવું જોઈએ.

લોકનીતિની સ્થાપના એ ધ્યેય

આપણું મુખ્ય કામ રાજસત્તા ચલાવવાનું નથી, પરંતુ રાજનીતિને લોકનીતિમાં પસંદી નાંખવાનું છે. એટલે આપણે ક્યાંક એમના કામમાં ડખલ કરીએ તો એમણે એને ડખલ ન માનવી જોઈએ. ઊભડું એમણે તો એમ વિચારવું જોઈએ કે આપણે માટે એક ‘કરેક્ટર’-બૂલ ચીધનાર છે તે સારું છે. લોકશાહીમાં એક સિદ્ધાંત છે કે એક સત્તાધારી પક્ષ હોવો જોઈએ અને એક સારો બળવાન વિરોધી પક્ષ. વિરોધી પક્ષ હોવો એ લોકશાહી માટે જરૂરી છે. એનાથી જ લોકશાહી ટકે છે. કારણકે એ બૂલ ચીધનારો હોય છે. આજે સત્તાધારી પક્ષની સામે એવો કયો પક્ષ છે કે જે આમ બૂલ ચીધનારો બની શકે ? તમે આખી સ્થિતિ જુઓ છો. જે સત્તાભિલાષી-એટલે કે સત્તા પર આવવાની ઈચ્છા ધરાવનારો છે તે તો સત્તાધારી પક્ષના જેટલો જ ખોટો હોઈ શકે. એ એની બૂલ ચીધનારો ન બની શકે. એનું કારણ એ છે કે એને પણ આત્મગ ઊપર સત્તા પર આવવાની ઈચ્છા છે. એટલે એ સામા પક્ષના ગુણો મદલ કરે છે તેમ જ દોષોને પણ પકડી લે છે. ટૂંકમાં સત્તા પર આવવા સામા પક્ષની પૂરેપૂરી નકલ કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે સત્તાધારી પક્ષની

વખતે પોતાના આપનું નામ પણ લખતા નહોતા. કયાં જન્મ્યા, ચોપડી કયાં લખાણી વગેરે કશું જ નહોતા લખતા. સીધી ચોપડી જ માંડતા લખતા. ડોઈ કહે છે કે શંકરાચાર્ય ઈસુ ખ્રિસ્ત પહેલાં બસો વર્ષ અગાઉ થયા. તો ડોઈ કહે છે કે ઈસુના થયા પછી આઠસો વર્ષ થયા. આમ એમના જન્મના બારામાં જે મતભેદનો ગાળો છે તે એક હજાર વર્ષનો છે. તો ઇતિહાસના બારામાં એ લોકો આટલા આંધળા કેમ રહ્યા ? એનું કારણ એ છે કે આપણે ઇતિહાસ કે વ્યક્તિઓને મહત્વ નથી આપતા. પણ આજકાલ ઇતિહાસને ખૂબ જ મહત્વ અપાય છે. એને કારણે નાનાં નાનાં એકબો બને છે. મારું કહેવું છે કે જરા ઇતિહાસનું અધ્યયન એણું કરો. ભારતના આખા ઇતિહાસનું ફળ તે આપણે. ખીના બધો રસ ફળમાં આવી સમાય છે. તો પછી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણે શા માટે શીખીએ ? આપણા તો લોહીમાં એ ઇતિહાસ છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શોખવો હોય તો તે અંગ્રેજોએ શીખવો જોઈએ. કારણકે એના લોહીમાં એ ઇતિહાસ નથી. આપણી તમામ સંસ્કૃતિનું પરિણામ તે આપણે જીએ.

રાજનીતિનાં જાળાંમાં જઈ ને એને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થયો. તેનો અનુભવ એવો છે કે રાજનીતિ શુદ્ધ થવાને બદલે હતી તેની તે રહે છે. એમાં સજ્જનો જોડાય છે. પણ એથી એની અપરિવ્રિતા મટતી તો નથી, ઊલટું એ અપરિવ્રિતાને માન્યતા મળે છે. આ અનુભવની વાત છે. આથી કેટલાકે નિવૃત્ત થવાનું પસંદ કર્યું. આપણે નિવૃત્ત નથી થતા પણ એક નવી વાત કરીએ છીએ, જે ક્યારેક ક્યારેક લોકોને ખટકે છે. પણ ખુશી થવા જેવી વાત છે એ ખટકો દહાડે દહાડે ધટતો જાય છે.

(મધ્યભારત અને રાજસ્થાનના કાર્યકર્તાઓ સાથેની
વાતચીતમાંથી, વા. ૨૯-૫-૫૬)

વિચાર-શક્તિની જે મર્યાદા છે તે જ મર્યાદા સત્તાબિલાષી પક્ષની પણ બની જાય છે. આમ એ પણ એ જ જાળમાં ફસાયેલા હોવાથી બૂલ સુધારનારા બની શકતા નથી. પણ જે લોકો બધી રીતે સત્તાની બહાર છે અને છતાં રાજનીતિનો વિચાર કરે છે તે બૂલ સુધારનારા બની શકે. જે લોકો રાજનીતિનું ચિંતન નથી કરતા અને કેવળ આધ્યાત્મિક ચિંતન કરે છે તે લોકો શાંતિ માટે કંઈક કામ કરશે. પરંતુ સત્તાધારીની બૂલ સુધારનારા તો તે લોકો જ બની શકે કે જે લોકો સત્તાથી વેગળા રહીને રાજનીતિનું ચિંતન કરતા હશે. આજની જે રાજનીતિ છે તે જ્યાં સુધી દુકરો ત્યાં સુધી એને શુદ્ધ કરવામાં મદદ કરશે અને પછી એક દિવસ એને તોડીને એને સ્થાને લોકનીતિની સ્થાપના કરશે.

રાજસ્થાન માટે હું કેટલીક વાત ખાસ કહેવા ચાહું છું. રાજસ્થાનના રામનું કારણ છે એને ઇતિહાસ. આપણે બાળકોને ઇતિહાસ શીખવવાનો ભાર નાદકનો માથે ઉપાડ્યો છે. જે મરી મયા એ તો બરાબર દેખાણેસર પહોંચી ગયા. હવે નાદકના એમનો ભાર માથે સા સાડ વેંઢાયે જાઓ છો ! ઇતિહાસને લીધે રજપૂતોની વિરુદ્ધ મરાઠા, મરાઠા વિરુદ્ધ શીખ, જોધપુર વિરુદ્ધ જયપુર વગેરે મોરચા ખડા થઈ જાય છે. જૂનું જૂનું સંઘર્ષ આવે છે. હમણાં રાજ્યપુનર્વચના પંચને કારણે જે ઝગડાઓ થયા અને એમાં જે ખગમ કામો થયા એની પાછળ આ ઇતિહાસ-પૂજા અને ઇતિહાસ-નિષ્ઠા જ છે.

એ મૂર્તિ-પૂજાને એક પ્રકાર જ છે અને આજકાલ ખૂબ જ દાઢી નીકળ્યો છે. આખાં પૂર્વજેએ તમામ શાસ્ત્રો પર ઉત્તમમાં ઉત્તમ મંથો લખ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ક્ષણાણા વિષય પર એકે પુસ્તક નથી એવો આરોપ ક્યારેય નહોતો આવ્યો. પરંતુ ફક્ત ઇતિહાસના બારામાં એ આરોપ રહે છે. જેની તમામ પ્રકારની સક્રિય વિકાસ પામેલી હતી તેણે ફક્ત ઇતિહાસ જ કેમ ન લખ્યો ? એ ડોઈ આકરિમક થતના હતી કે પછી એની પાછળ ડોઈ વિચાર હતો ? શંકર, ગમાનુજ વગેરે પુસ્તકો લખ્યા

વખતે પોતાના બાપનું નામ પણ લખતા નહોતા. ક્યાં જન્મ્યા, ચોપડી ક્યાં લખાણી વગેરે કશું જ નહોતા લખતા. સીધી ચોપડી જ માંડતા સખરા. કોઈ કહે છે કે શંકરાચાર્ય ઈસુ ખ્રિસ્ત પહેલાં બસો વર્ષ અગાઉ થયા. તો કોઈ કહે છે કે ઇસુના ચણ પછી આઠસો વર્ષ થયા. આમ એમના જન્મના બારામાં જે મતભેદનો ગાળો છે તે એક હજાર વર્ષનો છે. તો ઇતિહાસના બારામાં એ લોકો આટલા આધિગા કેમ રહ્યા ? એનું કારણ એ છે કે આપણે ઇતિહાસ કે વ્યક્તિઓને મહત્ત્વ નથી આપતા. પણ આજકાલ ઇતિહાસને ખૂબ જ મહત્ત્વ અપાય છે. એને કારણે નાનાં નાનાં એકમો બને છે. મારું કહેવું છે કે જરા ઇતિહાસનું અધ્યયન ઓછું કરો. ભારતના આખા ઇતિહાસનું ફળ તે આપણે. ખીનો બધો રસ ફળમાં આવી સમાય છે તો પછી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણે શા માટે શીખીએ ? આપણા તો લોહીમાં એ ઇતિહાસ છે. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શોખવો હોય તો તે અંગ્રેજોએ શીખવો જોઈએ. કારણકે એના લોહીમાં એ ઇતિહાસ નથી. આપણી તમામ સંસ્કૃતિનું પારણામ તે આપણે હીએ.

રાજનીતિનાં જળાંમાં જઈ ને એને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન થયો તેનો અનુભવ એવો છે કે રાજનીતિ શુદ્ધ થવાને બદલે હળી તેની તે રહે છે. એમાં સજ્જનો જોડાય છે. પણ એથી એની અપવિત્રતા મટતી તો નથી, જીલટું એ અપવિત્રતાને માન્યતા મળે છે. આ અનુભવની વાત છે. આથી કેટલાકે નિવૃત્ત થવાનું પસંદ કર્યું. આપણે નિવૃત્ત નથી થતા પણ એક નવી વાત કરીએ છીએ, જે ક્યારેક ક્યારેક લોકોને ખટકે છે. પણ ખુશી થવા જેની વાત છે કે એ ખટકો દહાડે દહાડે ઘટતો જાય છે.

(મધ્યભારત અને રાજસ્થાનના કાર્યકર્તાઓ સાથેની
વાતચીતમાંથી, તા. ૨૯-૫-૫૬)

અહિંસક ક્રાંતિ અને સંગઠન

આજકાલ જે ‘ સંગઠન ’ ને નામે ઓળખાય છે તેમાં મને ખાસ શ્રદ્ધા નથી એ તમે બધા જાણો છો. મને શ્રદ્ધા પડે એવું એમાં મને ઈર્ષ દેખાતું નથી. આખો ઇતિહાસનો પ્રવાહ હું જોઉં છું. દેશ અને દુનિયાની હાલત જોતાં મારા મનનો નિર્ણય થયો છે કે સંગઠન મારફતે અહિંસક ક્રાંતિ થઈ ન શકે. એક દાદા મુખી સંગઠનનો એમાં ઉપયોગ થઈ શકે. સંગઠનથી બળ મળતું હોય તે ખાસ કરીને દિંસક કાર્યને જેને આપણે Benevolent despotism એટલે ભોટ-દિનકારી સત્તા કહીએ છીએ તેને મળે છે.

જન-ગણ સાથે નેતૃત્વ કે પ્રભુત્વનો નહીં પણ
સેવકત્વનો સંબંધ હોય

પ્રજનું દરબાજું કરનારી સત્તા હોય અને છતાં એમાં પ્રજાનો મત ઠાઈ લેખામાં ન હોય એવું પણ બને. એમાં પ્રજાની જુદીનો વિકાસ થયો એવું લાગતું નથી. એટલું જ નહીં, પ્રજાની જુદીનો વિકાસ કરવાની વાતનો એમાં વિચાર પણ નથી થતો. એવી સત્તા પર ખૂબ સારા સારા માણસો પણ દોષી શકે. એ ભોટો ભોટોના સુખની યોજના કરતા હશે પરંતુ ભોટોની જુદીના વિકાસ તરફ એમનું ધ્યાન નહીં હોય. જેમ ચાર વાનું નાનું બાગકાં પોતાનું દિન સમજી શકતું નથી એમ ધારીને માગાપ એના દિનની ચિંતા કરતાં હોય છે તેવી જ રીતે એમ બને કે આપણું સંગઠન દરબાજુંદારી અને વિશિષ્ટ-કેન્દ્રિય અથવા દિંસાત્મક હોઈ શકે. પરંતુ જેને આપણે જનસક્તિ અથવા અહિંસક સક્તિ અથવા ચિકેન્દ્રિય સક્તિ કહી સહીએ એમાં જો કે આપણને એક દાદા મુખી સંગઠનમાંથી સદાયના થઈ શકે છે તોયે એનો જન્મ સંગઠનોમાંથી નથી થતો.

આવો એક પ્રયોગ (સામૂહિક પદ્યાત્રાનો) નામપુર બાપુ થઈ શકો છે એ ખુશીની વાત છે. હું એને ઉદ્દેશ્ય આપવા ધારું છું. આપણા આ

કામમાં નેતૃત્વ પણ નથી અને પ્રભુત્વ પણ નથી. તેણીમાં પ્રભુત્વ શબ્દનો અર્થ સરકાર થાય છે. આપણા કામમાં તો સેવકત્વ છે. એ સેવકત્વ મણુશક્તિ બની શકે. એક એક મણુ-સમુદાય સમાજ-સેવા માટે નીકળી પડે. આવા કેટલાક શિબિરો યોજવા જોઈએ. આ મણુ-સેવકત્વ ખૂબ જ ઉપયોગી થશે.

મારી પાસેથી શારીરિક નહીં પણ માનસિક અપેક્ષા રાખો.

મધ્ય પ્રદેશમાં મારાં જુને-ત્રણ વર્ષ જેલમાં વીત્યાં છે. ઘણા ખરા કાર્ય-કર્તાઓ મારા જાણીતા છે. આ ઉપરાંત મેં વર્ધામાં વર્ષો સુધી કામ કર્યું છે. તેથી ત્યાંના લોકો મારી પાસે અપેક્ષા રાખે એ બનવા જોગ છે. મને પણ એમની પાસે અપેક્ષા છે. એમાંથી એક અપેક્ષા રાખીને બાકીની છોડવી જોઈએ. તમારી પાસેની મારી અપેક્ષા રાખવી જોઈએ, અને મારી પાસેની તમારી અપેક્ષા છોડવી જોઈએ. કેટલાક કહે છે કે આવતે વર્ષે બાબા સેવાગ્રામ આવે. એક ટોળી બાબા હિંદુસ્તાનમાં ફરી રહી છે તે સન સત્તાવનમાં સેવાગ્રામ આવવાની છે. એમની એ બાવનાની હું કદર ખૂબું છું, પણ મારા મનથી એવો ડાઘ કેદ-ગંધન મેં સ્વીકાર્યું નથી. આંધ્રમાં એક બ્યાખ્યાનમાં મેં કહ્યું હતું કે અહીં મારો દેહ પડે તો મારી લાશ, બરમ, હાડકાં કશું પણ અહીંથી બીજે લઈ જવું ન જોઈએ. જે સ્થાનમાં આપણે જન્મ થાય છે તે સ્થાનનો આપણા પર હક હોય છે તેમ જ સ્થાને આપણે મૃત્યુ પામીએ તે સ્થાનનો આપણા પર હક હોય છે. તુલસી રામાયણમાં વર્ણન છે. વનવાસ પૂરો કરીને રામચંદ્ર અયોધ્યા જતા હતા, પોતાની જન્મશૂંભિ તરફ જતા હતા. રામચંદ્ર ખૂબ બ્યાપક હતા, છતાં કવિ લખે છે કે આ દુનિયાના એ સ્વામી હોવા છતાં એ અયોધ્યાપતિ હતા. તો આપણું કામ વિસ્તૃત હોવું જોઈએ; છતાં આપણે મૃત્યુ પામીએ તે જ આપણી મૃત્યુશૂંભિ થવી જોઈએ અને એ સ્થાન પરથી ન તો આપણી લાશ ખસે કે ન એકે હાડકું. એના પર ત્યાંની શૂંભિનો અધિકાર છે. આ આખું શરીર બળીને માટી સ્વરૂપ બની બાક

છે એટલે એને અથવા એમાંના થોડા ભાગને પાણીમાં વહેવડાવવું એ પણ બૂલ છે. એ તો બૂમિમાં જ વિસર્જિત કરવું જોઈએ, અને તે પણ એ જ બૂમિમાં કે ત્યાં મૃત્યુ પામ્યા હોઈએ. મારા મનમાં રજકાર ઈચ્છા નથી કે મારા આત્મીયજન રહેતા હોય ત્યાં મારો દેહ લઈ જવામાં આવે. એટલે હું વધાં કે સેત્રાગ્રામ જઈં એવી વાસના રાખવી ન જોઈએ. એટલે મારી પાસેથી જે અપેક્ષા રાખો તે શારીરિક નહીં પણ માનસિક રાખો, અને તે આગના કરતાં પણ વિશેષ રાખો.

બૃહાનયજુનું એકમાત્ર બળ છે—અધ્યાત્મ

આ આદિલન ગમે તેટલું રથૂળ દેખાય, પણ એ કેવળ આધ્યાત્મિક આદિલન છે. તમે આધ્યાત્મિક વૃત્તિની મદદ લીધા વગર સામાની લોભ-વૃત્તિને દૂર કરી શકો એવી તમારી પાસે કોઈ સત્તા નથી. દિંસાનો આધાર લઈને તમે લોભને બધાં દેશી શકો અને એ રીતે તમે જમીન છીનવી લઈ શકો. પણ પછી લોભ વધારે નુકસાનકારક નીવડે છે કે બપ, તે તો માનસ-શાસ્ત્રીઓ નક્કી કરશે. આપણો એ રસ્તો નથી. હું એ કહેવા માંડું છું કે તમારી પાસે આધ્યાત્મિક વૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ જ શક્તિ નથી. એના આધારે તમે દાનપત્ર મેળવી શકો છો. એવું તો નથી કે મમે તેને લૂંટીશું, અથવા મમે તેના વતી સહી કરીને દાનપત્ર બરી દઈશું. આટલાં દાનપત્ર ભેગા કરીશું એ સંકલ્પનો એવો અર્થ નથી થતો કે આપણે મમે તેને લૂંટીને કે મમે તેના નામે સહી કરીને દાનપત્ર ભેગા કરીશું. એ સંકલ્પનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે ઓછામાં ઓછા આટલાં મનુષ્યોને તો હું મારા આત્મામાં સ્થાન આપીશ અને એમના આત્મામાં હું સ્થાન પામીશ. એ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ નથી.

સંશયાત્માની વામણી રા જનીતિ

આ વાત જરાબર મને ઊનારી લો કે આપણા આદિલનનો આધાર સંખ્યા પર નથી, હૃદય-શુદ્ધિ પર છે. એટલે કે આપણું મન એવું સરળ

હોવું જોઈએ કે એમાં કશી આડીઅવળી કલ્પના પેદા જ ન થાય. એટલું જ નહીં, આપણી નજર સામે આડુંઅવળું થતું જોઈએ છતાં મનુષ્યોનો દોષ ન જોઈએ. હવે ચૂંટણી આવે છે; એનાથી આખા દેશનું વાતાવરણ સંશયથી-ભરપૂર થઈ જશે. ગીતામાં વ્યાસ ભગવાન કહે છે:—કમ સે કમ ત્રદા તો હોવી જોઈએ! ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’ સંશયાત્માનો વિનાશ થાય છે. રાજકારણમાં ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’ એમ નથી. એ તો એમ માને છે કે રાજકારણમાં સંશયાત્મા જ જીતે છે. જે માણસ દરેકની સાથે સાવધાનોથી વર્તે અને બરાબર તોણી તપાસીને કામ કાઢે તે રાજનીતિમાં સફળ થશે રાજનીતિનો આ સિદ્ધાંત છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ રાજનીતિજ્ઞ હતા. પણ એમનો અનુભવ તો આ જ હતો કે ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’. પણ આ વામણ રાજનીતિજ્ઞોનો અનુભવ એવો છે કે સંશયાત્મા થવાથી સફળ થવાય છે. મોટા વેપારીઓ અત્યંત સત્ય-નિષ્ઠ હોય છે. સાચું ન હોય એવું કશું નથી કરતા. નાના વેપારીઓ અસત્યથી કામ લે છે. નાના મોટા વચ્ચે આ ફરક છે. શ્રીકૃષ્ણનો અનુભવ હતો તેથી જિજ્ઞાસુ આ નાના રાજનીતિજ્ઞોનો છે. એ કહે છે કે આપણે કૂંકી કૂંકીને એક એક ડગલું આગળ વધવું જોઈએ. આવાઓની વચ્ચે રહીને આપણે કામ કરવાનું છે, પણ તેથી એમની સંશય-વૃત્તિનો ચેપ આપણને ન લાગવો જોઈએ. આપણે સશય-પ્રદ અને સંશય-નિર્ભય બનવું જોઈએ. આને મરાઠીમાં ‘વેરડ’ કહે છે. ‘મુરદાસ ખલ કાલી કામરી ચઢત ન દૂજે રંગ.’ એવો ખલ (મઠિયો) કે કાળી કામળીની જેમ એના પર ખીજે રંગ ન ચડે. આપણી પણ એવી જ સ્થિતિ હોવી જોઈએ. એટલે એમનો રંગ આપણને ન લાગવો જોઈએ. આ શી રીતે બને? કાં તો આપણે મૂરખ હોઈએ તો એ બને અને કાં તો આપણામાં પૂરી અકલ હોય તો બને. થોડી અકલનું આમાં કામ નથી. કામ સહેલું છે, અધરું નથી. પણ અકલ હોવી જોઈએ. આ એક પાયાની વાત છે. એના દર્શનથી ઘણા બેદ મટી જશે.

જાણુવા છતાં ન જાણુવાનો સમત્વયોગ સાધી વિશ્વરૂપ બનીએ

સોનાનો એક ટુકડો છે. ખરું સોનું, સો ટચનું સોનું છે. એક પાંચ તોલાની સીધી સાદી લગડી છે, બીજો પાંચ તોલાનો દાગીનો છે. એ પણ શુદ્ધ સોનાનો જ છે પણ એનો આકાર જરા વાંકાચૂકો છે. હવે જે સોનાની કીમત જાણે છે તે તો બન્નેનો સ્વીકાર કરશે. એ સમજી જશે કે બન્ને એક જ જાતનાં છે, બન્નેનાં વજન પણ સરખાં છે અને બન્ને સરખાં શુદ્ધ છે. પણ નાનો છોકરો હશે તે પેલું વાંકુંચૂકું પસંદ નહીં કરે. એ તો જેને સોનાની સાચી પરખ છે તે જ એને ઝોળખી શકે. એટલે આપણે જાતજાતના આકારના ભ્રમમાં ન પડવું જોઈએ. માલિકો જે પ્રકાર છે તેને પારખવો જોઈએ. બધું જ સુવર્ણ છે, આકાર જુદો જુદો છે. અહીં જ જુઓ. મારી સામે બધા બેઠા છે તેમાંથી કોઈ કે કોઈ પહેરો છે, કોઈકે ફાળીયું બાંધ્યું છે તો કોઈકે દાઢી વધારી છે. આમ સ્વરૂપ જાતજાતનાં હોવા છતાં એ બધા જ સર્વોદય સમાજના માણસો છે. બહારનાં અલગ અલગ રૂપ આપણે જોઈએ છીએ છતાં જાણીએ છીએ કે એ બધાં મિત્ર છે, ખરો તો સર્વોદય સમાજ છે. એ જ રીતે આપણે સમજવું જોઈએ કે જેમની જેમની સાથે આપણને કામ પડ્યું તે બધા પરિશુદ્ધ નિર્મળ—નારાયણ છે. આ તત્ત્વ એકદમ ગ્રહણ નહીં થાય, પરંતુ એવી ધ્વજા અને અભ્યાસ કરવા જોઈએ. અને તેથી બાપુ હમેશાં સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોકોની વાત માંડતા. બીમારોની સેવા માટે આદર્શ સેવક કેવો હોય ? તો હલે સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક વાંચો. સ્તોત્રયો કેવો હોવો જોઈએ ? તો હલે સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક વાંચો. એમ શા માટે હજેના હતા ? એટલા સારુ કે આપણે સત્તર જુદો છે. પેસા સારુ સેવા કરતાં માતૃભાવ—પૂર્વક સેવા થવી જોઈએ. જૂદાન આદિલન એ જમીન ઝડવી લેવાનું આદિલન હોત અને સંપત્તિદાન આદિલન કર-વમુક્તાતનું આદિલન હોત તો એમાં ફેર પડત. પરંતુ આપણું આદિલન તો લોકોનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનું, લોકોનાં હૃદયમાં ફરવું.

જગાડવાનું આદેશન છે. અને તેથી જ આપણી કસોટી છે. તેથી કહ્યું કે ભોળા-સરળ હૃદયના બનો. વૃક્ષારમ કહે છે તેમ-જાણોનિ નેણત્તે કરી માણે મન. એટલે કે જાણતાં છતાં ન જાણતો હોઈ એવું માનું મન બનાવો. એક વાકાચૂકા ધાટનું સોનું છે, ખીજુ સીધું સાદું છે એ બેદ જાણવા છતાં ન જાણતા હોઈએ, અને બન્ને વચ્ચેનો અમેદ પારખી શકતા હોઈએ એવું જ્યારે બનશે ત્યારે જોતજોતામાં કામ વ્યાપક બની જશે.

કાર્યસિદ્ધિ માટે : હૃદય શુદ્ધિ અને કર્મસાતત્ય

તેથી મને સંગઠન પર ઓછો ભરોસો છે. સંકરાચાર્ય મલખારથી નીકળી દરદાર ગયા. ત્યાં મનુષ્યનું બલિદાન આપવાનો રિવાજ હતો. મણ્યાગાઠિયા દિવસોમાં એ રિવાજ બધ થઈ ગયો. આમાં કયો દીમિયો હતો ? ફરી ફરીને તે એ કેટલું ફર્ક દર્શો ? બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તો એમણે સમાધી લીધી અને મોટા મોટા ગ્રંથો લખવા માટે એમને કર્યાક ફરીને બેસવું પડ્યું દર્શો તે તો જુદું. એ જમાનામાં મોટાં મોટાં જંગલોમાં રખાડવાનું કામ બારે કંઠણ હતું. પરંતુ એમના કામનાં જે પરિણામ આવ્યાં તે કંઈ રખાડપટ્ટીથી નહોતાં આવ્યાં, એ તો એમની હૃદય-શુદ્ધિનાં પરિણામ હતાં. હું તમને નમ્રતાપૂર્વક સૂચવું છું કે તમે હૃદયની ઉદારતા અને શુદ્ધિ તરફ જુઓ ત્યારે તમે જોશો કે જે કાંઈ તમને ભેગો થાય છે તે તમારો બની જાય છે અને તમે તેના બની જાવ છો. સંગઠનનો થોડામાં થોડો ઉપયોગ કરો.

નદીનું પાણી સતત વહેતું રહે છે તેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાણી મળે છે. એની કદી શીકર નથી પડતી. અને નદીનું પાણી આપણે ખીજાં ખીજાં કામોમાં વાપરીએ છીએ છતાં ચિંતા એ રહે કે પાણી વહેતું રહેવું જોઈએ, નહીં તો જોખમ છે. તેથી જ રીતે આ અદિ-લનનો પ્રવાહ જૂદાન છે, એ સતત વહેતો રહેવો જોઈએ. વિતરણનું પણ કામ છે, ખીજાં કામો પણ છે. પરંતુ એ ખ્યાલ કરવો જોઈએ

કે લોકોને તમારાં કામોનું આકર્ષણ શા માટે થાય છે ? એ બુદ્ધાત્મક લીધે થાય છે. અમારો હું એક પત્રમાં લેખ લખતો હતો. ખુબ ચિંતન અને મનન-પૂર્વક લખતો હતો. પરંતુ આજે દિન્દી અને મરાઠીમાં જેટલા વાચક મળે તેટલા એ દિવસોમાં નહોતા. એ દિવસોમાં આરસો સાડી-ચાસ્તો આદક હતા. હવે આજે તો ખંખ સાહેબે એક પત્ર કાઢ્યું છે તેના પણ બે ત્રણ હજાર આદકો છે. આ ફેર શાધી પડ્યો ! કારણ કે આ કામે લોક-માનસને પોતા તરફ ખેંચ્યું છે. આપણે એની જ શોધમાં હતા.

સરકારને આધારે આજ્ઞાતાં ઊભી થતી દયાપાત્ર સ્થિતિ

ખાપુ મયા પછી હું મેવાતોમાં કામ કરવા જતો હતો. ત્યાં પંજાબમાં હરિજનોને જમીન આપવાનો સવાલ હતો. સરકાર એ માટે તૈયાર નહોતી. એનું કહેવું એમ હતું કે પાકિસ્તાનમાં એમની પાસે જમીન નહોતી માટે એમને શી રીતે જમીન અપાય ? જેમને જમીન હતી એમને થોડી જમીન આપવી, પણ જેમને જમીન નહોતી એમને જમીન આપવાની જવાબદારી સરકાર ઉપાડી ચકતી નહોતી. એણે તો કહ્યું કે અહીં જમીનના માલિકોને શોધી કાઢો. પાકિસ્તાનમાં એમનાં ખેતરોમાં કામ કરતા હતા. પણ અહીં નહોતા એ માલિકો કે નહોતી જમીન. મેં ખૂબ માથાકૂટ કરી ત્યારે કહ્યું કે આટલાટલી જમીન આપીશું. એ દિવસે શુક્રવાર હતો. પ્રાર્થના પછી મેં જાહેર કહ્યું કે પંજાબની સરકારે આ અમાણે કરાવ્યું છે, અને એ માટે એને અભિનંદન પણ આપ્યાં. પણ પાછળથી સરકાર ફરી મધ ત્યારે મને એ સરદારની દયા આવી, હરિજનોની પણ દયા આવી અને મારા પોતા પર પણ દયા આવી. સરદારની દયા એટલા માટે આવી કે એની સ્થિતિ જ એટલી ડુબણુ છે કે એને શું દોષ દેવો ! હરિજનો પર એટલા માટે કે એ લોકો સત્યાગ્રહ કરવાની વાત કરતા હતા અને મેં જ એમને અટકાવી રાખ્યા હતા. મારી દયા એટલા માટે કે

મેં વચન તો મેળવ્યું, પણ વચન આપનારો પૂરું નહોતો કરતો અને છતાં હું એને કંઈ કરી શકતો નહોતો.

અહિંસા માત્ર પરમ-ધર્મ નથી, નિકટ-ધર્મ પણ એ જ છે.

મામલો બહુ ચિકટ હતો. રામેશ્વરી નહેરુએ મને પૂછ્યું કે હરિ-જનો સત્યાગ્રહ કરે? પણ મારાથી એવી સલાહ અપાય તેમ નહોતું. મારા દિલમાં તો બડકા બિડતા હતા, પણ કંઈ કરી શકતો નહોતો.

બીજી વાત એ પણ હતી કે લોક-માનસ અહિંસા ગ્રહણ કરી શકે તે માટે તૈયાર થવું જોઈતું હતું. આપણે અહિંસાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ. પણ હિંદુસ્તાનમાં એક પણ એવો માણસ નહીં મળે કે જે અહિંસાની વાતમાં ન માનતો હોય. અહીંના લોકો જિંદગીમાં જિંદગી વિચાર માટે તૈયાર છે. વનસ્પતિમાં પણ જીવ છે એવી શોધ જગદીશ-ચંદ્ર બોઝે કરી એમ કહેવાય છે. પણ એમાં આપણે નવું શું શોધ્યું? એ તો આપણે પહેલેથી જ જાણતા હતા. હિંદુસ્તાનના લોકો પૂર્વ-જન્મ અને પુનર્જન્મમાં માને છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, દેહ અને આત્માનું પૃથક્કરણ, આત્મા અને પરમાત્માનું અદ્વૈત એ બધું જ એ લોકો જાણે છે. શું નથી જાણતા એ જ ખબર નથી, એટલે અહિંસાની વાત મંડીએ છીએ ત્યારે એ હિંદુસ્તાનીઓ માટે કોઈ નવી વસ્તુ નથી. લોકો કહે છે કે તમારી અહિંસા એ આ જમાનામાં કામની નથી. તમારી અહિંસા પરમો ધર્મ: જેવી વાત છે. એ સારી છે, સર્વશ્રેષ્ઠ છે, પણ આજના જમાનામાં ચાલે તેમ નથી. હું કહું છું કે એ માત્ર સર્વશ્રેષ્ઠ જ છે એમ નથી, કેવળ પરમધર્મ જ નહીં, નિકટ-ધર્મ પણ છે અને અહિંસાથી કામ પાર પડી શકે છે. આ જમાનામાં પણ તેથી આજના જમાનામાં અહિંસાનું સદુપયોગ વધારે મહત્વ છે એ લોકોને સમજાશે તો આપણી બાકીની વાતો-ખાદી વગેરે પણ લોક સ્વીકારશે.

વિજ્ઞાનીએ વરાળમાંથી વરાળચંત્ર યોજ્યું

આત્મજ્ઞાનીએ દાનમાંથી દાનચક્ર અદોષન ઉપાડ્યું

લોકમાનસ આપણી વાતો સાંભળવા તૈયાર કેવી રીતે થાય તેની હું શોધમાં હતો. એની શોધમાં હું તેજંગાણા ગયો. શોધની વૃત્તિ ન હોત તો જ્ઞાન-ચક્ર ન ચાલે. વરાળથી દાંકણું જોડ્યું ચાલે છે એ તો બધા જ જાણતા તે જોના હતા. પણ વૈજ્ઞાનિકે એમાંથી નવી શોધ કરી. તેમ દાન પણ આજ સુધી નહોતાં દેવાતાં એવું નથી. મંદિર, મસ્જિદ, પાકશાળા એ બધાં માટે જમીનનાં દાન મળતાં હતાં. પરંતુ પહેલું જે દાન મળ્યું એમાં જે સંકેત હતો તે જો સમજ્યા વગર હું આગળ ચાલ્યો. જાત તો એ કાર્ય ધીરે ધીરે લોણ ચમ જાત. પણ મારા મનમાં એક શ્રદ્ધા હતી અને એક વિચાર પણ ચાલી રહ્યો હતો. એટલે પહેલું દાન મળ્યું ત્યારે લાગ્યું કે આમાં ઈશ્વરનો સંકેત છે, અને તેથી જો આ કામ ઉપાડી લઈ તો લોકમાનસ અહિંસાનો વિચાર સાંભળવા તૈયાર થશે. ‘અહિંસામાં મારી શ્રદ્ધા છે કે નહીં’ તેની કસોટી આવી હતી. બાકી તો મારામાં એવી શ્રદ્ધા નહોતી. કારણ કે મને મણિન આવડે છે. મેં તે જ દિવસે મનમાં હિસાબ માંડી જોયો. પાંચ કરોડ એકર જમીન જોઈએ. એ મેં કહ્યું પાછળથી, પણ તમારા બધાના સદકારથી એ કામ થશે એમ મેં માની લીધું. હિંસાજ માંડ્યો, ને દવે એ કામ હું જ પતાવીશ એવી ખાંડ ખાવાની તાકાત નહોતી. અશક્ત માણસને નિરહંકારી થવું સહેલું હોય છે. આ કામ ઉપાડ્યું ન હોત તો અહિંસામાં મને શ્રદ્ધા નથી એવું સિદ્ધ થાત, અને હિંસામાં શ્રદ્ધા રાખતી પડત.

મુખ્ય કામ જ્ઞાનનું છે તે સમજી તેને સતત ચાલુ રાખો

હું કહેવા એ માગ્યું છું કે તમારું મુખ્ય કામ જ્ઞાનનું છે. તમારા નિર્માણ-કાર્ય પર લોકો ધ્યાન આપે છે. તમારું પત્ર પણ સારું ચાલે છે. તમારો ખાદીની વાન સરકાર ધ્યાન પર લેતી દશે. મામોઘોમની વાન પણ ધ્યાનમાં લેતી દશે, એનાં ધણાં કારણ દશે. પણ એનું મુખ્ય કારણ એ

છે કે જનતા તમારો કાર્યક્રમ સ્વીકારે છે. બૂદ્ધાનનું કામ બંધ થયું તો બીજા કામો કરવાઈ જશે. આ મેં તમને કહ્યું તેનું કારણ છે. મને વર્ષે મહામારવાળાઓએ એક નિર્ણય કર્યો હતો કે ચાલુ સાલે આપણે બુદ્ધિ-વિતરણ કરીશું, પણ નવી બુદ્ધિ-પ્રાપ્તિ નહીં કરીએ. એમનો બીજો વિચાર સો ટકા સફળ થયો, પણ પહેલા વિચારમાં દસ ટકા પણ ન ફાળ્યા. મારું કહેવું એમ છે કે પહેલામાં એ ઓછા ફાળ્યા હોત અને બીજામાં વધારે ફાળ્યા હોત તો સારું હતું. અનુભવે આ વાત એમને ગળે ઊતરી. ઉત્તર પ્રદેશ સાડાત્રણ લાખ એકર જમીન મેળવી, અને એમનો પહેલો સંકલ્પ પાંચ લાખ એકરનો હતો તે પણ પૂરો કર્યો. પણ વચ્ચે બે વર્ષ કંઈ કામ ન ચાલ્યું. ઉત્તર પ્રદેશ નેતાઓનો પ્રદેશ છે. ગંગા-જમનામાં કંઈક એવું છે કે ત્યાં હમલો નેતા પાકે છે અને એ બધા એવા નેતા કે પાછું વાળીને જુએ તો એક અનુયાયી ન મળે. છતાં એ તો નેતા જ રહે ! એની બાજુમાં જ બિહાર છે. ત્યાં લાખો એકર જમીન મળી છે અને લાખો દાનપત્ર મળ્યાં છે. આજ પણ ત્યાં જુઓ તો ચૈતન્ય પ્રગટ થયું દેખાય છે. બિહારમાં માનસિક ક્રાંતિ તો થઈ ચૂકી છે. પણ ઉત્તર પ્રદેશને એ અડચું નથી. ‘અસ્પર્શયોગ’ આપણને સારો ફાવી ગયો છે ! આ બહુ અધરી વાત છે. ગાડપા? કહ્યું છે કે એ ‘અત્યંત દુર્લભ યોગ છે—આખી દુનિયાનો સ્પર્શ ન થયો તે.’ હવે બાબા રાધવદાસને થઈ ગયું છે કે ઓહિસમાં બેઠાં બેઠાં સંગ્રામ ન બેસાય. યોજના બનાવવાથી કામ બનતાં નથી. એ તો સાક્ષાત્ મુઠ્ઠ-મેદાન પર જ જઈને લાવું પડે. એટલે એ નીકળી પડ્યા છે ને અસમાનતા સામે લડાઈ આદરી છે. થોડાક મહિનામાં એમને ચાલીસ હજાર એકર જમીન મળી છે. મને ત્યાં ઠીક ઠીક ખરાબો મળ્યો હતો. આ મનુષ્યના પ્રયત્નથી આટલી સારી જમીન મળી છે એ કોઈ નાનીસની વાત નથી. આપણે કરોડોની વાત માંડીએ છીએ એટલે સમજતું નથી, પણ આ એક બહુ મોટી ઘટના છે. બાબા રાધવદાસે ત્યાં ત્રીસ વર્ષ સુધી સેવા કરી છે. પણ આ ચાલીસ હજાર એકર જમીન

મેળવીને એમણે ચાલીસ દળાર માણસોના પોપણની વ્યવસ્થા કરી છે. એમને હાથે આ પહેલાં આવી મોટી એકે સેવા થઈ નથી એમ એ પોતે પણ માને છે. તેથી મારું કહેવું છે કે ગમે તે સંકલ્પ કરો, પણ બૂદાનતું કામ ચાલુ રાખો.

રહે ખાડાને સમુદ્ર માનીને બાંધિયાર સેવામાં મૂંઝવણ જઈએ!

લોકો કહેશે કે બાળાએ પાંચ કરોડ એકરનું નામ પાડીને એક મોટું જૂત જીવું ક્યું છે. આકડો બોલવો સહેલો છે. કહેવત છે કે બાંધી મૂડી સવા લાખની. એટલે બાળાએ આકડો ન પાડ્યો હોત તો સારું થાત. પણ જોખમ ખેડ્યા વગર અદ્વિસાનું કામ ન બને. ઉપર ઉપરથી જરા જીવડું લાગે તેવી વાત છે. મયે વધે મેં કહ્યું હતું કે બધાં કામો છોડી દઇને આમાં આવો. આજે હવે કહું છું કે એ બધાં કામોને બૂદાન સાથે જોડી દો. દા. ત. અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું કામ પણ આની સાથે સાથે કરવાનું રહેશે. ગંભાનું પાણી સમુદ્ર તરફ જવા નીકળ્યું પણ વચમાં ખાડો આવ્યો તો તેને ભરી દઇને ચાલ્યું. નાળાનું પાણી પણ એવા જ જોશથી સમુદ્ર લણી નીકળ્યું. પણ વચ્ચે ખાડો આવ્યો તો એમાં જ એ સમાઈ ગયું. એ એને જ સમુદ્ર માને છે અને પોતાને સાર્થક થયેયું લેખે છે આપણે એ ખાડાને સમુદ્ર માની લેવો નથી. બૂદાનતું કામ કરતાં કરતાં ખીન સેવા-કાર્યો છે તે કરવા જોઈએ.

કાર્યકર્તાઓએ વચ્ચે રક્ષા પાળવી જોઈએ. રાજ એક કલાક અને વરસે એક મહિના કે અડધો મહિના. સારામાં સારા કામમાંથી પણ નિવૃત્ત થવું જોઈએ. એનાથી માનસિક-શાંતિ મળે છે, શક્તિ મળે છે, નિરીક્ષણ દરી સકાષ છે અને એની અસર કામ પર પણ પડે છે. આ મેં જ સૂચના કરી તે તમારે માટે છે, મારે માટે નથી. નહીં તો તમે મને કહેશો કે તમારે પણ નિવૃત્ત થવું જોઈએ. અને પછી ભરમાસનું ધણું તેવું થાય. આણે (વિતોળાએ) તો પૃથ્વી પ્યાન કરી લીધું.

છે. એ મૂડોવાદી ધ્યાની છે. એટલે એ નવું ધ્યાન નહીં ધરે તો એને ચાલે તેમ છે. અને મને ધ્યાનની એવી હથેલી બેસી ગઈ છે કે ચાલતાં ચાલતાં અને કામ કરતાં કરતાં હું એનાથી પર થઈને ધ્યાન ધરી શકું છું. હું આ કામ અને સંસારથી પણ પર થઈ શકું છું. મારું આ ધ્યાન નિરંતર ચાલુ રહે છે. પણ તમે લોકો કામથી વેગળા થઈ જશો તો તમને માનસિક આરામ મળશે અને તમારી બુદ્ધિને પૂરું પોષણ મળશે. એવે સમયે તમે મારી પાસે આવો શકો છો. એનાથી તમને પણ ફાયદો થશે અને મને પણ ફાયદો થશે.

સંસ્થાઓ બહાનના ઈલાજથી સ્થિતિચુસ્તતાના શોધમાંથી
ઊગશે અને ગતિસીલતાનું આરોગ્ય મેળવે!

પ્રશ્ન : મધ્ય પ્રદેશના કામમાં શેની ખામી વસ્તાય છે ?

વિનોબા : ખાસ મધ્ય પ્રદેશ માટે જ નહીં, તમામ પ્રાંતો માટે મેં એક વાત ચીધી છે. આપણી સંસ્થાઓ 'સ્ટેટિક'—સ્થિતિચુસ્ત થઈ ગઈ છે. એ 'ડાયનેમિક'—ગતિશીલ નથી રહી. એમાં એતના નથી દેખાતી. યંત્ર સારું છે, ખરાબ નથી, એનાથી સેવા થઈ શકે છે; પરંતુ યંત્ર ચલાવ ચલાવ કરવામાં એનાથી ટેવાઈ જવાય છે. અમારા ગણિતના પ્રોફેસર હતા. એક દહાડો મેં વર્ગમાં એક સવાલ પૂછ્યો. એવી જાતના સવાલથી એ ટેવાયેલા નહીં. એ તો મોટે ભાગે બિંધમાં ને બિંધમાં શીખવતા. ધણાને એમ લાગે છે કે આડા પડીને જ સુવાય, પણ માણસથી ચાલતાં ચાલતાં અને બેઠાં બેઠાં પણ બિંધી ચકાય, તેમ શીખવતાં શીખવતાં પણ બિંધી ચકાય. અને ગણિત એવો વિષય છે કે જે શીખવવાની ટેવ પડી ગઈ તો પછી માણસ બિંધતાં બિંધતાં પણ શીખવો શકે. એટલે પ્રોફેસર સાહેબે જરા રોકમેર કહી દીધું કે આ પ્રશ્ન માટે મારી તૈયારી નથી એટલે કાલે જવાંબ આપીશ. સંસ્થા પણ યાંત્રિક બની જાય છે. એકવાર એને સ્થાપવામાં—ગોઠવવામાં કુશળતાની જરૂર પડે છે, પણ પછી એ મશીન જેવી બની જાય છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે એક આશ્રમ પૂરો

થાય એટલે બીજો આશ્રમ શરૂ કરો. એમાં એક શક્તિ છે. પરંતુ સંસ્થાઓના ખ્યાલમાં આ વાત આવતી નથી. અને તેથી એમનું કામ જનતામાં પ્રચાર પામતું નથી. એટલે એ લોકો સરકારની મદદ લે છે અને તેથી એમના કામમાં તેજ ટકતું નથી. ફરતા રહેનારા કાર્યકરો વચ્ચે વચ્ચે પોતાની સંસ્થામાં જાય અને ત્યાં પોતાનો હેવાલ રજૂ કરે. સંસ્થાવાળાઓ જ્યારે જૂદાન-કાર્યકરોને કહેશે કે અમારી બધી સંસ્થા તમને ઝોંપી તમે સલાહ આપશો. તે પ્રભાણે અમે કામ કરીશું. આમ થશે ત્યારે મને લાંમશે કે સંસ્થાવાળા પણ જૂદાનના કામમાં ભાગ લે છે. સંસ્થાવાળાઓને પણ જ્યારે સમજશે કે એમાં જ એમનું દિલ છે ત્યારે એમનું કામ ઠીક રીતે ચાલશે.

બીજાં કાર્યો અને જૂદાન

પ્રશ્ન : જૂદાનની સાથે સાથે બીજાં કામો કરવા ખરાં? સરકારી કામોમાં આપણે કેટલી દૃઢ મુખી સહકાર આપી શકીએ?

વિનોબા : ઉત્તર પ્રદેશમાં ફરતો હતો ત્યારે ગોરખપુરમાં દુકાળ પડ્યો હતો. પણ લોકો દુકાળથી પીડિત હતા. બાબા જો એ વખતે કામ ઉપાડી લેત તો સરકારને તો બાબા પર વિશ્વાસ હતો જ, અને લોકોને એથી ધણી રાહત મળત. લોકો પણ મને એવું સમજવતા હતા. પરંતુ મેં એ કામ ઉપાડવાની ધસીને ના પાડી. બિલકુલ જરા જરૂર બાબામાં દહી દીધું કે ‘આફત બીજાઓ ઉભી કરે અને એ દૂર દરવાની જવાબદારી અમે ઉપાડીએ એ ક્યો ન્યાય?’ ત્યાં આમોઘોમનાં મુજિયાં ખોદવાનું કામકાજ ચાલુ હતું અને તેથી આ બધી આફતો બીજી થતી હતી. દહેવાનો અર્થ એ કે લોકો પાસે આમોઘોમ હતા નહીં એટલે આ દુઃખ પેદા થતો હતો. લોકોની ખરીદશક્તિ રદી નહોતી. ‘આમોઘોમ’ હોત તો આવી દાવન ન થઈ હોત એટલું દહોને મેં એ ઊડી દીધું.

બીજાં કામો જોડ્યાં એનો અર્થ એમ નથી કે આ કામ છોડવું. બીજાં કામ એવી રીતે નથી જોડવાનાં કે આ તાલિયો તૂટે. લોકોની

સુરેલીઓ ટાળવાનું કામ આપણું નથી. એમનું નસીબ છે તે એમને અકલ પણ છે. એમણે પોતાને મત આપીને સરકાર ચૂટી કાઢી છે. આમ એકંદરે એ આપણું કામ નથી. ધારો કે કોઈ ગામમાં આપણે ગયા. ત્યાં છતાંછતનો સવાલ ભારે છે. તો ઘેરે ઘેર જઈને ભૂદાન-પ્રાપ્તિની વાત કરવાને બદલે લોકોને છતાંછતનો ભેદ ટાળવા સમજાવીશું અને એની સાથે સાથે જ ભૂદાનનો વિચાર પણ જોડી દઈને સમજાવીશું. હું આમ જ કરું છું. ગામનો જે સવાલ હોય તેને ખ્યાલમાં રાખીને વાત માંડું છું પરંતુ ભૂદાનનું કામ છોડીને છતાંછતનો ભેદ ટાળવાના કામમાં લાગી જઈ તો ભૂદાન ખતમ થઈ જાય. એવે વખતે જનતાને કેળવણી આપવાનું કામ રહે છે.

વિશ્વસેવાનું સર્વોચ્ચ વિધ્યુપદ છોડી કાર્યકર્તા છવન-ગંગાને
સત્તા-સમુદ્રને તળિયે ન હુખાડે

પ્રશ્ન-સર્વોદય કાર્યકરે સત્તા અને સંપત્તિ સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ કે નહીં ?

વિનોબા-સત્તા સાથે સંબંધ રાખવાની લાલસા જેને નથી એવો મહાત્મા તો કોઈ વિરલો જ હોય. એવા લોકો બહુ ઓછા જોવા પામીએ છીએ. જે વર્ષ પર ગયામાં મેં એક લાવણ આપ્યું હતું. એમાં લોકો મેવાવૃત્તિથી કામ કરતાં દરતાં કેવી રીતે સત્તાને પાટે ચઢી જાય તે સમજાવ્યું હતું. સેવા કરનારાઓને લાગે છે કે વ્યવસ્થા વગર સેવા નહીં પાય. એટલા સારુ એ લોકો સંસ્થા જીભી કરે છે. પછી થોડા દહાડા પછીને લાગે છે કે મારા હાથમાં વ્યવસ્થા નહીં હોય ત્યાં સુધી કામ પાર પડવાનું નથી. આમ થયું એટલે એ ચઢી ગયા સત્તાને પાટે. અને સત્તા-વારીઓની ગતિ સેવા તરફ હોય છે એવું જોવા મળતું નથી. ગંભીરેમાલયથી નીકળીને સમુદ્ર તરફ જાય છે, પણ સમુદ્રમાંથી નીકળીને રેમાલય તરફ નથી જતી. આમ સેવાવાળા સત્તામાં જઈ પહેંચે છે. બહી જ જુઓ, અહીં વર્ષા ખાલી થઈને દિલ્હી જઈ વરસું છે. આપણે

ન્યાં સંસ્થા માંડીને, સંગઠન કરીને એકા હોઇએ છીએ ત્યાંના લોકો અમર પટો લખાવીને થોડા જ આવે છે ? એ કમજખતો મરે છે તો એવી બેદર-કારીથી કે કશી બ્યવસ્થા પણ કરતા જતા નથી અને નીકળી પડે છે. તેહું આવ્યું કે આ જીપડ્યા. આવા સંજોગોમાં સજ્જનોના હાથમાં પણ સત્તા આવી તો તે જોખમકારક છે, દુર્જનોના હાથમાં આવે તો તો છે જ. રામદાસની પાછળ પણ પંથ બન્યા છે અને લોકો એના નામે લડે-ઝડે છે. નાનકે મર્યા પછી એના દીકરા અને શિષ્યો વચ્ચે ઝડપો પડ્યો હતો. ટૂંકમાં રાજકીય પક્ષોમાં યાય છે એટલા જ ઝધડા 'આમાં પણ યાય છે. હું કોઇને દોષ નથી દેતો, ફક્ત એટલું જ કળૂલું છું કે સત્તા તરફ જવામાં લાજ નથી. ત્યાં જઈને સારી લાવનાથી સારા અને પ્રામાણિક પ્રયત્ન પણ બસે યાય, પણ અનુભવ તો એવો છે કે એનાથી લાજ નથી.

આપણે સંપત્તિ ભેગી નથી કરતા, પણ સંપત્તિદાનમાં સંપત્તિનો ભાગ માંગીએ છીએ. એટલો આપણો સંપત્તિ સાથેનો સંબંધ છે. સંપત્તિદાન એ ભૂદાનનું જ એક અંગ છે.

(કાંચીપુરમમાં મધ્ય પ્રદેશ અને વિંધ્ય પ્રદેશના કાર્યકર્તાઓ સાથેની ચર્ચા.)

ચતુર્વિધ કાર્યક્રમ

આપણામાં કહેવન છે 'ધરડી મુરગી દાલ બરાબર.' પરિચય વધવાની સાથે ક્યારેક ક્યારેક આપણે આનુઆનુના લોકોની કીમત ઓછી લેખતા લાગીએ છીએ. તામિલનાડમાં પણ કંઈક આવું જ બનતું હોય એમ લાગે છે. અહીંના પ્રોત્સાહકારોનાં મનમાં અહીંના નાના કાર્યકર્તાઓ કંઈ ખાસ માનની લામણી નથી દેખાતી. એ એમનાં છિદ્રો જ જોયા કરે છે, દોષ તો દુનિયાબરમાં હોય છે, દોષ જ જોવા હોય તો ખીજે ધધે! રોધવો જ નહીં પડે, પણ અહીં મારે કાર્યકર્તાઓ સાથે આટલા દિવસમાં જે કંઈ પરિચય થયો તેટલાથી મારા મનમાં એમના માટે માન વધ્યું છે.

એવું સાંભળ્યું છે કે અહીં અલગ અલગ ઘણા પક્ષો છે. એ બધા અંદર અંદર ખૂબ લડે છે. એનું તો ચલાવું હોય તે થશે, પણ એમાંના કોઈને બૂદ્ધાન સાથે જોડો છે એવું નથી. ડેટલાક રાવ ખાય છે કે તામિલનાડમાં શ્રદ્ધા બહુ થોડી છે. મને તો એથી અવળું જ દેખાય છે. મેં તો અહીં એટલી બધી શ્રદ્ધા જોઈ કે જરા ગભરાઈ ગયો છું અને ઈચ્છવા મંડ્યો છું કે મન કે શ્રદ્ધાને ઠેકાણું જરા વધારે વિચાર આવે. કહેવા એમ માંડું છું કે મેં આ પ્રદેશ પાસેથી જે આશા રાખી છે તેને માટે મારા મનમાં ઘણો ઉત્સાહ છે. અહીં અમારી પદયાત્રા કેવી રીતે ચાલવાની છે, વચ્ચે વચ્ચે રોકાઈને ચાલવાની છે, સતત ચાલવાની છે કે બંધ પડવાની છે, એની કશી ખબર નથી. પણ યાત્રા તો ચાલશે કારણ કે એનું વ્યસન થઈ ગયું છે. એટલે એ તો ચાલવાની, પણ એનો લાભ લેવો-ન-લેવો એ તમારા લોકોનું કામ છે. અને આ વખતે આ કામમાં સહકાર આપતાં જે પાછી પાની કરશે તે દેશનું નુકસાન કરશે, કારણ એમ થવામાં તમામ સર્વોદય કાર્યકર્તાઓની શક્તિ ક્ષીણ થશે. એમાંથી કોઈ નહીં બચે. ડેટલાક કાર્યકરો હસ્તુરમા કેન્દ્રના છે અને ડેટલાક ખાદીના છે. શ્રીમ્મ પણ ડેટલીયે જાતના કાર્યકર્તા છે. જે કામની લોડોએ આશા બાંધી છે તે પાર નહીં પડે તો એમાંથી એકની પણ ઈજાગત રહેવાની નથી. બહુ એ પાયાનું કામ જતાં એમનાં બાકીનાં બધાં કામો પ્રાણીન લાગશે. પછી એ બધા સરકારમાં જશે. સરકારમાં જવું ખોટું તો નથી પણ એ લોકો ક્રાંતિકારી નહીં રહી શકે.

સરકાર સુધારો કરી શકે ક્રાંતિ નહીં

એ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે સરકાર જનતાને બહુ આગળ નથી લઈ જઈ શકતી, બહુ થોડે સુધી લઈ જઈ શકે છે. અને તેય સરકાર ઠીક હોય તો થોડો પ્રયત્ન કરે છે. પણ જો ઠેકાણું વગરની સરકાર હોય તો એ તો લોકોને ઉપે મારગે લઈ જાય છે. સામાન્ય સરકાર બધું યાજડથીગડ શીઘ્ર રાખવા મથે છે અને સારી સરકાર જરા આગળ લઈ જવા

મથે છે. ધારો કે સરકારને લાગ્યું કે લગ્ન કરવા માટેની ઉમ્મર વધારવી જોઈએ. આજે ૧૩ વર્ષની ઉમ્મરે લગ્ન થાય છે. હવે 'સરકાર કરી કરીને' કરશે તોયે ૧૪ નાં ૧૫ કરશે. કારણ કે એનો અમલ આખા દેશે કરવાનો છે. એની પાછળ દંડ-શક્તિ રહેલી છે અને સારી સરકાર વધારે દંડ દેવા માગતી નથી. એટલે જે કંઈ સુધારો થાય તે બહુ જ થોડો થાય છે. એ સારી સરકારનાં લક્ષણ છે. પરંતુ ક્રાંતિ થોડા સુધારાઓથી નથી થતી. એમાં તો જનતાને તાકાતથી ખેંચીને આજની હાલતમાંથી આગળ તાણી જવાની હોય છે. એમાં ઝંપલાવવાની વાત છે. ટુમચુ ચાલવાથી કામ નથી પતતું. આ વિષે બુદ્ધ લગવાને એક સારી રીતિમાં આવી છે. એમણે કહ્યું છે કે આપણે જો પુણ્ય કાર્ય ધીરે ધીરે કરીએ તો પાપ ધસારાખંધ આગળ વધી જાય છે. એટલે જો પાપ એકદમ ગતિથી ન વધે એવું આપણે ધ્યેયતા હોઈએ તો પુણ્યકાર્ય મંદ ગતિથી ન ચાલવા જોઈએ. એ તો ખૂબ વેગથી ચાલવા જોઈએ. આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં આતું બહુ મહત્ત્વ છે. ધીમે ધીમે સુધારા કરવા જતાં આસક્તિ આવે છે. અને આ જમાનામાં તો આલ કાર્યથી ફાટશે તેનું કંઈ ન કહેવાય. એટલે રફે રફે સુધારો કરનારા આ દુનિયામાં ટકી નહીં શકે. એનો અર્થ એમ નથી કે ધાઈમાં ને ધાઈમાં ખોટું કામ કરી બેસવું. બહુ ખોટી રીતે કામ કરવા જતાં થોડુંકે કામ થવું તો આધું રહું મુશ્કેલ નથી થતું.

તેથી મેં કહ્યું હતું કે અહીં મારે વ્યાપક કાર્ય કરવું છે, એકાંગી કાર્ય નથી કરવું. મેં કહ્યું છે કે મારે ચતુર્વિધ કામ કરવું છે. એમાં આમોદ્યનું કામ આમોદ્યોગ મારફતે થશે. બીજું, જમીન વહેંચાશે. ત્રીજું, નાંધ તાલીમ શરૂ કરવી પડશે. અને ચોથું જાતિભેદ, સંપ્રદાયભેદને નાબૂદ કરવા પડશે. હું તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે 'અમે ભારતીય' એવું અભિમાન પણ ઝાઝું ટકવાનું નથી. એ પણ સંકુચિત મનાશે. એટલે કે આપણે માનવ છીએ એ જ વૃત્તિ પર સ્થિર થવું પડશે. હાલ તુરત તો આપણે ભારતીય છીએ એ ચાલશે. પણ એથી ઓછું-ઊંચું કશુંય

નહીં ચાલે. એવી ઊતરતી-સંકુચિત વાત જવી જોઈએ. આવી વ્યાપક દષ્ટિથી હું કામ કરવા માંગું છું. મને એમાં અહીંના તમામ રચનાત્મક કાર્યકરોનો સહકાર મળવો જોઈએ.

કેટલાક ખાદીનું કામ કરતા હશે. એમને એ એકાંગી કામને બદલે ચતુર્વિધ કામની દષ્ટિ આપીશું તો એ લોકો એ કામને વ્યાપક બનાવી શકશે. એવી જ રીતે હરિજન કામ કરનારાઓએ પણ ચતુર્વિધ દષ્ટિ રાખવી જોઈએ.

દીલો પ્રચાર અને 'દ' કાર્યકર

મઈ કાલે મારા પર એક કાગળ આવ્યો હતો. એમાં પત્ર લખનારા બાઈએ લખ્યું છે કે હરિજનોને ના બૂલશો. એમને વસવાટ પૂરતી જમીન પણ નથી. આવી ગંભીર સૂચના કરી છે. લોકોને સમજ કેટલી મોડી આવે છે? એનો અર્થ એ કે આપણી પ્રચાર-શક્તિ રગશિયા ગાડાની જેમ ધીરે ધીરે કામ કરે છે એ આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે. હરિજનોને ભૂમિ મળવી જોઈએ, અને ભૂદાનમાંથી એમને ત્રીજા લાગની જમીન આપવામાં આવશે, એ એમનો હક છે એવું હું કેટલીયેવાર કહી ચૂક્યો છું. પણ આમાં આપણી પ્રચાર-શક્તિ થોડી પડે છે એમ મને લાગે છે. એમાંથી એ પણ દેખાઈ આવે છે કે પત્ર લખનાર માણસ પણ કેટલો અસાની અને એકાંગી છે.

સર્વ-સમાવેશક અને સમાજ-સન્મુખ

મારે એક વાત સાફ કરી નાંખવી છે. મેં એ વારંવાર કહ્યું પણ છે. અલગ અલગ પંથ અને અલગ અલગ જાતિના ભેદો આ દેશમાં પહેલેથી હતા જ. તેમાં અલગ અલગ પક્ષોએ આવીને ભેદ વધાર્યા છે. હું સમાજ વિમુખ થવાની વાત નથી કરતો, સમાજ સન્મુખ થવાની વાત કરું છું. એ લોકો લોકશાહીની બાબતમાં વાતો કરે છે. એમણે સમાજ અંતઃનો એક સિદ્ધાંત બનાવ્યો છે. આપણે મધ્યબિંદુ જતીને રહેવું જોઈએ. અને જુદાં જુદાં પરિધ પરનાં તમામ બિંદુઓથી સમાજ-સન્મુખ

દેખાવું જોઈએ. આ રીતે જે ગામ જઈએ તે ગામના પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવું જોઈએ. કેટલાક પાયાના સવાલો હશે તો કેટલાક નાના પ્રશ્નના સવાલો હશે. નાના પ્રશ્નના સવાલોમાં ગૂંચવણ તો આપણું કાર્ય નબળું પડશે. પણ જે પાયાના સવાલો હશે તે હાથ ધરીશું, જેવા કે ગામમાં આમોઘોગ નહીં હોય તો ત્યાંના લોકોને સમજાવીશું. જે ગામમાં જમીનની વહેંચણી થઈ ચૂકી છે, આમોઘોગ પણ છે, તે ગામમાં નહીં તાલીમની વાત કરીશું. જે જે ગામમાં રચનાત્મક કાર્યકર જશે તે તે ગામમાં ખૂટતી પાયાની ચીજો પૂરવામાં પોતાની શક્તિ લગાડશે જે કોઈ આ કામમાં મદદ કરવા માગતા હશે તેમને અમે આવકારીએ છીએ. તામિલનાડમાં મારે આ બાપક કાર્ય કરવું છે. એને માટે હું બધાનો સહકાર માગું છું. અહીં મને એને માટે ઘણી અનુકૂળ હવા દેખાય છે.

‘સાર સાર દો બહી રહે યોચા દેઈ ઉડાય’

મનુષ્ય માનમાં કંઈ ને કંઈ દોષ હોય છે. પરંતુ તેથી કોઈ સો ટકા દોષિત નથી હોતો. આપણે દોષ તરફ ધ્યાન ન આપતાં શુભ જોઈએ. જે શુભ છે એનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ રાખીશું ને! સામૂહિક રીતે કામ કરી શકીશું. જેણે જેટલું થયું તેનું તેટલું માથું. ક્ષણભંગે સંપત્તિદાન થીયું, પણ ભૂમિદાન નથી આપ્યું એ રીતે વિચાર કરવો ખોટો છે. એક વાત યાદ રાખો: આપણને ન દેનારા કોઈ નથી, જે છે તે દેનારા છે. એમાં કેટલાક આને દેનારા છે, કેટલાક કાલે દેનારા છે, કેટલાક પરમ દિવસે. જે કાલે નહીં આપે તે પરમ દિવસે આપશે. દુઃખમાં એ આપવાના છે. હું મનમાં લેખાં માંડું છું કે આને પાંચ લાખ માણસોએ જમીન આપી છે, તો એ આજના દાતા છે. બાકીના બાળિયના દાતા છે. કહેવાનો અર્થ એટલો કે વિશ્વાસથી જ આ કામ ચલાવું છે. બાળક માની પાસે પૂરા વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી જાય છે તેમ આપણે પણ જનતા પાસે જઈએ અને જોઈશું મળવાનું જ. મા ન આપી શકે તો એને બાળક કરતાં પણ વધારે દુઃખ યાય છે. આપણી પણ એવી જ સ્થિતિ છે.

[તામિલનાડના કાર્વકરો સાથેની ચર્ચા. કાંચીપુરમ તા. ૨૯-૫-૫૬]

રહેવું જોઈએ. હમણાં એક બાઈ મારી સાથે વાત કરતા હતા કે
 રચનાત્મક કાર્યકરો સમાજ-વિમુક્ષ બની રહ્યા છે. જો એ લોકો
 સમાજ-વિમુક્ષ બની રહ્યા હોય તો એ અમારી યોજના પ્રમાણે નથી.
 એ તો અમારી યોજનાથી ઊલટું છે. અમારી યોજના તો એવી છે કે
 પોતાનો વિચાર છોડ્યા વગર બધાની સન્મુખ રહીને બધાની સેવા
 બજાવવાની છે. એમાં અમે સમુદ્રની જેમ બધા પાસેથી લઈ શકીએ
 છીએ. સમુદ્રમાં ગંગા પણ પડે છે ને નાળું પણ પડે છે. સમુદ્ર બન્નેનો
 સ્વીકાર કરે છે. તેવી જ રીતે આપણે પણ તમામ મનુષ્યોનો સ્વીકાર
 કરીએ. પણ સમુદ્ર શું કરે છે ? એની પાસે એક કીમિયો છે, રસાયણ
 છે. જેટલું પાણી આવે તે બધાને એ પોતાનું સ્વરૂપ આપે છે. ગંગાનું
 પાણી સમુદ્રમાં પડે છે, પછી એ ગંગાજળ નથી રહેતું; સમુદ્ર બની જાય
 છે. ગંદા નાળાનું પાણી સમુદ્રમાં પડે છે તો એ નાળું નથી રહેતું પણ
 સમુદ્ર બની જાય છે. એ રીતે જ કોઈ અમારી પાસે આવશે તેને અમારું
 રૂપ આપવું છે, એમને અમારે આત્મસાત્ કરવા છે. એમને અમે
 પૂરેપૂરો પ્રેમ કરવા માંગીએ છીએ.

સર્વોદયના દાર્પમાં સર્વને તેડું

એક બાઈ પાસે જમીન હતી. એ બીજો કામધંધો પણ કરતા હતા.
 એ મને જમીન આપવા આવ્યા. થોડી જમીન આપવા માંડી. મેં કહ્યું,
 “હું જોને પ્રેમ કરું છું તેને પૂરેપૂરો કરું છું, કારણ કે એ મારો મિત્ર
 છે.” એ બાઈ વાત સમજી ગયા અને પૂરી જમીન આપી દીધી. એવી
 રીતે આ બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયોને અમે અમારું સર્વસ્વ આપવા
 માંગીએ છીએ. એમને અમારામાં સમાવો લેવા માંગીએ છીએ. આ
 કામ સંકુચિત નથી, ખૂબ વ્યાપક છે. કામ કરતા કાર્યકર્તાની મનની
 સ્થિતિ આવી હોવી જોઈએ. આરંભમાં તમારા પ્રાંતમાં જન્મનાથને
 કામ કર્યું. હવે મધ્યમાં બીજા બીજા કાર્યકર્તાઓ પણ કામમાં જોડાયા
 અને અતિ તમામ જનતા આ કામમાં લાગી મઠે છે એવું દરમ

દેખાવું જોઈએ. આ રસ્તે જે ગામ જઈએ તે ગામના પ્રજાને ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવું જોઈએ. કેટલાક પાયાના સવાલો હશે. તો કેટલાક નાના પ્રકારના સવાલો હશે. નાના પ્રકારના સવાલોમાં મૂંઝવાણું તો આપણું કાર્ય નબળું પડશે. પણ જે પાયાના સવાલો હશે તે હાય ધરીશું, જેવા કે ગામમાં આમોલોગ નહીં હોય તો ત્યાંના લોકોને સમજાવીશું. જે ગામમાં જમીનની વહેંચણી થઈ ચૂકી છે, આમોલોગ પણ છે, તે ગામમાં નહિ તાલીમની વાત કરીશું. જે જે ગામમાં રચનાત્મક કાર્યકર જશે તે તે ગામમાં ખૂટતી પાયાની ચીજો પૂરવામાં પોતાની શક્તિ લગાડશે. જે કોઈ આ કામમાં મદદ કરવા માગતા હશે તેમને અમે આવકારીએ છીએ. તામિલનાડમાં મારે આ વ્યાપક કાર્ય કરવું છે. એને માટે હું બધાનો સહકાર માંગું છું. અહીં મને એને માટે ઘણી અનુકૂળ હવા દેખાય છે.

‘સાર સાર કો ગહી રહે થોથા દોઈ ઉડાય’

મનુષ્ય માત્રમાં કંઈ ને કંઈ દોષ હોય છે. પરંતુ તેથી કોઈ સો ટકા દોષિત નથી હોતો. આપણે દોષ તરફ ધ્યાન ન આપતાં ગુણ જોઈએ. જે ગુણ છે એનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ રાખોશું નો સામૂહિક રીતે કામ કરી શકીશું. જેણે જેટલું ક્યું તેનું તેટલું ગાણું. દલાણાએ સંપત્તિદાન શીખું, પણ ભૂમિદાન નથી આપ્યું એ રીતે વિચાર કરવો ખોટો છે. એક વાત યાદ રાખો: આપણને ન દેનારા કોઈ નથી, જે છે તે દેનારા છે. એમાં કેટલાક આજે દેનારા છે, કેટલાક કાલે દેનારા છે, કેટલાક પરમ દિવસે. જે કાલે નહીં આપે તે પરમ દિવસે આપશે. ટૂંકમાં એ આપવાના છે. હું મનમાં લેખાં માંકું છું કે આજે પાંચ લાખ માણસોએ જમીન આપી છે, તો એ આજના દાતા છે. બાકીના ભવિષ્યના દાતા છે. કહેવાનો અર્થ એટલો કે વિશ્વાસથી જ આ કામ ચલાવું છે. બાળક માની પાસે પૂરા વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી જાય છે તેમ આપણે પણ જનતા પાસે જઈએ અને જોઈતું મળવાનું જ. મા ન આપી શકે તો એને બાળક કરતાં પણ વધારે દુઃખ થાય છે. આપણી પણ એવી જ સ્થિતિ છે.

[તામિલનાડના કાર્ગરો સાથેની ચર્ચા. કાંચીપૂરમ તા. ૨૯-૫-૫૬]

બેઠારી નિવારણ

બેઠારી નિવારણનો વિચાર થાય છે ત્યારે તદ્દન કૃત્રિમ રીતે થાય છે. સરકારને બેઠારી-નિવારણ કરવું છે, આપણે પણ કરવું છે, બધાને કરવું છે. પરંતુ બેઠારી-નિવારણના ઠેટલાક પાયાના સવાલ છે. એક તો તાર્કાલિક બેઠારી-નિવારણની વાત છે. દિવસે દિવસે વસતી વધતી જાય છે. તેમ તેમ જણ દીઠ આવતી જમીન ઘટતી જવાની. તો આપણે બેઠારી-નિવારણની એવી યોજના કરવી જોઈએ કે જે હિન્દુસ્તાનના સામાજિક જીવનનું કાયમી અંગ હોય. જો એમ નહીં કરીએ તો પાંચ વર્ષ માટે એક ઉપાય કયો, પછી વળી બીજો સૂચ્યો એટલે આ પડતો મૂક્યો, એવું થશે. હિન્દુસ્તાનમાં બેઠારી-નિવારણ માટે આ રીતે વિચારવું બેઠાર છે. બેઠારીનું દમાણ રોજ રોજ વધવાનું જ છે. ચંત્રની મદદથી કંઈક કરવાનું વચારીએ છીએ. પણ ધારો કે કાલ મુઘલ શાહી નીકળ્યું, અથવા પાકિસ્તાનની લશ્કરી તાકાત ઘણી બધી વધી ગઈ, તો શું થશે ? સેનાનો અર્થ ન વધારવાનું આ વર્ષે નક્કી કર્યું કારણ કે ત્રાજવાની દાડી (લશ્કરી તાકાતની દૃષ્ટિએ) તમારી તરફ નમતી છે. પણ ધારો કે પાકિસ્તાનની લશ્કરી તાકાત વધી પડી તો તરત જ માંગણી થવાની કે આપણી તાકાત પણ વધારો. આપણે એવી દિશ્મત તો નથી બાંધી કે ગમે તે થાય આપણે તો લશ્કર ધટાડવાના. એમ પણ દિશ્મત નથી બાંધી કે એ લશ્કર વધારવા મગિ છે, પણ દુનિયામાં નિર્ભયતા વધે એટલા સારુ આપણે આપણું લશ્કર ધટાડીએ. પણ એવી રીતે આપણે વિચારી શકતા નથી, કારણ કે આપણને હજી ડર લાગે છે. આ એક મોટો કાયડો છે. અને જો એવું કંઈ આવી પડ્યું, તો વર્ષોનું પ્લાનિંગ-આયોજન-કડક ભૂસ થઈ જશે, અને બેઠારીનો સવાલ જન્મતો તેમ રહેશે. તેથી સૈનિક-સ્વાવલંબન વગેરે દૃષ્ટિથી વિચાર ન કરતાં કેવળ બેઠારીનો જ વિચાર કરીએ.

સ્વાવલંબન કે બેકારી નિવારણ

આપણે એટલું જ સમજીએ કે બેકારી-નિવારણ એ એક તાત્કાલિક સવાલ નથી, એક કાયમી સવાલ છે. માટે એને જીવનનું એક અંગ સમજવું જોઈએ. આવી જ જાતની ચર્ચા અખિલ ભારત કોંગ્રેસ કમિટીએ પણ કરી છે. એક પક્ષ સ્વાવલંબનની તરફેણ કરે છે, બીજો બેકારી-નિવારણની તરફેણ કરે છે. તો હાલ તુરત તો આપણે બેકારી-નિવારણ જ કરવું છે એ રીતે વિચારીએ. હું સતત એ વાત સમજાવવા મથી રહ્યો છું કે કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ (વિકાસ યોજનામાં) એનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આ હું એટલા માટે કહું છું કે એમની યોજના પ્રમાણે આજ નહીં તો કાલે કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ દેશનાં એકે એક ગામડા સુધી પહોંચવાનો છે. અને કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટની બહાર એકે ક્ષેત્ર રહી ન જાય, રહેવું ન જોઈએ એવી સરકારની યોજના છે.

બેકારી-નિવારણનું શાશ્વત-સૂત્ર

આઠ કલાકની રાજી આપે તો જ બેકારી-નિવારણ, ચાર કલાકનું કામ ભેગું બીજું કંઈ કામ મળે તો તે બેકારી-નિવારણ નહીં, એવું નથી. એ એક વિચારવા જેવો મુદ્દો છે. બાપુ હતા ત્યારે એકવાર એક ઠરાવ થયો હતો. એનો નિર્ણય કરતાં ખૂબ ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી. એ ચર્ચામાં એવું હતું કે દેશનાં ગામડાંઓમાં કાચો માલ પાકે છે. એના પાકા માલની ખપત જો એ જ પ્રદેશમાં હોય તો એનો પાકો માલ ગામડામાં જ બનાવવો જોઈએ. કાપડ પણ એવો જ માલ છે. એની જરૂરત ઘેરઘેર છે અને એનો કાચો માલ-કપાસ-ગામડાંમાં જ થાય છે. તેથી પાકો માલ પણ ત્યાં જ તૈયાર થવો જોઈએ. એટલે ઠરાવમાં એમ કહ્યું હતું કે ગામડાં ખાદીનું જ ક્ષેત્ર રહે. મિલ વગેરે રહેલીઓ માટે ચાલે, પણ ગામડાંમાં તે ખાદી જ ચાલે. જ્યાં કાચો માલ પાકે ત્યાં જ એનો પાકો માલ થાય અને વેચાય. આ બેકારી-નિવારણનું એક શાશ્વત સૂત્ર છે.

રાષ્ટ્રના એકે એક નાગરિકને કાંતતાં શીખવે.

ખીજો રસ્તો એવો છે કે આપણે સૂતર પેદા કરીએ અને બહાર વેચી ખીજો માલ લઈએ. આ બેકારી નિવારણનો કાયમી ઉકેલ નથી, એ તાત્કાલિક ઉકેલ છે. માટે એ રીતે વિચારવું જોઈએ. આજ સુધીમાં લોકોએ જે કંઈ નિર્ણય કર્યો છે તેમાં બૂલ છે એવું નથી. બેકારી-નિવારણ માટે જે કંઈ વિચાર્યું છે તે ઠીક જ છે. સરકાર પોતાની શક્તિથી કામ કરી છે, આપણાથી બને તેટલી મદદ આપણે કરીએ છીએ. પણ આ કામ સરકારનું છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. તો કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટ પર એ જવાબદારી નાંખવી કે ગામનું એકેએક ઘર ખાદીનો ઉપયોગ કરે અને ગામડાંઓ એનો સંકલ્પ કરે. ખીજી વાત એ કે તમામને કાંતતાં શીખવવાની જવાબદારી સરકાર સ્વીકારે. મેં કેટલીયે વાર પંડિત નહેરુને આ વાત કરી છે કે જેમ દેશના તમામ નાગરિકને જણાવવાની તમે તમારી ફરજ માની છે તેમ જ તમામને સૂતર કાંતતાં શીખવવાની પણ ફરજ માનો. વણકરોને એમના તરફથી પૂરું રક્ષણ મળવું જોઈએ. વસ્ત્ર-સ્વાવલંબન માટે જ નહીં, બેકારી-નિવારણ માટે પણ એમાંથી ઉત્તમ મદદ મળી શકશે. બેકારી-નિવારણ એટલા માટે કહું છું કે અંબર ચરખો ચાલશે તો તે એકાદ કલાક માટે તો નહીં જ ચાલે, ઓછામાં ઓછા ૭ કલાક તો ચાલવાનો જ. અને ગામલોક એવો નિર્ણય કરશે કે અમારા ગામમાં બહારથી કાપડ નહીં આવે. અને જે સરકાર એવી નીતિ નક્કી કરે કે મામની ખાદી ગામમાં જ પેદા કરવી છે તો કેટલાક ચરખા પર કાંતશે અને કેટલાક તકલી ચલાવશે. આમ અંબર ચરખા હિરાંત ખીજું પણ કેટલુંક સૂતર તૈયાર થશે. જેમ કે મંમરેડમાં ૨૦-૨૫ અંબર ચરખા આવ્યા એની સાથે સાથે લોકોએ ૮૦-૮૫ વાંસના ચરખા પણ વસાવ્યા. એટલે કે લોકોમાં એક બાવના પેદા થઈ ગઈ.

તાત્કાલિક ઉપાયમાં ખતરો

ગામડામાં જે કંઈ પેદા થાય છે તેની પહેલી ખપત ગામમાં થવી જોઈએ. આ યોજનાનો અમલ કરીશું તો બેકારીનો કાયમી ઉકેલ થશે, નહીં તો તાત્કાલિક ઉપાય યશ્ચે અને તેમાં જોખમ છે. જોખમ એટલા માટે કે સરકારની એમાં મદદ કરવાની જે શક્તિ છે તે હમેશા વધારે ઓછી રહેવાની. એ તો ક્યારેક કહી દેશે કે આથી વધારે અમારાથી ખતે તેમ નથી. પણ ૩૬ ક્ષેત્રમાં ૬ ક્ષેત્ર જવા દેતાં બાકીના ૩૦ ક્ષેત્ર લોક ગામનું કાપડ ગામમાં જાતે જ ખનાવી લે અને એ રીતે આપણા ગામડા બેકારીમાંથી બચી જાય તો આપણે એક મોટું કામ કરી શક્યા, બેકારીનું પણ મોટું નિવારણ થઈ શક્યું એમ માની શકાય.

(સર્વસેવાસંઘની કાર્યકારિણી સભા સમક્ષ. કાંચીપુરમ્. ૨૬-૫-૫૬)

સંસ્કૃતિઓનું પંજ-આખ

ઉત્તર પ્રદેશ અને દિલ્હીવાળા હવે બાબા પાસેથી સમયની અપેક્ષા નથી રાખતા. હવે પંજાબ અને હિમાચલ પ્રદેશવાળાઓને મંત્રિવાનો અધિકાર છે કે હવે બાબાની પદયાત્રા એમના પ્રાંતમાં થાય. પણ હાલમાં ત્યાં પદયાત્રા થવાની નથી. હાલમાં હું દક્ષિણમાં ફરી રહ્યો છું. એનાથી પંજાબવાળાઓને ખૂબ શક્તિ મળવી જોઈએ. એમની હિન્મત વધવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાન અંદરથી એકરસ દેશ છે, તેથી અહીંની ભાવના ત્યાં ને ત્યાંની ભાવના અહીં પહોંચવી જોઈએ. તેમાં વળી આ તો વિજ્ઞાનનો જમાનો છે એટલે અંતર પણ ધડી ગયું છે.

પંજાબનો મામલો અમુક અંશે બિડલેલો છે, 'એ પણ ઈશ્વરની ભારત પર કૃપા જ છે. ભાષાવાર પ્રાંત-રચનાના બારામાં ત્યાં એક-મડાગાંઠ પડી મઈ હતી. પણ હમણાં એ મામલો કુર્ષક બિડલ્યો છે.

બધાને પૂરેપૂરું સમાધાન તો નથી થયું, છતાં ઠીક ઠીક સમાધાન થયું છે એ ખુશી વાત છે.

આપણે ચાલોએ છીએ ત્યારે પગે ભૂમિ પર હોય છે, પરંતુ માથું અને મસ્તક ઊંચા આકાશમાં રહે છે. જે દિવસે આપણે પગની સાથે માથું પણ જમીન પર લાવી દઈશું તે દિવસે માનવની માનવતા ખતમ થશે, એ પ્રાણી બનશે, એને પશુની અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. આ બાબતમાં માનવ-મૂર્તિ અન્ય પ્રાણીઓથી ભુદી છે. માનવ આસમાનમાં રહે છે; એના પગ ભૂમિ પર રહે છે, માથું આસ્માનમાં રહે છે અને એ અત્યંત વ્યાપક ચિંતન કરે છે. ભૂદાન કાર્યકરોએ પણ એવી જ રીતે ચાલવું જોઈએ જમીન પર, ચિંતન વ્યાપક કરવું જોઈએ.

સંસ્કૃતિઓની સંગમભૂમિ

પંજાબને માટે પંજાબીઓને જે ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું તે પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી છે. ત્યાંના લોકોને મારે આતું લાગ કરાવવું છે. એ અનેક સંસ્કૃતિના સંગમની ભૂમિ છે. કેવળ પાંચ નદીઓનું એ સ્થાન છે એમ નથી. એ અનેકવિધ સંસ્કૃતિઓનું સ્થાન છે. શ્રીક, મુસલમાન, હિંદુ એમ પંજાબ મેળવાળી સંસ્કૃતિ છે. આ ગૌરવ જે ખ્યાલમાં આવશે તો પંજાબમાં એકતા થશે અને તાકત વધશે. નહીં તો ત્યાં બેદ-ભાવ વધશે. ત્યાં અનેકવિધતા હોવાને કારણે બેદભાવ વધતા જશે તો પંજાબનું કામ થવાનું નથી. બિન્ન બિન્ન સંસ્કૃતિઓના સંગમ હોવાને લીધે ત્યાં અબેદવૃત્તિ છે. આવું સદ્ભાગ્ય બીજા પ્રાંતને નથી સંપાડ્યું. જૂના જમાનામાં સમુદ્ર ઓળંગવાની મનાઈ હતી. સમુદ્ર ખેડી બીજા દેશમાં જવું બહુ અઘરું હતું. પણ હવે એવું નથી. પંજાબ અને એશિયાનો એ જમાનામાં ધણો સંબંધ થયો. આને કારણે પંજાબમાં વિવિધતા ટકી રહી છે. પણ આ વિવિધતાઓમાં જે એકતા છે તે જૂલવાની નથી. ત્યાં આપણે અબેદની ભૂમિકા લઈ રાકીએ તેમ

સરકૃતિઓનું પંજ-આમ

છે. ત્યાં વિવિધતાનું રૂપાંતર ભેદભાવ અને ઝઘડાઓમાં થાય છે. કારણ કે ત્યાં શીખ અને મુસલમાનો વચ્ચે જનાવ નથી.

પંજાબ શુભેચ્છા-મંડળ અને

પાકિસ્તાન અને હિન્દુસ્તાન એમ બે ભાગલા તો પડ્યા છે. પણ તે એ કહી શકાય છે કે એ ભેદની કોઈ હસ્તી નથી. એ ભેદ કૃત્રિમ છે અને ટકવાનો નથી. રાજકીય દૃષ્ટિએ એ બે દેશ એમ મનાય છે, પરંતુ સાંસ્કૃતિક રીતે તો જન્મે એક જ છે. એ એકતા તૂટી શકે તેમ નથી. આજે દેખાતો ભેદ ટકવાનો નથી. હાલ આ બે દેશ છે, પણ એમનો સંબંધ નશ્વરનો છે. જન્મે એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. નદીઓ પણ અહીંથી ત્યાં વહેતી જાય છે અને સંબંધ બાધે છે. અગાઉના જમાનામાં નદીઓને લીધે શત્રુ-મિત્ર જનાવું હતું. નદીની આ પારના લોકો અનુકૂળ અને પેલી પારના લોકો પ્રતિકૂળ એવું મનાવું હતું. પરંતુ આજે આ જાતના ભેદ નથી રહ્યા. સમુદ્રને ક્ષમિતે જો ભેદભાવ હતા તે પણ આજે ધટ્યા છે. આમ છતાં આપણે જોઈએ કે આજકાલ ભેદભાવ વધે જ જાય છે. આપણે જોઈએ તો એમાંથી ભૂદાન નહીં પાંચરે. આપણે ભૂદાન મારફતે દિલો જોડવા છે તેથી પંજાબના સેવકો પાસે અપેક્ષા છે કે એ લોકો ત્યાંના ભેદભાવો વિસારી ધર્મયુદ્ધ આદરે અને એકતાની વાત જનતા સમક્ષ રજૂ કરે. પંજાબ આપણું ‘ગુડવિલ મિશન’-શુભેચ્છા પ્રતિનામકંડળ છે. આપણે એની મારફતે બીજા દેશો સાથે પ્રેમ-સંબંધ સ્થાપી શકીશું.

અનેક ભેદોમાં એકનો વધારો નથી ખપતો

હિન્દુસ્તાનમાં અલગ અલગ વિભાગો પડ્યા છે, ભાગલા પડ્યા છે. આ બધું અલગ અલગ પક્ષોને કારણે જનવા પામ્યું છે. અને તેથી તે પક્ષોને માનતો નથી. હું આવી વાતો કરું છું ત્યારે કેટલાકને

લાગે છે કે આ તો આછટ ઝોફે ડેટ-ધીતી તિથિનો માનવો છે. આ આજના જમાનાનો નમૂનો નથી. કાં તો બે ત્રણ હજાર વર્ષ પાછળનો નમૂનો છે અને કાં તો બે ત્રણ હજાર વર્ષ આગળનો નમૂનો છે. છતાં કહું કહું છું કે આ પશ્ચિમમાંથી આવેલી પદ્મભેદવાળી વાત ભયંકર છે. જ્યાંથી આવી છે ત્યાંને માટે પણ ભયંકર છે. આપણે ત્યાં તો ધર્મભેદ, જાતિભેદ પહેલેથી જ મોજુદ હતા. એમાં પાર્ટી-ભદનો ઉમેરો થશે તો લાભ થવાનો નથી. એ ભેદોનું રૂપાંતર ક્ષણભેદમાં થશે. આ જાતિભેદ તૂટે તેમ હતો. એના પર પૂરતા પ્રહાર થઈ ચૂક્યા હતા. પણ એ પૂરો તૂટ્યો નહોતો, ત્યાં આ ચૂંટણી આવી અને એને જીવનદાન મળી ગયું. હું આવું આવું કહું છું તેથી કેટલાકને દુઃખ થાય છે અને કહે છે કે તમે અમારી સાથે નથી. આજે અક્ષય અક્ષય પાર્ટીવાળા જે લોકો આમાં કામ કરે છે તે બધા પોતપોતાની પાર્ટી છોડી દે એવો મારો ડોષ આગ્રહ નથી. પણ મને ડોષ પાર્ટીનું આકર્ષણ નથી. દૂરથી જોઈું છું અને મને લાગે છે કે જેમ લોકોને અકબરની ખબર નહોતી તેમ આ પાર્ટીઓની પણ ખબર નથી રહેવાની.

અહિંસાની રાજધાની-અયુદ્ધ

લોકોને એક જ રાજની ખબર છે, અને એ રાજરામ; એની રાજધાની અયોધ્યા છે. અયોધ્યા એટલે અયુદ્ધ, જેમાં યુદ્ધ નથી થવું તે. અને રામનું વર્ણન કરતાં કહે છે, 'પ્રભુ તરુનર કપિ ડાર પર, પેખિયે આપ સમાન.' એટલે કે વાદળોમાં એટલી સખ્યતા નહોતી કે પ્રભુ નીચે ખેડા છે ને આપણાથી ઉપર કેમ બેસાય ! પરંતુ પ્રભુએ તો એમને પોતાની જરોજરીના ગણ્યા. તો એવા પ્રભુ કે જે આપણને પોતાની જરોજરીના બનાવે છે ! અને એમની રાજધાની અયોધ્યા કે જ્યાં અહિંસાનું રાજ્ય છે. આવો આપણા દેશનો વૈભવ છે. તેથી જેમણે 'રાજનીતિને મહત્ત્વ આપ્યું' તે લોકો આપણા દેશની તાકાતને નથી જાળખતા.

શક્તિનું અધિષ્ઠાન-ત્યાગનો કાર્યક્રમ

આપણા દેશ માથે એક મોટા બોજ હતો. એને હલકો કરવા માટે ધાર્મિક પુરુષો, સાહિત્ય વગેરે તમામે બાળ લેવો જરૂરી હતો. એ બોજ હલકો કરવાનો હતો. સ્વરાજ્ય મળ્યું અને બોજ હલકો થયો. એ પણ એક શક્તિશાળી કામ હતું કારણ કે એમાં ત્યાગ કરવો પડતો હતો. એ જમાનામાં ચાર આનાના કેમિસનના સભ્ય બનવું એ પણ અધિકારીઓનો શેષ વહોરવા જેવું હતું. ખાદી પહેરવી એ પણ અધરી વાત હતી. પણ આજે ચાર આનાના સભ્ય થવામાં કશી આકૃષ્ટ નથી. જીલ્લી કોષ્ટકની મહેરબાની મળી રહે, એમાં કશું બોવાપણું નથી. પરંતુ શક્તિનું અધિષ્ઠાન તો ત્યાગમાં હોય છે. સ્વરાજ્ય પહેલાં જે લોઠા રાજનીતિમાં બાળ લેતા હતા તેમને આ શક્તિશાળી કાર્ય કરવું પડ્યું હતું. આજે નવા સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાઓ દૂર કરવાનું કામ ચાલે છે તો શક્તિ છે. સારા સારા માણસો રાજનીતિમાં જવા તાકે છે, પરંતુ શક્તિ ત્યાં નથી.

ગાંધીના દૂર-દષ્ટિ

ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય પહેલાં જ સ્વરાજ્ય પછીનાં કામો શરૂ કરી દીધાં હતાં. ૧૯૧૮માં એટલે સ્વરાજ્ય પહેલાં ૩૦ વર્ષ પર એમણે મોતના દીકરાને દક્ષિણમાં દિન્દી-પ્રવાસ માટે મોકલ્યો હતો. આજે પણ એ કામ ચૂરું થયું નથી. દક્ષિણ બારતના લોકો એવું સારું દિન્દી જાણતા નથી, પરંતુ સ્વરાજ્ય માટે એનો ખપ પડવાને છે એ પામી જઈને ગાંધીજીએ પહેલેથી જ એની શરૂઆત કરી દીધી હતી. નંદ તાલીમનું કામ પણ એ જ રીતે પહેલેથી શરૂ કરી દીધું હતું. આવી જ દીર્ઘ-દષ્ટિથી એમણે એવાં બોજનાં કામો પણ શરૂ કરી દીધાં હતાં. એ કેવળ રાજનીતિમાં પડ્યા જ નહોતા. એ જાણતા હતા કે રાજનીતિમાં તાકત છે. કારણ એમાં પણ એ વખતે ત્યાગ કરવાનો

હતો, પરંતુ આ બીજાં બધાં કામો વિના આપણે સ્વરાજ્ય ટકાવી નહીં શકીએ એ એમણે પારખી લીધું હતું.

રાજનીતિમાં ભોગ સ્વાભાવિક છે

આપણે હવે સમજી લેવું જોઈએ કે જે ત્યાગનું ક્ષેત્ર હતું તે આજે ભોગનું ક્ષેત્ર બની ગયું છે. એમાં રહીને પણ ભોગથી અલ્પિત રેહી શકાય; જરૂરતે એવું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. જ્યારે રામ અને જરૂર મળ્યા ત્યારે લોકો સમજી ન શક્યા કે જંગલમાં કોણ ગયું હતું અને અયોધ્યામાં કોણ રહ્યું હતું. કવિ લખે છે કે એક મોટો કેખાતો હતો અને બોળે નાનો રૂક્ત તેટલા ફેરથી લોકો ઓળખી શક્યા હતા. રાજ સ્થાવનારા આ રીતે. રાજ્ય સ્થાવરો તો ઉત્તમ કાર્ય થશે, એમનાથી બની શકે અને ત્યાં ત્યાગ કરી શકે તો જરૂર કરે બાકી ત્યાં ત્યાગ સ્વાભાવિક નથી, ભોગ સ્વાભાવિક છે. પહેલાં ત્યાં ત્યાગ સ્વાભાવિક હતો. લોકો ખુશીથી જેમાં જતા હતા. પરંતુ હંડ વસૂલ કરવાની વાત આવતી ત્યારે કેટલાક ડરવા લાગતા. અહીં ભૂદાનમાં તો લોભ મારવાની વાત છે. ત્યાગ વગર એ બની ન શકે. એટલે એ જમાનામાં જેમણે ત્યાગ કર્યો હતો તે લોકો પણ આની વિરુદ્ધ હોઈ શકે, બધા ન હોઈ શકે. પરંતુ અમુક, ખાસ્સા લોકો વિરુદ્ધ શકે. એમણે ત્યાગનું પરિવર્તન ભોગમાં કર્યું છે. સારો જેવી જમીન વગેરે મેળવ્યું છે. એટલે હવે એ બધું જાનીથી છેડું કરવું અપરું પડે છે. રાજનીતિમાં ત્યાગની તક થોડી છે, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં ત્યાગની તક છે. તેથી આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ સક્રિય છે.

[પંબજના કાર્પકર્તાઓ સાથેની ચર્ચા. કાચીપુરમ ૨૯-૫-૫૬]

૧૨ વિચારશાસન અને કર્તૃત્વવિભાજન

દ્વારા શાસનમુક્ત સમાજ રચના

લોકોને લાગે છે કે આ માણસ દેશનું કામ કરી નાંખશે. ચાલુ જમાનામાં પણ એવી ભાવના છે. આપણે એને વિમૂર્તિ-પૂજા કહીએ છીએ. હિંદુસ્તાનમાં તો એ જ ન, દુનિયામાં પણ છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ખીજ દેશાની તુલનામાં આપણા દેશમાં વિમૂર્તિ-પૂજા ઓછી છે. એ આપણું હિંદુસ્તાનનું દર્શન છે. તમે જોશો કે હિંદુસ્તાનમાં કોઈનું નામ ન ચાલ્યું. ઇસાના નામ પર ઇસાઈ ધર્મ ચાલ્યો. એ લોકોએ ઇસુને પૂણું પુરુષ, પરમ આદર્શ ગણ્યો છે. આખો ઇસાઈ ધર્મ એક વ્યક્તિની આજુ-બાજુ ઊભો થયો છે. ઇસ્લામમાં જોશો તો દેખાશે કે મહંમદ પારંવાર કશું જ કે હું માત્ર મનુષ્ય છું. તમારી ને મારી વચ્ચે કશો ભેદ નથી. તો પણ 'મહંમદ અલ્લાનો પયગંબર છે અને એ છેલ્લા પયગંબર છે' એમ કહેવાય છે. પરિણામે આખો ઇસ્લામ ધર્મ મહંમદના વ્યક્તિત્વની આજુબાજુ ખડો છે. આ જ વાત બૌદ્ધો વિશે પણ કહેવાય છે. બુદ્ધે ક્યારેય પોતે ઇશ્વરનો અવતાર છે અથવા પોતે ઇશ્વરનો સંદેશો લાવ્યા છે એવું નથી કહ્યું. એવી કોઈ વાત એમણે નથી કરી અને એ એમની વિશેષતા ગણાય છે. 'હું જો કંઈ કહું છું તે તમારી ભુદ્ધિની કસોટી પર કસજો, ખરી ઊતરે તો માનજો. ખરી ન ઊતરે તો ન માનશો ! આ પ્રમાણે બુદ્ધે કહ્યું છે. પણ માત્રમ ભુદ્ધના અનુયાયીઓએ આખો બૌદ્ધ ધર્મ ભુદ્ધના વ્યક્તિત્વની આજુબાજુ ઊભો કરી દીધો. આ મૂર્તિ-પૂજા જે ચાલે છે તે બૌદ્ધોએ ચલાવી છે. તમને ખબર હશે કે મુસલમાનો મૂર્તિ-પૂજાને અપરસ્તી કહે છે. એ લોકો મૂર્તિને 'ભુદ્ધ' કહે છે, અને એ શબ્દ 'એમણે' ભુદ્ધ' પરથી બનાવ્યો છે. એટલે મુખી એ ચાલ્યું છે કે ભુદ્ધ અશ્વમેધવાનના દતિની પણ પૂજા થાય છે. એ દાંત ખરેખર અસલ દાંત

છે કે નવા બનાવટી દાંત છે તે પણ હું નથી જાણતો પણ દાંતની પણ પૂજા થાય છે. એટલે કે એક વ્યક્તિની આજીવ્યાજી એક વસ્તુ જીલ્લિ કરવામાં આવી છે. મને ખબર છે ત્યાં સુધી એક હિંદુ ધર્મ જ એવો છે કે જેમાં મહાન પુરુષો થયા હશે, એમના પ્રત્યે ગુરુ-ભાવના ધરાવનારા લોકો પણ થયા, એમને એવી ગુરુભાવના સેવવાનો અધિકાર છે; આમ છતાં કોઈ એક વ્યક્તિનું કંઈ ન ચાલ્યું. ન કૃષ્ણનું ચાલ્યું, ન કપિલનું ચાલ્યું, ન શંકર-રામાનુજનું ચાલ્યું, ન વ્યાસનું ચાલ્યું. કહેવાનું નાતપર્યં એ છે કે સમસ્ત હિંદુ ધર્મની રચના એમના પૈત્રી કોઈ એકની આજીવ્યાજી થઈ હોય એવું નથી જાણ્યું. રામનું ચરિત્ર વંચાય છે, કૃષ્ણનું ચરિત્ર પણ વંચાય છે. એમનામાં ઇશ્વરસ્તવની કલ્પના કરીને વંચાય છે, માનવતાની કલ્પના કરીને નથી વંચાતાં. આમ છતાં એવા કરોડો હિંદુઓ હશે જેમના ધર્મમાં કૃષ્ણે બોધેલી ગીતા નહીં હોય. ગીતા રાખવી જ પડે એવી ફરજ નથી. રામાયણ પણ વાંચી શકાય, 'કુરુક્ષેત્ર' પણ વાંચી શકાય અને બન્નેયને બાજુએ રાખીને કશીરહાસના દોહા પણ વાંચી શકાય.

એક-ગુરુ-વાદ અમતિ-પ્રાપ્ત નથી

અમે વર્ધામાં રહીએ છીએ ત્યાંથી પાંચ માઈલ પર પવનાર નામનું ગ્રામનું છે. ત્યાં અમારો પરધામ-આશ્રમ છે. ગામની વસ્તી ત્રણેક હજારની છે. હસો ધર છે. એ હસો ધરમાંથી ચાલીસેક ધરો મુસલમાનનાં છે. એ ગામમાં કુરાનની જેટલી નકલો છે તેટલી નકલ હિંદુ ધર્મના એકે અંધની નથી. ઇસ્લામ ધર્મ મહંમદની આજીવ્યાજી ખડે કરવામાં આવ્યો છે અને વાંચી શકે એવા દરેક મુસલમાન પાસે કુરાન હોય છે. ન વાંચી શકે એવા પાસે પણ પૂજા માટે કુરાન હોય છે. લગભગ એકે એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ પાસે કુરાનની એક એક નકલ હોય છે. સરઆતનાં થોડાં પાનાં વંચાય ને પછી બાકીનાં ઠેરાં જ રહે છે. ક્યારેક તો અર્થ પણ ન સમજતા હોય છતાં કુરાન તો સખે જ. મેં બીજું એકે પુસ્તક એવું નથી જોયું કે

જેના પર એમને આટલી શ્રદ્ધા હોય. હિંદુઓ પાસે દસગ્રામ ધર્મગ્રંથો હોય છે. મરાઠી જાણતો હોય તે જ્ઞાનેશ્વરી રાખે છે. નહીં તો વૃહસી-રામાયણ રાખે છે. કોઈ ખીતા રાખે છે તો કોઈની પાસે રામાયણ હોય છે, તો કોઈ વૃહદારામ ગાથા રાખે છે. આમ બધે ઘેર એક જ પુસ્તક નથી હોતું. એટલે ગામમાં સહુથી વધારે કુરાનની નકલો જોવા મળે છે. ધણીને એમ લાગે છે કે એનાથી એકતા વધે છે અને એનાથી કંઈક લાભ થાય છે. સંમંડનમાં માનનારાઓને આ લાભ જરૂરી પણ લાગે છે. હું સમજું છું. ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક ચિંતન અને સામાજિક ઉન્નતિમાં આ બહુ ઉપયોગી વસ્તુ નથી. આ શબ્દો સાવધાનીથી ખોલી રહ્યો છું. એનાથી થોડી મદદ થાય છે, વધારે નથી થતી.

હું કહેવા એ માંગું છું કે સામાજિક કાર્ય કોઈ એક વ્યક્તિની આગુઆગુ જીભું નંચતું જોઈએ. જે એવા બાસ જોમો થતો હોય કે આ અશિક્ષન બાબા જ ચક્રાવશે, એ જ એને પાર પાડશે તો એનો અર્થ એટલો જ કે આપણે બીજા બ્રહ્મીએ છીએ-પાપાની વાત જ સમજતા નથી. આવા જમમાંથી લોકો છૂટવા જોઈએ. પગે ચાલનારો ક્યાં ક્યાં પહોંચશે? અહીં ચાર મહિના રહેવાનો છે, તો પછી જમવાન જાણે બીજે ક્યારે જશે? એટલે તમે જુઓ છો કે આ એ-પાંચ વર્ષમાં નાના નાના માણસો જીડીને જીભા થયા છે અને પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે કામ કરવા માંડ્યા છે. થોડી ધણી, બૂલ પણ કરે છે, પણ કંઈ ને કંઈ કરે છે જરૂર.

નેતૃત્વનું કેન્દ્રીકરણ અનિષ્ટ છે

મને તો લાગે છે કે અખિલ ભારતીય નેતૃત્વ એ ખોટી વસ્તુ છે. અને ઉત્તર ભારત માટે ગંગા-યમુનાના સંગમવાળું નેતૃત્વ પણ ખોટું છે. પ્રયાગમાં જ્યાં ગંગા-યમુનાનો સંગમ થાય છે ત્યાં નેતાઓ પાકે છે એ તમને ખગર દશે. સંગમનો એ મહિમા જ છે. ત્યાં નેતાઓના અનુયાયી નથી. કેટલાયે નેતા એવા છે, જે પોતાને નેતા સમજે છે,

પણ પાછું વાળીને જુએ તો કોઈ અનુયાયી નથી. અને પછી અનુયાયીની શોધમાં એ અનુયાયીના પણ અનુયાયી બને છે. મારી વ્યાખ્યા છે કે નેતા તે કે જે 'અનુયાયીઓ શોધતો હોય અને અનુયાયીને અનુયાયી બને. માલિક તે જે ગુલામનો ગુલામ હોય. તરસ લાગે તો પાણી પણ પી ન શકે. ફાવે તો પાણી ક્યાં હોય છે તે પણ ખબર નહીં હોય એટલે પાણી પી નહીં શકતો હોય. નોકર આપશે ત્યારે પી શકાશે. આવી જ રીતે નેતા અનુયાયીની પાછળ જાય છે. એમને વિચાર થઈ પડે છે કે અનુયાયી શું કહેશે. હું ફલાણી વાત કરીશ તો અનુયાયીઓ મારી વાત નહીં માને, માટે એ વાત કરવી નથી. ટૂંકમાં જે સત્ય દેખાતું હોય તે સીધે સીધું જનતા સામે મૂકવાની હિંમત નથી. આમાં હું કહેવા એ માંગતો હતો કે અખિલ ભારતીય નેતૃત્વ જે ખોટું છે તો ઉત્તર પ્રદેશના એકાવન જિલ્લાનું નેતૃત્વ પણ ખોટું છે.

એકાવન જિલ્લાનો કારભાર કોણ સંભાળશે ? કરણભાઈ ! સંસ્કૃતમાં એક કહેવત છે કે એક બે ત્રણ ને ચાર અગિળી ગણતાં વધે તે 'અનામિકા' કહેવાય. નિર્દેશ કરવા જેવા ચાર હતા તે ચાર તો નેતા છે. પણ ઉત્તર પ્રદેશમાં એક જ નામ ચાલે છે: કરણભાઈ ! કોઈવાર કોઈ કામળ આવે છે તો હું કરણભાઈને મોકલી આપું છું. ભગવાન જાણે કરણભાઈ ક્યારે ક્યાં ફરતા હશે અને એ કામળને ક્યાં મોકલતા હશે ! બાળુમાં જ બિહાર છે, ત્યાં કામ થયું તેના ઉત્તર પ્રદેશને સ્પર્શ થવો જોઈતો હતો, પણ એ નથી થયો. એનું કારણ એ કે કરણભાઈ એક જ છે. એક નારદ મુનિ એક વાર કૃષ્ણ પાસે ગયા ને કહે તમારે સોળા હજાર ને અઠાર શણીઓ છે તો એમાંથી મનેય એકાદ આપો. કૃષ્ણે કહ્યું, "ઠીક છે. એ બધી અલગ અલગ ઓરડાઓમાં રહે છે. જે ઓરડામાં હું ન હોઉં તે ઓરડાવાળીને તમે લઈ જઈ શકો છો." નારદ મંડયા ઓરડા ફરવા. એક એક ઓરડામાં જાય ને જુએ તો દરેક ઓરડામાં ભગવાન હાજર. પણ

ફૂલ ભગવાનવાળી એ કળા તો કાંઈ પાસે નથી. એ કળા કરણભાઈએ સાધેલી હોત તો તો સવાલ જ નહોતો. પણ એ કળા કાંઈને પણ સિદ્ધ ન થતી જોઈએ કારણ કે નેતૃત્વ જનું જોઈએ.

વિચાર-શાસનનું તંત્ર કેવું હશે ?

આપણને સંગઠન નથી અપતું. કોઈ એક જગ્યા હોવી જોઈએ કે જ્યાંથી બધી માહિતી ચોક્કસ રીતે મળી શકે. એક આવી ઓફિસ બનવી જોઈએ કે જ્યાં કોઈપણ કાગળ લખીને કંઈ પૂછાવે કરે તો તેને માહિતી મળી રહે. એનું કામ એટલું જ રહે. કોઈને સલાહ, સૂચના જોઈતી હોય તો પૂછાવી શકે છે; પણ એ માનવી હોય તો, માને ને ન માનવી હોય તો ન માને. જે સંગઠનમાં સૂચના ન માનવાની આઝાદી ન હોય, તે સંગઠન નકામું છે. અને સલાહ ન મળે તો એ સંગઠન જ નથી. સલાહ મળવાની સગવડ હોય પણ ન માનવાની સ્વતંત્રતા પણ હોય, એવો સિદ્ધાંત કોઈપણ રાજદારી પાર્ટી કબૂલ નહીં રાખે, તેથી રાજકીય પાર્ટીનું કામથી મહત્ત્વ નથી. ઇતિહાસમાં રાજ્યો આબ્યા અને ગયા. શાળામાં છોકરાઓ પાસે એમનાં નામ ગોખાવાય છે અને એમની તારીખો ધ્યાનમાં રાખવાનું કહેવાય છે. લોકો તુલસીદાસનું નામ જાણે છે, કબીરદાસનું નામ જાણે છે. લોકો જાણે છે કે મહાપુરુષ કોણ છે, કોણ આપણા સાચા સેવક અને દિતચિતક છે. લોકો કહે છે અકબરના જમાનામાં તુલસીદાસ થઈ ગયા. તેવી જ રીતે સાંજળીએ છીએ કે પદ્મવ રાજ્યોના કાળમાં શંકરાચાર્ય થઈ ગયા. કોણ જાણે કયા પદ્મવ ને કેવા પદ્મવ ? કયા ઝાડના પદ્મવ ? હવે એમના જમાનામાં શંકરાચાર્ય થઈ ગયા એવું કહેવાય છે. લોકો જેનું નામ પણ જાણતા નથી તેવા રાજ્યોનો એ જમાનો હતો. આવી ઊંડટી વાત છે જમાનો અકબર અને પદ્મવોનો નહોતો. જમાનો તો તુલસીદાસ અને શંકરાચાર્યનો હતો. મારું કહેવું એ છે કે સલાહ અને હુકમો ન ચાલ્યા જોઈએ. આમ છતાં સંગઠન હોય તો એવી સલાહ મળવી જોઈએ કે જે ન માનવાની

આપણને આઝાદી હોય. પણ રાજકીય પાર્ટીઓમાં આ કદી નહીં યાતે. એમની પાસે દડો હોય છે. એના આધાર પર રાજ ચલાવે છે એટલે દિમાગની આઝાદી નથી રહેતી.

સલાહ માનવાની અને ન માનવાની સ્વતંત્રતા સહુને મળતી જોઈએ

ઉત્તર પ્રદેશની સરકાર એક પાઠ્ય પુસ્તક નક્કી કરે એટલે કુલ એકાવન જિલ્લાઓમાં ઊકરઓને એ પુસ્તક લખવું પડે. આ જે શક્તિ છે તે નહોતી તો ચંકરમાં, નહોતી રામાનુજમાં કે નહોતી શુદ્ધમાં. જે શીખવું જોઈએ એ પણ શીખવું પડે છે, અને ન શીખવા જેવું પણ શીખાઈ જાય છે. આ શક્તિ ઉત્તર પ્રદેશની સરકારમાં છે. અને હજુ આટલા એકાવન જિલ્લાથી એનું પેટ નથી ભરાવું તે વિધ્ય પ્રદેશના બીજા દસબાર જિલ્લાની માગણી કરે છે. આમ એકાવનને બદલે સાઠ-આસઠ જિલ્લાઓમાં એક ચોપડી ચાલશે. હું છું કે તમામ દિંદીલાથી વિસ્તારને પોતાનો પ્રાંત માનો. આવી રીતે દિમાગને એક ઢાંચામાં ઢાળવા એ સકંજમાં નાખવા જેવું છે. દુનિયામાં આ સહુથી ખરાબ વસ્તુ છે. શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. મા પર બાળકોની શ્રદ્ધા હોય છે. માની મારફતે જ બાળકોને જ્ઞાન મળે છે. નહીં તો એમને જ્ઞાન મંચી શકે. એ દહે કે જો પેત્રો ચઢે છે તો બાળક એ વાન માને છે. પણ એ બાળકના મનમાં ચંકા પડે કે કોણ જાણે આ ચઢે દશે કે નહીં, કોઈને પૂછવું પડશે, કોઈની સલાહ લેવી પડશે કે આ ચઢે છે કે નહીં તો એ બિચારો જ્ઞાન નહીં પામી શકે. આમ સમાજને શ્રદ્ધાની જરૂર છે એમાં શક નથી, પણ એના પર કોઈ ચીજ લાદવામાં આવે તો એ બચજનક વસ્તુ છે.

સરકાર મારફતે અને રાજકીય પેત્રો મારફતે આ બધા કામો થાય છે. પણ જે દિવસે આપણને સમજાવ્યું જશે કે આમ તો આઝાદીનું નામ જાણવા હાં આપણે આઝાદીના પગમાં કુદાડો મારીએ છીએ તે દિવસે કાચી આઝાદી મળતી છે. ત્યાં સુધી આઝાદી નહીં આવે.

એક ગુલામી જાળને બીજી ગુલામી આવશે. દૂધનું દદો બને છે, દહીંનું માખણ બને છે, માખણનું ઘી બને છે. પણ ઘીનો પથરો નથી બનતો. પથરો એક જુદી જ વસ્તુ છે. આમ ગુલામીનું રૂપાંતર થયું જાય, અને એક રૂપાંતર બીજા કરતાં સારું છે એવો ભાસ પણ થાય તોપણ એ સાચી આઝાદી નહીં હોય. તો, લોકો પૂરેપૂરા આઝાદ હોવા જોઈએ. ત્યારે પણ સલાહ તો અપાશે. સલાહ માને તોપણ કામ સારું થાય છે અને ન માને તોપણ કામ સારું થાય છે એ આપણે સાબિત કરવું છે.

સત્ય સત્તા નહીં ચલાવે છતાં જ્યારે સત્યની ક્ષતિ આણશે ત્યારે શાસનમુક્ત સત્યયુગ આવશે

એવી પણ કોઈક સત્તા હશે જે સત્તા નહીં ચલાવતી હોય અને છતાં એની સત્તા ચાલતી હશે. શાસનમુક્ત સમાજનો અર્થ એ જ છે કે સત્યની સત્તા ચાલશે. એટલે સત્યની સત્તા બધાં સ્વીકારે છે, એ સિદ્ધ થાય, છતાં હકુમત ન ચાલે. હિંદુસ્તાનની આ વિશેષતા ખાસ કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. એમાં વિચારની જે આઝાદી છે તે મેં બીજી કોઈપણ ભાષાના સાહિત્યમાં નથી જોઈ. કવિત્વ, કલ્પાદ, જૈમિની મોટા મોટા મહાપુરુષો યાદ મયા. એ બધા મહાન વિચારકો હતા. એક બીજા પર પ્રહાર કરતા હતા. આમ છતાં એ તમામ પૂજ્ય હતા. એ બધા હિંદુ ધર્મમાં યથા હતા અને એ બધાએ યજ્ઞને જ હિંદુ ધર્મને આગળ વધાર્યો છે. આમાં વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય છે.

હું ઈચ્છું છું કે કરણભાઈની ઓફિસ એક નિમિત્ત માત્ર બને. જેમની પાસે જમીન છે, અને જેમની પાસે જમીન નથી એવા તમામની પાસે આપણા કાર્યકરો જશે. એ જાને પર આપણા કામની જવાબદારી છે એમ કહીએ તો ચાલે. અને તો જ આ કામ ચલાવું છે. એમ નહીં બને તો કામ અટકશે અને લોકોનો જે સ્તર છે તે જ કાર્યકર્તાઓનો હોવાનો. પછી લોકોની શક્તિની જેટલી મર્યાદા તેટલું.

આપી શક્યો. તોયે એટલો દાવો જરૂર કરી શકીએ કે હિસાબ વધારે એવો એ પ્રયોગ છે અને એના પર વિશ્વાસ મૂકીને એ આગળ વધારવા જેવો છે.

બાપુએ આને નર્મતાલીમ નામ કેમ આપ્યું? તાલીમ શબ્દની આગળ આ 'નર્મ' લગાડવાની શી મતલબ? શિક્ષણ અને જ્ઞાનનો વિચાર તો મૂળભૂત હોય છે, એ અનાદિ હોય છે, નવો નથી હોતો. પરંતુ કાળે કરીને વચ્ચે વચ્ચે એ વિચાર નજલો પડી જાય છે. પછી નવા જમાના સાથે મેળ પડે એ રીતે એને નવા રૂપે પ્રગટ કરવાનો હોય છે એટલે એ નવી ચીજ બની જાય છે. ભગવાન કૃષ્ણ સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મયા ત્યારે એમને લાકડાં લાવવાનું કામ સોંપાયું હતું. અને એ કામની સાથે સાથે એમને વિદ્યા આપવામાં આવી. આ જાણીતું છે. તેવી જ રીતે સત્યકામ જાળાશિનો દાખલો પણ જાણીએ છીએ. એ ગુરુ પાસે ગયો હતો. ગુરુએ એને મંત્ર આપ્યો કે ગાયોની સેવા કર, અને એને ગાયોની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પછી એને જળદ, પંખી વગેરે પાસેથી પણ જ્ઞાન મળ્યું, એવી વાત ઉપનિષદમાં આવે છે. પછી ગુરુએ એને પૂછ્યું કે તારા ચહેરા પર વિદ્યાનું તેજ દેખાય છે. તેં એ વિદ્યા ક્યાંથી મેળવી? ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો અન્યે મનુષ્યેઃ એટલે કે મનુષ્યથી જુદી જાતના ગુરુ મળ્યા હતા. આપણને મનુષ્ય પાસેથી જ જ્ઞાન મળે છે એ અહંકાર પણ ખોટો છે. કોણે મનુષ્ય પાસેથી આપણને જે જ્ઞાન મળે છે તે એક અંશ માત્ર હોય છે.

ભગવાનની શિક્ષણવ્યવસ્થા

ધણી વખત હું છો કરું છું. લોકોને ફિકર પડી છે કે કંપલસરી (કરનિયાત) અને ફી (મફત) કેળવણી શી રીતે આપવી. હું કહું છું કે એની યોજના કરવાની બાકી નથી, ભગવાન એ યોજના કરી ચૂક્યો છે. આવી મહત્ત્વની યોજના, જેના વિના માણસનું નમે તેમ નથી ટક્યો છે એવી શિક્ષણની યોજના ક્યાં વગર જ ભગવાન માણસને જન્મ આપે એ બનવાજોગ નથી. કોઈ એક સરકાર બનશે,

મર્યાદિત કામ પણ થવાનું. તો આજે એ ક્યું કે જુદાન સમિતિએ નિમિત્ત માત્ર રહેશે અને બાકીનું કામ લોકો જાણી લેશે.

(વત્તર પ્રદેશ અને પંજાબના કાર્યકર્તાઓ સાથેની ચર્ચા. કાંચીપુરમ.)

૮૩

નઈતાલીમ-જીવનચરૂ

તમને સાહુ જાઈએને જોઈને ખૂબ આનંદ થયો. તમારામાંના કટલાકથી તો હું પરિચિત છું, કેટલાક એવા પણ છે જેમનાથી પરિચિત નથી. સર્વોદય સંમેલનની સાથે સાથે આ સંમેલન થયું એ સારું થયું. એનાથી અહિંસામાં શ્રદ્ધા રાખનારા સહુને એકબીજા સાથે જાળવાનો મોકો મળે છે. બાપુ કહેતા કે નઈતાલીમ એ આ દેશને મારી સર્વોત્તમ અને છેલ્લી દેણ છે. બાપુને વાત વધારીને કરવાની ટેવ નહોતી. પોતાના શબ્દોને એમના જેટલો તોલી તોલીને બોલનાર બીજો મેં જાણ્યો નથી. એટલે એમણે જે કંઈ કહ્યું તે એમની દષ્ટિએ પૂરેપૂરું યથાર્થ હતું. એમનો શ્રેષ્ઠ ગુણ એ હતો કે એમનામાં એક પ્રતિભા હતી. એ વસ્તુની આવશ્યકતા તર્કશક્તિથી નહીં પણ સ્વયંપ્રજ્ઞાથી પામી જતા. સ્વગત મળ્યા પછી જે જે વસ્તુની જરૂરત પડે તેમ હતી તે તમામની એમણે શોધ કરી રાખી હતી. રાજ્ય બદલાતા જ ઝંડો બદલાઈ જાય તેમ રાજ્ય બદલાવાની સાથે જ શિક્ષણ પણ નવું-નઈતાલીમ સરૂં કરવી પડશે એ એમની ધારણા હતી. પણ રાજ્ય બદલાયા પછી કેટલાયે કાયદા આવી પડ્યા, કેટલીયે મુશ્કેલીઓ આવી પડી. આમાં જ કેટલોક સમય તો ચાલ્યો ગયો. આમાં તો કોઈનું કંઈ ચાલે તેમ નહોતું. ત્યાર પછી પણ વિચારોની પૂરતી સ્પષ્ટતા નહોતી થઈ, તેથી કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. આજે નમ્રતાપૂર્વક એ પણ કબૂલ કરવું પડશે કે નઈ તાલીમનો પ્રયોગ આપણે પૂરી લગની અને શ્રદ્ધાથી કર્યો છતાં એ આપણને પૂરેપૂરું સમાધાન નથી

આપી શક્યો. તોયે એટલો દાવો જરૂર કરી શકીએ કે ઉત્સાહ વધારે એવો. એ પ્રયોગ છે અને એના પર વિશ્વાસ મૂકીને એ આગળ વધાવવા જેવો છે.

આપુએ આને નર્મતાલીમ નામ કેમ આપ્યું? તાલીમ શબ્દની આગળ આ 'નર્મ' લગાડવાની શી મતલબ? શિક્ષણ અને જ્ઞાનનો વિચાર તો મૂળભૂત હોય છે, એ અનાદિ હોય છે, નવો નથી હોતો. પરંતુ કાળે કરીને વચ્ચે વચ્ચે એ વિચાર નવજો પડી જાય છે. પછી નવા જમાના સાથે મેળ પડે એ રીતે એને નવા રૂપે પ્રગટ કરવાનો હોય છે એટલે એ નવી ચીજ બની જાય છે. ભગવાન કૃષ્ણ સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયા ત્યારે એમને લાકડાં લાવવાનું કામ સોંપાયું હતું. અને એ કામની સાથે સાથે એમને વિદ્યા આપવામાં આવી. આ જાણીતું છે. તેવી જ રીતે સત્યકામ જાગ્રાજિનો દાખલો પણ જાણીએ છીએ. એ ગુરુ પાસે ગયો હતો. ગુરુએ એને મંત્ર આપ્યો કે ગાયોની સેવા કર, અને એને ગાયોની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. પછી એને બળદ, પંખી વગેરે પાસેથી પણ જ્ઞાન મળ્યું, એવી વાત ઉપનિષદમાં આવે છે. પછી ગુરુએ એને પૂછ્યું કે તારા ચહેરા પર વિદ્યાનું તેજ દેખાય છે. તેં એ વિદ્યા ક્યાંથી મેળવી? ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો. મન્યે મનુષ્યેન્નઃ એટલે કે મનુષ્યથી જુદો જાતના ગુરુ મળ્યા હતા. આપણને મનુષ્ય પાસેથી જ જ્ઞાન મળે છે એ અદંકાર પણ ખોટો છે. બિલકુલ મનુષ્ય પાસેથી આપણને જે જ્ઞાન મળે છે તે એક અંશ માત્ર હોય છે.

ભગવાનની શિક્ષણવ્યવસ્થા

ધણી વખત હું દફો કરું છું. લોકોને ફિકર પડી છે કે કંપલસરી (ફરજિયાત) અને ફી (મફત) કેળવણી શી રીતે આપવી. હું કહું છું કે એની યોજના કરવાની જાકી નથી, ભગવાન એ યોજના કરી ચૂક્યો છે. આવી મહત્ત્વની યોજના, જેના વિના માણસનું નમે તેમ નથી ટક્યો છે એવી શિક્ષણની યોજના ક્યાં વગર જ ભગવાન માણસને જન્મ આપે એ બનવાજોગ નથી. કોઈ એક સરકાર બનશે,

અને પછી એ સરકાર એક યોજના બનાવશે, અને એ યોજના પ્રમાણે બધાને ફરજિયાત અને મફત કેળવણી આપશે. ભગવાને આટલો અધો આધાર સરકાર પર રાખ્યો હોત તો દુનિયા ક્યારની ખતમ થઈ ગઈ હોત. પરંતુ ભગવાને તો માણસના મગજમાં અકલ, પેટમાં ભૂખ અને દિલમાં સહુને માટે સહાનુભૂતિ મૂકી આપ્યાં છે. આમ સહાનુભૂતિવાળું હૃદય, અકલવાળું માથું અને ભૂખવાળું પેટ એ ત્રણે સાધન જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે મળી ગયાં. આ ભૂખ મટાડવા માણસે બીજાઓ માટે સહાનુભૂતિ સાથે અકલપૂર્વક કામે લાગવું પડે છે. અને કામ કરવા જાય છે ત્યાં જાતજાતનું જ્ઞાન એને મળે છે. આ પેટની ભૂખનું દિવ્ય દાન જો ભગવાને ન દીધું હોત તો દુનિયાભરનો ડાઈ તાલીમી સંઘ કે સરકાર જ્ઞાન આપી શકત નહીં. આ છે 'ફરજિયાત' શિક્ષણ. આ શિક્ષણ ન મળ્યું હોત તો આપણી ભૂખ મટત નહીં, હૃદયમાં સહાનુભૂતિ હોત નહીં અને ભુદ્ધિને એત પડત નહીં. બાળકો માટે યોજના છે કે માના પેટમાં એને જન્મ મળે. બાળકને માતૃભાષા શીખવે છે. એ માટે સરકારને એક ટાડીનોયે ખર્ચ કરવો નથી પડતો. આને હું 'મફત' શિક્ષણની યોજના કહું છું. આવી બેવડી યોજના ભગવાન ધડી ચૂક્યો છે. જે કરવા બાકીનું છે તે તો ગણિતમાં જેને આપણે ચત્ત્ય કહીએ છીએ એટલું કરવાનું બાકી છે. તેથી હું ધજીવાર કહું છું કે કોઈને જો હું શિક્ષણદાતા છું એવો ફાંકો હોય તો એમ જ સમજવું કે એને પોતાને જ શિક્ષણ મેળવવાનું હજી બાકી છે.

‘શીખવું’ અને ‘દીય’વું

મને એક શબ્દ જાણ્યો છે. એના પરથી હિંદુસ્તાનની મનોદૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવે છે. હિંદુસ્તાનના બંધારણમાં ચૌદ ભાષાઓ છે. એ ચૌદ ભાષામાં ‘શીખવું’ એને માટે કોઈ શ્રેષ્ઠ શબ્દ નથી. શીખવા માટે શબ્દ છે. ‘શીખવું’, ‘શીખવું’ એટલે કે ‘શીખવા’ માં મદદ કરતી એ રીતનો ‘શીખવા’ ઉપરથી રૂઝિયા શબ્દ ઉપજાવ્યો છે. અંગ્રેજીમાં જેવો ‘ટીચ’ (Teach) શબ્દ છે એવો સ્વતંત્ર વ્યુત્પત્તિવાળો કોઈ શબ્દ આપણી

ભાષામાં નથી. આપણે શીખી શકીએ છીએ, 'શીખવા'માં મદદ કરી. શકીએ છીએ, પણ આપણે 'ટીચ' કરી શકતા નથી. અંગ્રેજીમાં તો એક શબ્દ 'લર્ન' (Learn-શીખવું) છે અને બીજો શબ્દ 'ટીચ' (Teach-શીખવવું) છે. એટલે 'લર્ન' એક સ્વતંત્ર ક્રિયા છે, અને 'ટીચ' એક સ્વતંત્ર ક્રિયા છે. આ અધ્યાપકનો અહંકાર છે. આ અહંકાર જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી આપણને તાલીમનું તત્ત્વ નહીં સમજાય. એટલે સૌ પ્રથમ તો આપણે એ સમજી લેવું જોઈએ કે દુનિયામાં કોઈ અજણ મનુષ્ય છે જ નહીં.

ધર્મ-દર્શન-વિશુદ્ધ શિક્ષણ

આજે તો યાય છે એવું કે એક સાધારણ મેટ્રિક બાણેલો છોકરો એક હિતમ સુધારને બેવકૂફ લેખે છે. એ એને વેર જશે ને કહેશે, "મારે ઘેર થોડું કામ છે, તારી મજૂરી શું થશે?" એ એને 'તારી મજૂરી શું' કરીને પૂછશે. 'તમારી' કે 'આપની' મજૂરી શું થશે એમ નથી પૂછતો. આવે એક રાત્રી કારીગર કે જે દેશની સેવા કરે છે, જે પ્રાણ છે, અતુલ્ય છે તેને છુંડારવામાં આવે છે, એટલા જ કારણસર કે એ લખવા-વાંચવાનું નથી શીખ્યો. મહંમદ પેગંબરની એક મુજાની વાત છે. એક વખત ધ્યાનમાં ખેડા હતા. એમને ભગવાનનાં દર્શન કરવાં હતાં. ધર્મરે એમને એક કાગળ લખીને આપ્યો. પણ મહંમદ પેગંબર તો વાંચી જાણતા નહોતા. એટલે એમણે ભગવાનને કહ્યું કે હું તો અજણ માણસ. મારે તો તમારાં દર્શન કરવાં છે. પછી ખુદ ભગવાને આવીને દર્શન દીધાં. ત્યાર બાદ મહંમદ પેગંબર લોકોને આ વાત સંજાણાવતા અને કહેતા કે હું બાણેલો હોત તો મને ભગવાનના દર્શન ન થાત. ભગવાનનો કાગળ જ જોવા મળત. હું બાણેલો નહોતો એટલે મને ધર્મરનાં દર્શન થયાં. એકવાર ખેડોની એક સભામાં મેં કહ્યું કે તમે લોકો ખેતરમાં ખૂબ મહેનત કરો છો. સારી રીતે ખેડી કરીને ખેતર તૈયાર કરો છો. એની ઉપર સૂરજ સારી પડે તમે છો. પછી તમે ભગવાનનાં દર્શનની શરૂઆત છો. તે

તમારામાંથી જેમણે જેમણે ધ્યયરત્નાં દર્શન ન કર્યાં હોય તે હાથ ઉચ્ચે કરે. એકે જણે એવો ન નીકળ્યો કે જેને શંકા પડે કે મને ધ્યયરત્નાં દર્શન થયાં છે કે નહીં. એમને દર્શન થઈ ચૂકેલાં, હતાં. વરસાદ પડે છે ત્યારે ભગવાન માત્ર દર્શન જ નહીં સ્પર્શ પણ કરતા હોય. ઉતર્યો હોય એમ લાગે છે. પણ આ સ્પર્શ-દર્શન જેને નથી થતાં તે શિક્ષિત કહેવાય છે, એવા શિક્ષિતોને ભગવાન બચાવે.

જીવનચરણના ચક્રમાન અને પુરોહિતો

હું એ કહેવા માંગું છું કે શિક્ષણ આપવાનું કામ અલંકારનું કામ નથી. એમાં નિર્લકાર વૃત્તિની ખૂબ જરૂર છે. વિદ્યાર્થીની સેવા કરવા સારું શિક્ષક દમેશા તૈયાર કરો. એ નમ્રતાપૂર્વક એની સેવા કરશે અને વિદ્યાર્થી નમ્રતાપૂર્વક શિક્ષક પાસેથી જ્ઞાન મેળવશે. એકબીજાને સાચી માનશે. પ્રાચીન કાળમાં બન્ને મળીને ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા, બન્ને એક સાથે બોલતા-- 'તેજસ્વીનો અધિતમસ્તુ' એટલે કે 'અમારા બન્નેનું અધ્યયન તેજસ્વી થાય.' આમાં 'તૌ' શબ્દ છે તે દિવ્યન છે. એટલે કે શિક્ષક એમ નથી માનતો કે હું લજ્જાવી રહ્યો છું. એ તો એમ માને છે કે હું લજ્જી રહ્યો છું. અને વિદ્યાર્થી લજ્જે છે એ તો સાફ વાત છે. બન્ને એક સાથે હાલે છે, એક સાથે અધ્યયન કરે છે. વિદ્યાર્થીને લાગે છે, શિક્ષકનો ઉપકાર છે કે એને મદદ કરે છે, અને શિક્ષક માને છે વિદ્યાર્થીનો ઉપકાર છે કે એને મદદ કરે છે. વિશ્વામિત્ર દશરથ પાસે ગયા અને રામ અને લક્ષ્મણની માગણી કરી. વિશ્વામિત્રને એમના પદાના રક્તજ આટલે ગમત્તમજની જરૂર હતી. પાછળથી વિશ્વામિત્રે રામલક્ષ્મણને ઘણું જ્ઞાન આપ્યું. એની વાત રામાયણમાં આવે છે. તો જેને એમ લાગે કે વિદ્યાર્થીને કીધે મારા યજ્ઞની રક્ષા થાય છે તે શિક્ષક. આ વિદ્યાર્થી ન હોય તો મારા જીવનચરણની રક્ષા ન થાય એવો ઉપકારનો ભાવ, જેના દિલમાં જતરે તે જ શિક્ષક છે. પરસ્પર ઉપકાર અને ઉપદ્રુતની ભારના સેવનાત એ સાધીએ વચ્ચે શિક્ષણ-ચક્રમાન થશે, તેથી નહીં તાલીમમાં પ્રસ્તાવ

સ્થાન ગૌણ છે. લોકો આથી મસરાય છે. પુસ્તકનો આધાર ધરી ગયો એટલે જ્ઞાન-સાધન જ ક્ષીણ થઈ ગયું એમ લાગે છે. જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે પુસ્તકોની કંઈ ને કંઈ જરૂર પડે જ છે એમાં શક નથી. પણ એ મદદ તદ્દન ગૌણ છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહીને જીવે એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. ટૂંકમાં શિક્ષક શિક્ષણ આપે અને વિદ્યાર્થી શિક્ષણ લે એવો જ ભેદ છે તે જવો જોઈએ. આ એનો પ્રથમ આરંભ છે.

નર્મતાલીમનો બીજો વિચાર એ છે કે એમાં જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચેના ભેદ, વિરોધ અને વાદ મટે છે. મેં આ ત્રણ સમજ્યાં ખાસ વાપર્યાં, કારણ કે આ જ ત્રણ વિષયોને લઈને દુનિયાભરમાં છે તે જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનો રચાય છે. કોઈ જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચે ભેદ પાડે છે, તો કોઈ એ બેને એકબીજાનાં વિરોધી માને છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવા આવા પક્ષો પડે છે.

જ્ઞાન-કર્મ-સમન્વય

નર્મતાલીમને પાકો વિશ્વાસ છે કે જ્ઞાન અને કર્મ એક જ વસ્તુનાં એ સ્વરૂપ છે. અને તેથી આ ચાલે છે તે જ્ઞાન-કાર્ય છે કે કર્મયોગ છે તેવો ભેદ પાડી શકતો નથી. એક રીતે જોતા જાવ તો જ્ઞાન-કાર્ય આલી રહ્યું છે, એવું દેખાય છે. બીજી રીતે જુઓ તો કર્મયોગ ચાલતો હોય એવું દેખાય છે. જે પ્રયોગમાં આવો આભાસ થાય તે પ્રયોગનું નામ શિક્ષણ-પ્રયોગ. એકલું જ્ઞાન-કાર્ય ચાલે છે એવો આભાસ થાય ત્યારે સમજવું કે એ શિક્ષણ-પ્રયોગ નથી. અને જો પ્રયોગમાં કર્મ-યોગ આવી રહેતો દેખાય તો તે શિક્ષણનો કાર્યક્રમ નથી. જેમાંથી કયો પ્રકાર આલી રહ્યો છે તેવો ભેદ ન કરી શકાય તેનું નામ શિક્ષણ-પ્રયોગ.

જીવન-સાર્થકતાની યોજના : સચ્ચિદાનંદ

આજકાલ બેઝિક એજ્યુકેશન-યુનિયાદો તાલીમમાં એક જખરું નાટક ચાલે છે. કહે છે કે જ્ઞાન અને કર્મનો મેળ થવો જોઈએ, એટલે નાટલી દેવતા દેવતા તકલીની ગાણાં ગાય છે. તકલીની સાથે સાથે એનાં

ગીતો ગાવાથી મેળ નથી થતો. જ્ઞાન અને કર્મમાં કયાં મુઠ્ઠી ભેદ, વિરોધ અને એકતા છે એ એક જલ્દ સદ્ગુણ વિચાર છે. અને નહ તાલીમ તો એ જ શ્રદ્ધાના પાયા પર ખડી છે કે જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચે અભેદ છે. કર્મમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનમાંથી કર્મપ્રેરણા થાય છે. અને બન્ને મળીને જીવન સાર્થક થાય છે. આમાં આવી યોજના છે. દેવલાડો એવો આશ્લેષ કરે છે કે આમાં તમે છોકરાઓ પાસે કામ કરાવો છો. આ પણ જરા ગમ્મત છે. આપણે લોકોએ માંદ વાળો છે કે આપણે લાખ જાતની કસરત કરીશું પણ ઉત્પાદક-પરિશ્રમ નહીં કરીએ. શાળાઓમાં છોકરાઓ આખો દહાડો બોચી પર કાંકરો મૂકીને લખ લખ ને વાંચ વાંચ કરે છે. પછી બૂખ નથી લાગતી એટલે એમને માટે વ્યાયામની યોજના કરાય છે. પછી છોકરાં ભેગાં થાય છે અને ગાઈ-બેસ ગાઈ-બેસ કરે છે. ઠાઈ ખેડૂત આવીને જુએ તો કહેશે કે આ લોકોને કંઈ કામ તથી કે શું ? બેકાર છે ! તો કહેશે આ તો બૂખ લગાડવાની યોજના છે. ખેડૂત કહેશે કે બૂખ લાગવાની યોજના તો ખેતરમાં હોય. હાથમાં કોદાળી લઈને મંડી પડે તો તરત બૂખ લાગશે. પણ હાથમાં કોદાળી ઉપાડી પરિશ્રમ કરે તો તે મજૂરી કહેવાય, અને વગર કોદાળાએ પરિશ્રમ કરે તો તે વ્યાયામ કહેવાય ! આમ ભેદ વધતો જાય છે. શાળામાં એક મનોરંજનની યોજના હોય છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને ખૂબ તકલીફ, એટલે કલાક અડધો કલાકની મનોરંજનની યોજના પણ જોઈએ ! નહ તાલીમ કહે છે કે કલાક જેટલો વખત આનંદ અને ખાટીનો બધો વખત દુઃખ એવી યોજના અમને નામંજૂર છે. અમને પાકો વિશ્વાસ છે કે અમે તો ચોવીસે કલાક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશું, ચોવીસે કલાક કામ કરીશું અને ચોવીસે કલાક આનંદ ભોગવીશું. અને આ કંઈ અમારો ખોતરે કલાકનો કાર્પકમ નથી, ચોવીસ કલાકમાં જ આ બધું કરીશું. આમ આનંદ એ શ્રમ અને જ્ઞાનથી વુટી નહીં હોય. એક જ સુખમાં કહેવું હોય તો દુઃ કહી શકું કે અમારા શિક્ષણનો મંત્ર છે—“સન્નિધાનંદ.” સત્ત્વે છે કર્મયોગ, એના વિના જીવન નથી ન શકે. ચિત્ત છે જ્ઞાનયોગ, એના વિના જીવન નહીં.

જની જાય; અને આનંદ વિના તો જીવનમાં કરો સ્વ જ ન રહે. તો જે શિક્ષણમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણેનો યોગ હશે તે જ સાચી તાલીમ, પછી એનું ફાલે તે નામ પાડો, નર્મતાલીમ યા મુરારી તાલીમ.

જુદ્ધિમય વિનયી તાલીમ

મારે ખીજ પણ એક વાત કહેવી છે. તે એ કે જ્ઞાનની વાતમાં આજ્ઞા અને હુકમ નહીં ચાલે. ખીજ ગમે તે વાતમાં હુકમ થઈ પણ શકે અને હુકમનું પાલન પણ થઈ શકે, પણ એક ગોળ વસ્તુ હોય તેને તમે ત્રિકોણ સમજો એવી આજ્ઞા ન થઈ શકે. એમાં હુકમ નહીં ચાલે. એ તો ગોળ હશે એ ગોળ જ સમજાશે. એટલે જ્ઞાનના વિષયમાં આજ્ઞા ભુલ્કી નીવડે છે એ સમજી લેવું પડશે. આ હું ખાસ કારણસર કહું છું. આજ્ઞાકાલે દેવલાલ લોકાને વિદ્યાર્થીઓમાં અનુશાસનહીનતા-શિસ્તનો અભાવ વસ્તાવા લાગ્યો છે. મેં અહીં આ સખ્દ ખાસ ધ્યાનપૂર્વક વાપર્યો છે. કારણ કે મને વિદ્યાર્થીઓની અનુશાસનહીનતાનો અનુભવ થયો નથી. મને જીલ્લાનો અમલો એ વાતનો થાય છે કે આવી છેક કચરાપટ્ટી તાલીમ મળવા છતાં વિદ્યાર્થીઓમાં આટલી અનુશાસન-પ્રિયતા કેવી રીતે છે ? આમ છતાં કયાંક અનુશાસનહીનતાનો અનુભવ થયો હશે એમાં શંકા નથી. તેથી તો આપણા નેતાઓએ વિશ્વાસપૂર્વક નર્મ તાલીમનો આદર કર્યો છે. એમનો વિશ્વાસભંગ ન થાય એટલા સારુ હું કહેવાડીને કહી દેવા માંડું છું કે નર્મ તાલીમ અનુશાસન ચલાવતી જ નથી. એ તો વિદ્યાર્થીઓને પૂરેપૂરી મુક્તિ આપી દે છે. શાસન-મુક્ત સમાજ-રચના દુનિયામાં થવાની હોય ત્યારે થવો, પણ વિદ્યાર્થીઓ, માટે તો એ રચના જરૂર થવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનો સદુચી વધારે કાંઈ અધિકાર હોય તો તે આજ્ઞાદી મેળવવાનો છે. તેથી આપણા જે ઉત્તમ ગુરુઓ હતા તે વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ દેતા-‘યાનિ અસ્માકમ્ સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસિતવ્યાનિ ન અિતરાણિ.’ અમારાં સારાં કામોનો પૂરેપૂરો અમલ કરવો, અને અમારાં જે કામ

સારા ન હોય તેનું અનુકરણ ન કરશો. એવા સંલેગોમાં એક સ્વયં-અનુશાસનની જાવના વિદ્યાર્થીઓમાં પેદા થશે એમ હું ધારું છું. બાકી કોઈ કૃત્રિમ અનુશાસન નીચે નહીં તાલીમના વિદ્યાર્થી રહેશે એ હું માની શકું તેમ નથી. જિલ્લું, આગળની સમાજ-રચના કૃત્રિમ છે અને અસમાનતાના પાયા પર જિભી છે તેથી નહીં તાલીમનો જે વિદ્યાર્થી પ્રાકૃતિક તે સમાજ સામે બંડખોર બનશે. જેમ ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે એ વિરોધ કરશે પણ સવિનય વિરોધ કરશે. આમાં કોઈ શક નથી પણ એ વિરોધ તો જરૂર કરશે. મેં ‘સવિનય’ શબ્દ વાપર્યો એટલે મને એક બીજી વાત યાદ આવે છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વિદ્યાને પણ ‘વિનય’ નામ આપ્યું છે. સંસ્કૃતમાં શિક્ષણને વિનય કહે છે. છોકરો ભણી શરવાર્યો તો તે ‘વિનીત’ કહેવાય છે. એટલે આદ્ય શિક્ષણને અતે ‘વિનય’ ક્ષિત થવો જ જોઈએ; પણ એ વિનય તે ગુલામી નહીં હોય. એ તો સમાજની ખોટી માન્યતાઓનો સામનો કરવા ખડો થશે.

અહીં આગળ કેટલાક નહીં તાલીમને સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગ કરનારા અને કેટલાક સરકાર તરફથી કામ કરવાનાળા એમ બન્ને પ્રકારના લોકો આવ્યા છે. સરકાર આ કામમાં રસ લે છે એ સારી વાત છે. હું આ બન્નેને એક બીજાના પૂરક જોઈું છું. એક જિંડાણથી કામ કરનાર છે, અથવા હોવો જોઈએ, બીજો વ્યાપક કામ કરનાર હોવો જોઈએ. આશા રાખું કે અહીં જે વિચાર-વલોણું થશે તેમાંથી એવું માખણ નીકળશે કે જે આખા દેશને ખાવા મળી શકે.

(મંચીપુરમ્ અ. શા. નહીં તાલીમ સમિલન સમક્ષનું ઉદ્ઘાટન જાપણ ૩૦-૫-૫૬.)

૧૪

સર્વથા ક્રાંતિકારી તાલીમ

શિક્ષણની એક પદ્ધતિને આપણે ‘ નઈ તાલીમ ’ એવું નામ આપ્યું. એનો અર્થ એ થાય કે જૂની કોઈ જૂઠાંબરેલી વસ્તુ છે. એટલે આપણે કોઈ નવી સારી ચીજ દાખલ કરીએ છીએ, પણ એને ‘ સારી તાલીમ ’ કહેવાને બદલે નઈ તાલીમ કહીએ છીએ જૂની એટલે અતિ પ્રાચીન તાલીમ નહીં. બદલે વચગાળામાં અંગ્રેજોએ અહીં આવ્યા ત્યારે ચાલુ થઈ તે તાલીમ. એના ગુણદોષોનો ચર્ચા હું નહીં કરું. ખરું જોતાં એ કેળવણી જ નહોતી. કારણ કે કોઈ સમાજને નજર આગળ રાખીને એ બની નહોતી. જે શિક્ષણ કોઈ સમાજને નજર આગળ રાખીને ન બને તે ગમે વેટલું સારુ બનેને બન્યું હોય, એ શિક્ષણ જ નથી.

સમાજ હોય ત્યાં આમદાન સહેલું છે

અંગ્રેજોએ અહીં આવીને જેમાં ફેરફાર કર્યા એમાં ય સમાજ જેવું કંઈ નહોતું. સમાજ તૂટી રહ્યો હતો. જ્યાં એક જ મામમાં અભડછેતનો ભેદ કાયમ છે ત્યાં સમાજ છે જ નહીં. જ્યાં ન્યાતમત છે, લોકોમાં જીવિનીચના ભાવ છે, ત્યાં પણ સમાજ નથી બનતો.

આપણે જ્યારે આમદાન સેવા જમએ છીએ, ત્યારે આ વાતનું જાન થાય છે. સામાન્ય રીતે જે મામમાં એક જ જાતના અથવા તો એક ખીજાને મળતી જાતના લોકો હોય એવાં જ ગામોમાં આમદાન મળે છે. અમને હજારથી વધુ ગામ મળ્યાં છે. કેટલાંક ગામો એવાં છે કે જ્યાં બધી જાતના લોકો છે. પણ એવાં ગામો ઓછાં છે. વધુ ગામો તો એક જાતના અથવા સરખેસરખી જાતના લોકોવાળાં જ છે. આમદાનનો વિચાર સમજાવવો એ સહેલું કામ નથી. કારણ કે આમદાનનો પાયાનો વિચાર એ છે કે આપણા મામને કુટુંબ બનાવવાનું છે. જેમણે એમ માની લીધું છે કે બધી જાતોનાં એક કુટુંબ બાનવું એ અધર્મ જ છે, તે આપણા

વિચાર શી રીતે સમજે ? જે એમ માનતા હોય કે આખા ગામને એક કુટુંબ માની શકાય, પણ કારીગરી કે સ્વાર્થને લીધે અલગ અલગ તહેવારો લાગે, એમને એ સમાજવી શકાય કે ખરું જોતાં તમે એક જ કુટુંબના છો. પણ આમ-પરિવાર બનાવવાને જ અધર્મ માનતા હશે તેમને આર્થિક વિચાર સમાજવતાં પહેલાં એજ સમાજવતું પડશે કે તમારો આ જાતિભેદ ખોટો છે.

જ્યાં સમાજ હોય છે ત્યાં ગ્રામદાન થાય છે. આજનું ગામકું તો જુદી જુદી ન્યાતજાતમાં વહેંચાયેલો સમૂહ છે, સમાજ નહીં. માટે જ્યાં સમાજ જ નથી, ત્યાં શિક્ષણ હોઈ જ ન શકે—એટલે કે જેને આપણે લોકશિક્ષણ કહીએ છીએ તે હોઈ જ ન શકે. કોઈ શાળામાં વ્યાકરણ શીખવાનું હોય તો તે વ્યાકરણ-શાળા હોઈ શકે છે. પણ જેને લોકશિક્ષણ કે જીવનશિક્ષણ કહે છે, જેમાં જીવનના અનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે, એ તો જ્યાં એકરસ સમાજ હોય ત્યાં જ થઈ શકે. આવી જાતનો સમાજ છેલ્લાં સો-બસો વર્ષોથી ભારતમાં નહોતો. માટે આપણે જે કોઈ તાલીમ શરૂ કરીશું તે નઈ તાલીમ જ થશે. એટલે કે તાલીમનો આરંભ જ નવો હશે.

૨જો જામમાં રહેતા

આ બધું મેં એટલા સારું કહ્યું કે નઈ તાલીમના હિંદુસ્થાન એક હિંદુસ્થાન જે ગામમાં નઈ તાલીમ ચાલતી હોય તેને એક સમાજ બનાવવો, એકરસ બનાવવો એ છે. આજે તો આપણા સમાજમાં શક્ય એટલા બધા ભેદો છે. એટલે કે ગરીબી અમીરી છે, માલિક મજૂરના ભેદ છે, પાછળ-પાછળેતર હરિજન-પરિજન વગેરે બધા ભેદો ઢાળર છે. એ બધાને મટાડવા એ નઈ તાલીમનો એક હિંદુસ્થાન હશે. એનો અર્થ એ થયો કે નઈ તાલીમ જતે એટલા લોકોને દુસ્તબ બનાવે છે ! છતાંય મને આશ્ચર્ય થાય છે કે આજકાલ જે આવે છે તે નઈ તાલીમને અનુજા જ થાય છે. મને શંકા જાય છે કે આ લોકો કોઈક ખોટા ખ્યાલમાં છે.

નઈ તાલીમનાં બંધખોર સતાન

આપણે બાળકને સમજવીશું કે દરેકના પગારનો સંબંધ એની યોગ્યતા સાથે ન હોવો જોઈએ, બદલે એની બૂખ, અને જરૂરિયાત જોડે હોવો જોઈએ, અને આ જરૂરિયાતોમાં ઝાઝો ફેર હોતો તથી તેથી લોકોના પગારમાં પણ ઝાઝો ફેર હોવો ન જોઈએ. પછી એ એ ઓફિસમાં આપણને પૂછે કે આપણી શાળામાં હેડમાસ્ટર અને બીજા માસ્ટરોના પગારમાં કેટલો ફરક છે, તો આપણે મોટે તાળાં લાગી જશે. માટે આપણી શાળામાં સૌનો પગાર સરખો જ હોવો જોઈએ. પછી ઓફિસમાં આપણને એ પૂછશે કે સરકારી નોકરીઓમાં આટલી ઓછીઓ છે એ બરાબર છે? આપણે કહીશું કે ના, એ બરાબર નથી. તો એ લોકો પૂછશે કે આમ કેમ ચાલે છે? ત્યારે આપણે સમજાવવું પડશે કે આમાં કંઈક લાચારી છે. પણ આપણા સમજાવવા છતાંય ઓફિસમાં માનશે નહીં.

આપણે ઓફિસમાં કહીશું કે આપણી ધિર ટેઈની હકૂમત નહીં ચાલે. આપણાં ઓફિસમાં કહેશે કે અમે વિવશનાતું રાજ્ય નહીં રહેવા દઈએ. પછી એ ઓફિસમાં બળવાખોર બનશે. એટલે વિવશતા પર ઊભેલી સરકારને સારું એ જોખમરૂપ બની જશે. છતાંય સરકાર આજે આ તાલીમ ચાહે છે. સરકાર એમ માનતી હોય કે આજના સમાજના દોષ મટાડવા સારું આપણે નઈ તાલીમ મહાત્મીએ બીજી, તો જ એનો નઈ તાલીમ માટેનો પ્રેમ એને શોભે જે સામ્યચેત્વી સ્વનામાં નથી માનતા એમણે આદુ ખાઈને નઈ તાલીમનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આપણે ત્યાં ઓફિસમાં શીખવવામાં આવશે કે કંઈક ને કંઈક જાત-મહેનત કર્યા વિના, ખેતરમાં કામ કર્યા વિના ખાવું એ ખોટું છે. એ હાલતમાં તો જે જાતિઓ હાથે કામ કરવું એ જ અધર્મ છે એમ માને છે, તેમણે આ તાલીમનો વિરોધ કરવો જોઈએ. ઓફિસમાં સમજાવવામાં આવશે કે બધાને જમીન મળવી જોઈએ, દરેકને જમીન

પર ખેતી કરવાનો હક છે, ગામમાં ફેટલાઈ જમીનના માલિક છે અને ફેટલાઈ જમિદીન છે, એ બધું ખોટું છે. એનો અર્થ એ કે આજે સમાજમાં જે વ્યવસ્થા છે તે ખોટી છે, એ કહેવાનો પ્રસંગ નહીં તાલીમમાં આવશે. એટલે આજનો સમાજ નહીં તાલીમને સમ્મતિ આપે તો જલ્દી જોઈને આપવાત કરવામાં સમ્મતિ આપે છે એમ માનવું જોઈએ.

વિષમતા-નિવારણ : નહીં તાલીમનું એક અંગ

વિદ્યાર્થીઓને મન યુરુદેવતા સમાજી દુનિયામાં બીજી કોઈ તાકાત નથી. અને જ્યારે યુરુદેવ કહે છે કે ગામમાં વિષમતા હોય એ બરાબર નથી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ કહેશે 'તો આપણે બેઠું મળીને એને મટાડવાનો પ્રયત્ન કેમ ન કરીએ ? તમે નાહક અમને ગણિત વગેરે શા સારુ શીખવો છો ?' એનો અર્થ એ કે નહીં તાલીમનાં શિક્ષકોએ ગામની વિષમતા મિટાવવાના કાર્યક્રમને તાલીમનો એક હિસ્સો માનવો પડશે. દુનિયાના બીજા દેશોમાં આજ મુખી જે રાજ્ય-ક્રાંતિઓ થઈ છે તે શિક્ષકોની મારફતે જ થઈ છે. માટે ગામમાં સામાજિક અને આર્થિક સમતા સ્થાપિત કરવી, એટલે કે ક્રાંતિ કરવી એ નહીં તાલીમનું મુખ્ય કાર્ય બની જાય છે. તેથી હું કહું છું કે જમીનની વહેંચણી કરવી, જાતિભેદ, પંથભેદ વગેરે દૂર કરવા અને જનતાને જીવન મારફતે શિક્ષણ આપવું, આ બધાં કામો અને નહીં તાલીમ એ જુદાં જુદાં કામો નથી, એ બધાં એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં કામો છે.

હું માનું છું કે નહીં તાલીમના સમ્મેલનમાં કેવળ એકાંગી ચર્ચાથી કામ પૂરું નહીં યાય. અહીં આર્થિક, સામાજિક બધાં અંગો વિશે ચર્ચા થવી જોઈએ. આપણે ઈચ્છીએ છીએ કે ગામનો દરેક છોકરો શાળામાં આવે; પણ આજની હાલતમાં ગરીબનો દીકરો શાળામાં નથી જઈ શકતો. એટલે જમિદીનોત, ગરીબોને, સામાજિક સ્થાન આપવું એ નહીં તાલીમનું કામ છે.

પરશુરામ-કર્તવ્ય

કાલે કાકા સાહેબે કહ્યું કે વિદ્યાર્થીઓનું કામ રાજ્યશાસન તોડવું એ. થશે અને એને સારું નહીં તાલીમનું સાધન કામમાં આવશે એમણે એક અજમ લાપામાં આ વાત મૂકી, પણ નહીં તાલીમનું એ યથાર્થ વર્ણન છે. છુદ્દ ભગવાને કહ્યું હતું કે દાષ્ટમાથી એક કીડો પેદા થઈને દાષ્ટને જ ખાય છે. એમ જો રાજ્યશાસન નહીં તાલીમને જન્મ આપશે તો નહીં તાલીમ રાજ્યને ખતમ કરશે.

તમારી સામે તમારા જન્મદાતાને ખતમ કરવાનો ભારે મોટો કાર્યક્રમ છે. એમાં જ સમાજનું કલ્યાણ છે એમ તેઓ સમજ્યા હોય અને તેથી જ એમણે નહીં તાલીમને સમ્મતિ આપી હોય તો ખુશીની વાત છે. હું આશા રાખું છું કે એમણે એમ વિચારીને જ સમ્મતિ આપી છે. કારણ કે આ કામ ફક્ત સરકાર જ કરવા નથી ચાહતી, પણ કેબિનેટ પણ આ પ્રકારનો ઠરાવ કર્યો છે, જે વધુ કિંમત ધરાવે છે. કેબિનેટનો જે ઠરાવ હોય છે તે પૂરી સમાજ-રચના બદલવાના ખ્યાલથી જ થાય છે. તેથી હું માનું છું કે એમણે જાણી જોઈ વિચારીને ચોજના કરી છે. એમનો ઉદ્દેશ એમાં સાફ દેશો કે જેને એ ઠરાવ દ્વારા જન્મ આપી રહ્યા છે તે એમનું વિસર્જન કરશે. આ દષ્ટિએ તમે નહીં તાલીમને જોશો તો 'તમારી આખી દષ્ટિ જ બદલાઈ જશે.

ધામધૂમથી નવી સમાજ-રચના માટે નહીં તાલીમ

ખાળકાને ધી રીતે સીખવવું એને વિષે જે મત હોઈ ન શકે, જે અને ત્રણ મેળવવાથી પાંચ થાય છે એ સીખવવા ચારુ જે રૂબ લાવીને તેમાં ત્રણ મેળવવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી. આને ક્રિયાની મારફત જ્ઞાન આપવું કહે છે. ક્રિયા વિના જ્ઞાન અપાતું જ નથી. હવે તમે જે ક્રિયા કરો એ ઉત્પાદક હોય કે કોઈ બીજી જાતની, એ મતમેદનો વિષય થઈ શકે છે. માટે આપણે ક્રિયાની મારફત

તાલીમની વાત કરીએ એનાથી 'નષ્ટ' તાલીમ નથી બનતી. એ નષ્ટ તાલીમ એટલા સારુ બને છે કે આપણે જાણકુલ નવા સમાજની રચના કરવી છે. એકવાર સમાજ બન્યા પછી પણ નષ્ટ તાલીમમાં અનુભવથી 'સુધાર થશે.' પછી એ સુધાર થતાં તે સારી તાલીમ કહેવાશે. આમ તાલીમની સારપ વધતી જશે અને સુધારની પ્રક્રિયા ચાલતી રહેશે.

કેવો હશે એ સમાજ ?

માટે એમ ન માનશો કે જૂની તાલીમમાં કેટલાક ફેરફાર કરવાથી આ નવી તાલીમ બની છે. બદલે એ ધ્યાનમાં રાખો કે નવી સમાજ રચના બનાવવા સારુ નષ્ટ તાલીમ છે, અને તેમાં સુધારાની અનંત શક્યતા છે. આપણે એક એવો આદર્શ સમાજ બનાવવો છે કે જેનો મુખ્ય ગુણ સ્વાવલંબન હશે. પાંચ-દશ શિક્ષકો મળીને પોતાના કુટુંબ એક બનાવી શકે છે. બધા વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોએ મળીને પોતાનો એક સમુદાય બનાવ્યો છે, એ લોકો જીવન ગુજારે છે અને સાધન તરીકે પુસ્તકો વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે એવું થવું જોઈએ. જો તેઓ એમ ન કરે તો એમને શિક્ષણનો કક્કોય નથી આવડતો.

આ બધું તમને સૌને સંજોગવામાં કંઈક લાગતું હશે. એનું કારણ એ છે કે આપણે બધા એવા વર્ગમાંથી આવ્યા છીએ કે જેને માટે આ આખો વિચાર નવો છે. છેત્રે જતાં આપણે કામ કરનારા સમાજમાંથી જ શિક્ષક પેદા કરવા પડશે અને તેમને વિદ્યા સંસ્કાર આપવા પડશે. એમ થશે ત્યારે આદર્શ શિક્ષણ યોજના બની શકશે. ત્યાં સુધી આપણે જૂની તાલીમ મેળવેલા પણ નષ્ટ તાલીમ ચાલનારા લોકો જ કામ કરીશું.

વિક્ષત્તાનો મિથ્યા ખોલ

તેથી મને કેટલાક પૂછે છે કે તમે નષ્ટ તાલીમનો ક્યાંય આદર્શ ઊભો કરી બતાવ્યો છે ખરો? હું એવાને કહું છું કે નષ્ટ તાલીમનો આદર્શ ઊભો કરવા જેટલો મારી લાયકાત નથી. ધરતીની કુપાથી આપણામાં એટલો

સુદ્ધ આવી છે કે આપણે એની કલ્પના કરી શકીએ છીએ. બાકી એની રચના કરવાની યોગ્યતા આપણામાં આવી નથી. હવે આમાંથી જે નવા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થતા જશે તેમનામાં એ યોગ્યતા વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં આવતી જશે. મને કેટલીક વાર એમ પણ પૂછે છે કે 'પુસ્તકો વાંચવામાં તમારા પેંગડામાં પગ ધાલે એવો તમારો કયો વિદ્યાર્થી' છે? તો હું કહું છું કે ના, મારો એવો તો કોઈ વિદ્યાર્થી નથી. તો પછી એ પાછા પૂછે છે કે ત્યારે એ વિદ્યાર્થી તમારાથી પણ ચાર ચંદરવા ચઢે એવો શિક્ષક શી રીતે થવાનો? તો હું જવાબ આપું છું કે એ એટલા જ કારણસર થશે કે એ મારા જેટલો વિદ્વાન નથી. હમણાં તેલંગાણાની યાત્રામાં મને એક અભણ ખેડૂત મળ્યો હતો. રસ્તામાં એને વાધ મળ્યો હતો, તેનો એણે બહાદુરીપૂર્વક સામનો કર્યો અને લગાડી મૂક્યો. હવે ત્યાં એની જગ્યાએ કોઈ વિદ્વાન હોત તો એની બધી વિદ્વતા પરવારી જાત. તેથી હું ધણો વિદ્વાન છું પણ મને એ વિદ્યાનો ખાસ ઉપયોગ નથી દેખાતો. હું એ સમજું છું કે મારી વિદ્વતાને કારણે મને જે પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવે છે તે *one of the propertys*-હોવી જોઈએ તેના કરતાં વધારે પડતી છે.

સાક્ષાત્કારમાંથી જ જ્ઞાન

એટલે આપણો વિદ્યાર્થી આપણાથી ચઢે એવો છે કે નહીં તે તો એના આચરણથી જ સમજાશે. આપણી વિદ્યાનું એક પરિણામ એ આવું છે કે આપણે બીજાની નજરે જોતાં શીખ્યા છીએ. બીજા દેશમાં જઈને પ્રત્યક્ષ ત્યાંની રિચાત જોવા-જાણવાને બદલે ઘેર બેઠે ચોપડી વાંચીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આવી વિદ્યા કે જેમાં વિદ્યા પ્રત્યક્ષ નથી મળતી, પણ પરોક્ષ રીતે મળે છે એ જ્ઞાન ન કહેવાય. જ્ઞાન તો તેને કહેવાય જેનો આપણને સાક્ષાત્કાર થયો હોય, સાક્ષાત્કાર અનુભવ થયો હોય. અનુભવના પાયા પર ખડી હોય એવી વિદ્યા આપણને મળી નથી, તેથી આપણી વિદ્યા તેજસ્વી અને વીર્યવાન નથી બનેલી. તમે બધા આ દૃષ્ટિએ નહ તાલીમને જુઓ.

૬૪

ઉપવાસીનાં ચાર પ્રવચનો

૧. સામૂહિક સંકલ્પની સાધના

(તા. ૧લી જુનને દિવસે સવારે આઠ વાગે વિનોબાજીએ નિત્યના કેમ પ્રભાતે ફર્ડી લીધું અને ત્રણ દિવસને ઉપવાસ શરૂ થયો. તે પછી “સુનેરી-ઝે”ને નિર્માલ કે બલરામ”જી” બજાવવાનું, એક તામિલ બજાવવાનું-સામધુન થઈ અને પછી વિનોબાજીએ એકત્ર થયેલા સાથીઓને કહ્યું :)

તામિલનાડમાં પૂર્ણ પ્રયોગ

તામિલનાડમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જૂદાનયત્રની મૂળભૂત કલ્પનાને પૂર્ણરૂપ આપવાનો વિચાર સૂર્યો. જૂદાનયત્રે એક આગવો કાર્યક્રમ મેં કદી નથી માન્યો. પણ લાખો દાતા લાખો એકર જમીન આપે એ જરૂરી હતું. તે પછી આખાનાં આખાં ગામ મળે એ સિદ્ધિની પણ ખરૂર હતી. તો જ પોતાના રોજિંદા જીવનમાં અહિંસાનો પ્રવેશ શક્ય છે એવો વિશ્વાસ જનતાને પડે. મેં વિચાર્યું છે કે હવે આની સાથે ખીજાં રચનાત્મક કાર્યોને સાંકળી લેવાં.

અહિંસા કે સર્વોદયની વાત જ્યારે હિંદુસ્તાનના લોકો સમક્ષ મૂકીએ છીએ ત્યારે પશ્ચિમી અક્ષર નીચે આવેલા મૂઠીભર લોકોને બાદ કરતાં બાકીના બધા લોકોને એ મળે તો જિતરી જાય છે. પણ એમને એ વાત વહેવારુ નથી લાગતી. આ કાર્યક્રમને આજે ને આજે અમલી બનાવીને જનતાનું એનાથી લાડું કરી સકાય એવો ભરોસો જનતાને નહોતો. તે માટે અમુક સિદ્ધિ બતાવવી જરૂરી હતી.

હવે લાખો એકર અને સેંકડો ગ્રામદાન મળી ચૂક્યા છે. એટલે મેં વિચાર્યું કે કયાંક અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળી જાય અને ત્યાં સમગ્ર દષ્ટિથી જૂદાનના પાયા પર કામ શરૂ થાય તો ઠીક. આ કામ તામિલનાડમાં થઈ શકે તેમ છે એમ મને કંઈક લાગ્યું છે.

ઉપવાસ સામૂહિક સંકલ્પબળ માટે છે

મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે આનો સામૂહિક સંકલ્પ હોવો જોઈએ. અને એને માટે થોડુંકેક આધ્યાત્મિક બળ જોઈએ. મેં ત્રણ દિવસનું જે વ્રત આને માટે લીધું છે તે તો બિલકુલ નાનું છે. એમાં કહેવા જેવું કંઈ જ નથી. એને પ્રસિદ્ધિ પણ નહોતી મળવી જોઈતી. મને આ જ જીવનમાં એકવાર જે સફળાગ્ર્ય સાંપડ્યું હતું તે અત્યારે પણ મળે તેમ હોત તો આનું અપ્રસિદ્ધ રહેવું સમ્યક હતું. ત્યારે હું અનેક જાતની તપસ્યા કરતો, પણ દુનિયાને એની ખબર નહોતી. શાસ્ત્રોનું વચન છે અને એને અનુભવનો પણ ટેકો છે કે ક્ષાપન (આજની ભાષામાં જહેરાત) એ શક્તિનો ક્ષય કરનારી વસ્તુ છે. પુણ્ય જહેર કરીએ તો પુણ્યનો ક્ષય થાય. શાસ્ત્રોએ કહ્યું કે પોતાના પાપનો ઢંઢેરો પીટો, પણ પુણ્યનો ઈશારો પણ ન આવવા દો. મારી બાબતમાં આટલું ક્ષાપન-જહેરાત-થાય છે તે હું જાણું છું, પણ હું લાચાર છું. આ સામૂહિક તપસ્યા છે, વ્યક્તિગત નથી. તેથી પોતાની તપસ્યાનું ક્ષાપન જેમ પોતાની બહાર ન થવું જોઈએ, તેમ સામૂહિક તપસ્યાનું ક્ષાપન સમૂહની બહાર ન થવું જોઈએ. એ દષ્ટિએ આનાથી શક્તિક્ષય નથી થતો. પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને ચિંતનની આપણને સૌને જરૂર છે. ઉપવાસ વિના એ ન બને એમ નથી કહેતો. તે વિના પણ બને અને મારી એ પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે, આજે પણ છે. પણ એક અધ્યાય પૂરો થાય અને નવો શરૂ થાય ત્યારે સીટી દોરીને હું લખવો પડે છે. હું તે જ કરી રહ્યો છું. શુદ્ધિ અને ચિંતન ચાલુ રહેવા જોઈએ, પણ એની સાથે જ વિશેષ જિંડાણમાં જીતરીને થોડું બળ મેળવવાની વાત આ ઉપવાસમાં છે. આ રીતે સામૂહિક સંકલ્પને માટે બળ એ જ આનું પ્રયોજન છે.

શ્રમનો આશય

મેં જે સમગ્ર આયોજનની વાત તામિલનાડુની સામે મૂકી છે તેમાં એક બુનિયાદી વાત એ છે કે આપણું તમામ કામ પરિશ્રમના પાયા પર

- ચાલતું થવું જોઈએ. જૂના કામ ફંડફાળા પર નહતાં, આજે પણ નહે છે, પણ સર્વોદયનું આપણું મુખ્ય કામ તો પરિશ્રમના પાયા પર જ ચાલતું જોઈએ. આપણે જાતે પરિશ્રમ કરીએ અથવા પરિશ્રમનું દાન લઈએ, એમ પરિશ્રમશક્તિ અને પરિશ્રમ-દાનશક્તિ એ બંને વાતો ચાલે તો હિંદુસ્તાનમાં અક્ષરશઃ ક્રાંતિ થશે. એમાં એવડો મોટો નિધિ (ફાળો) એકઠો થશે કે હિસાબ જ નહીં રહી શકે. અને એને એક જગ્યાએ પણ નહીં રાખી શકાય. તેથી એ ફાળો ઘેરઘેર વહેંચાયલો રહેશે, અને સમાજને ખપ લાગતો રહેશે. આવી વિશાળ કલ્પના આ વિચારમાં પડી છે. તેથી આ વરસે મારા ભાઈઓએ સૂત્રાંજલિમાં ૧૫ લાખ આંટીઓ એકઠી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું તો હજી કરોડો મુઠ્ઠી આગળ વધવાનું કહું છું.

સૂત્રદાન

એક આંટી સૂત્રાંજલિમાં આપીએ તે સિવાય આપણે સૂત્રદાન પણ આપી શકીએ, જેથી આપણી સંસ્થાઓ નહે. આ હું આખા દેશની પાસેથી મારું છું. આજે હું મારી ૩૧ આંટી (દુબટા સતરની, એટલે કે સાદી ૬૨ આંટી) સર્વ સેવા સંધને સમર્પણ કરું છું. એમાં મારું કશું નથી. પૂણી પણ બીજાએ આપી છે. મેં તો માત્ર કાંત્યું છે. એટલે કંઈ તે કંઈ દાન તો મળાય, પણ તોયે લેકો મને રાજ ખવડાવે પિવડાવે. એટલે એમનો તો મારા ચોવીસેય કલાક પર હક છે. એટલે દાન આપવા જેવો બીજો તો સમય જ કયો રહ્યો ? જે ભગવાનની વસ્તુ છે તે ભગવાનને જ પાછી આપવાનું નાટક થાય છે. પણ એને એવું જ નાટક ખપે છે, મારે કંઈ કહું છું.

૨. શાશ્વત ક્રાંતિનો ઉપાય

(કાંચીપુરમમાં તા. ૧-૬-૧૯૩૬ને દિવસે, ઉપવાસના પહેલા દિવસની સાંજે આપેલું આર્થના પ્રવચન)

હું નર્મતાવીમના વિચારને અહિંસાની જ એક પદ્ધતિ માનું છું.

તાલીમનો કોઈના પર કોઈ વાત લાદવાની નથી હોતી, માત્ર સમજાવવાની હોય છે. અને અહિંસાનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે જે કોઈ પ્રશ્નો પેદા થાય તેનો સલાહ-સંપથી ઉકેલ થવો જોઈએ. હું તો એમ પણ માનું છું કે જ્યાં સુધી ‘મારી જ આજ્ઞા ચાલે’ એવી વૃત્તિ રહેશે ત્યાં સુધી સાચી આઝાદી નહીં આવે અને અહિંસાનો વિકાસ નહીં થાય માતાપિતાનો બાળકો પર હક છે એમાં કશી શંકા નથી, પણ એ પ્રેમનો અને સેવાનો હક છે એટલે માતાપિતાએ એવો આગ્રહ કે વાસના ન સમજાવે કે એમના દીકરાને એમની આજ્ઞા ગમે કે ન ગમે તોયે એણે માથે ચડાવવી જ જોઈએ. નેતાઓને પણ પોતાના વિચારો જનતા પર લાદવાની ઈચ્છા ન હોવી જોઈએ. શુરુજનોએ પણ શિષ્યો પર પોતાના વિચારોની સમજાઈ કરવાની ઈચ્છા ન ધરાવવી જોઈએ. આ અહિંસાનો સાર છે. લોકો આપણી વાત સમજે અને તે પ્રમાણે અમલ કરે તો આપણને સારું લાગવું જોઈએ. આપણી વાત લોકોને ગળે ન જતરે અને એ લોકો તે પ્રમાણે ન વર્તે તોપણ આપણને આનંદ થવો જોઈએ. લોકો પોતાના વિચાર મુજબ વર્તે એમાં જ આપણને સતોષ હોવો જોઈએ. આપણી વાત લોકોને ગળે ન જતરે છતાં એ લોકો એને કબૂલ કરી લે તો આપણને દુઃખ થવું જોઈએ.

તામસ, રાજસ અને સાત્વિક ગુણો અત્યાચારથી
પર એવી લોકનિષ્ઠ અહિંસા

અહિંસાની આવી વૃત્તિ છે તેથી અહિંસામાં કોઈ પણ પ્રકારે બીજા પર એકેય ચીજ લાદવાની ઈચ્છા ન હોઈ શકે. હું દંડશક્તિના જોરે કોઈ ચીજ લાદું તો એ પણ બૂલ થશે. મારી જ્ઞાનશક્તિથી કોઈ ચીજ લાદું તો તે પણ બૂલ થશે. અને ઉપવાસ વગેરે તપસ્યા કરવાની મારી શક્તિથી પણ જો કોઈ ચીજ લાદું તો તે પણ બૂલ થશે, ઉપવાસ વગેરે કરવા હોય તો તે કેવળ ચિત્તશુદ્ધિને માટે

આત્મપરીક્ષણને માટે, આત્મચિંતનને માટે અને સંકલ્પનું બળ વધારવાને માટે કરવા જોઈએ. પણ જો તપસ્યાને બળે શક્તિ મેળવીને આપણે લોકો પર આપણો દુક્રમ ચલાવીએ તો આપણે રાવણની કાટિના થઈ જઈએ. તેથી આપણી પાસે જ્ઞાનશક્તિ, તપસ્યાની શક્તિ, દંડશક્તિ કે શરીરબળ હોય અને એમાંથી કશાના આધારે આપણે આપણો વિચાર લોકોને માથે લાદવા હોઈએ તો એ બધું જ ખોટું છે. હું તો કહીશ કે દંડશક્તિને આધારે લોકો પર વિચાર લાદવો એ તામસ-અત્યાચાર છે. તપસ્યાની શક્તિથી ખીજ પર કોઈ વસ્તુ લાદવી એ રાજસિક અત્યાચાર છે. અને પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી ખીજ પર કોઈ ચીજ લાદીએ તો એ સાત્ત્વિક અત્યાચાર છે. ત્રણેય અત્યાચાર જ છે. સદાચાર તો એ જ છે કે પ્રેમથી આપણે ખીજને આપણી વાત સમજાવીએ. એ લોકો વાત સમજે ને માને તો તે પણ આપણને ગમવું જોઈએ. આ રીતે બધાંયને વિચારની પૂરી આઝાદી હોવી જોઈએ.

પણ કેટલાક લોકોને ભાસ થાય છે કે આપણે જલ્દી જલ્દી ખીજને માથે વિચાર લાદીશું, લોકો પાસેથી અમુક કરાવી નાંખશું તો ક્રાંતિ થશે. પરંતુ અંદરનો વિચાર પસંદ પડ્યા વિના કોઈ પણ કામ થાય તો તે ભ્રેમ-ભ્રેમમાં ભાંગી પડે છે. માટે શાશ્વત ક્રાંતિ તો લોકો ભ્રેમ વિચારોને નવા ફેરફારને સ્વીકારે ત્યારે જ થઈ શકે.

ઉપવાસ પોતાની જાણપને સુધારવા માટે જ હોઈ શકે

મેં મારા ઉપવાસ અંગે સહેજે એક વાત સૂચવી કે સમાજ પર કશું અણુ લાદવાનો આ તપસ્થાનો જરાપણ ઉદ્દેશ નથી. એથી જીલદું મને સાગેવળગે છે, ત્યાં સુધી તો હું કહી દેવા માગું છું કે મને પોતાને બૂદ્ધન વગેરેની આટલી તીવ્ર તાજાવેલી લાગેલી હોવા છતાં જો સમાજ એનો સ્વીકાર નહીં કરે તોપણ મારા મનની શાંતિ તો જેવી ને તેવી જ રહેશે. હા, મને એમ થશે ખરું કે ભગવાન લોકોને આટલો સુંદર વિચાર ગ્રહણ કરવાની પ્રેરણા કેમ નહીં કરતો હોય ? આમ ભગવાન સામે ફરિયાદ કરું એવું કદાચ બને, પણ લોકોને અંગે મારા મનમાં જરા પણ અસંતોષ નહીં રહે, જીલદું હું તો એમ જ માનીશ કે લોકોને પોતે જેવું સમજે તેવું જ કરવાનો અધિકાર છે, એ અધિકારનો ઉપયોગ કરીને તેઓએ મારી વાત માની તોય બલે અને ન માની તોય બલે. એમણે તો કોઈપણ સંજોગોમાં પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવાનો નોંધ્યો અને આપણે એટલેથી જ સંતોષ માનવો નોંધ્યો. આપણને સૌને સમજાવવાનો અધિકાર છે અને આપણે સમજાવતા પણ રહીએ છીએ. આપણી વાણીમાં કાંઈ જીલ્પ છે, ખામી છે તેથી આપણે આપણી પોતાની ચિત્તશુદ્ધિને માટે કોઈ પણ તપસ્યા કરવા ઈચ્છીએ તો તેમ કરી શકીએ છીએ. એટલે કોઈપણ સંજોગોમાં ઉપવાસનો સંબંધ તો પોતાની આત્મશુદ્ધિ સાથે જ હોઈ શકે, પછી એવું બાહ્ય નિમિત્ત બલે મને તે થઈ પડે.

આત્મપરીક્ષણને માટે, આત્મચિંતનને માટે અને સંકલ્પનું બળ વધારવાને માટે કરવા જોઈએ. પણ જો તપસ્યાને બળે શક્તિ મેળવીને આપણે લોકો પર આપણો હુકમ ચલાવીએ તો આપણે રાવણની કાટિના યઈ જઈએ. તેથી આપણી પાસે જ્ઞાનશક્તિ, તપસ્યાની શક્તિ, હંડશક્તિ કે શરીરબળ હોય અને એમાંથી કશાના આધારે આપણે આપણો વિચાર લોકોને માથે લાદતા હોઈએ તો એ બધું જ ખોટું છે. હું તો કહીશ કે હંડશક્તિને આધારે લોકો પર વિચાર લાદવો એ તામસ-અત્યાચાર છે. તપસ્યાની શક્તિથી બીજા પર કોઈ વસ્તુ લાદવી એ રાજસિક અત્યાચાર છે. અને પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી બીજા પર કોઈ ચીજ લાદીએ તો એ સાત્ત્વિક અત્યાચાર છે. ત્રણેય અત્યાચાર જ છે. સદાચાર તો એ જ છે કે પ્રેમથી આપણે બીજાને આપણી વાત સમજાવીએ. એ લોકો વાત સમજે ને માને તો તે પણ આપણને ગમવું જોઈએ. આ રીતે બધાંયને વિચારની પૂરી આઝાદી હોવી જોઈએ.

શાશ્વત કાંતિમાં ઉતાવળાપણાને સ્થાન નથી

હું ધણી વાર કહું છું કે દુનિયામાં આજે મને કોઈપણ દેશ આઝાદ નથી દેખાતો. એતું કારણ એ જ છે કે લોકો આઝાદીનું મહત્ત્વ નથી સમજ્યા. સમાજ એના સદજ સ્વાભાવિક ગુણથી આગળ વધે છે અને એ જ રીતે એણે વધવું જોઈએ. આપણી તમામ કોશિશ એ જ હોવી જોઈએ કે ઉત્તરોત્તર ગુણવિકાસ થતો જાય. આ દૃષ્ટિએ આપણે કામ કરીએ છીએ ત્યારે કામ ખૂબ વધે છે. પરંતુ કેટલાંક લોકોને ધીરજ નથી રહેતી અને કહે છે કે આ રીતે તો કામનો નીવેડો ક્યારે આવે ? પણ મને લાગે છે કે આ જ રીતે જલ્દીમાં જલ્દી કામ થશે, કેમકે ખરું જોતાં કામ તો આ જ પદ્ધતિથી થશે, બીજી કોઈપણ પદ્ધતિથી સમાજની પ્રગતિનું કાર્ય થતું જ નથી. કંઈક થયું એવો આભાસ જોતો થતો હોય, તોપણ જ્યાં વાસ્તવિક પ્રગતિ જ નથી, ત્યાં શીઘ્ર-ગતિ તે ક્યાંથી થાય ?

પણ ટેટલાક લોકોને ભાસ થાય છે કે આપણે જલ્દી જલ્દી ખીજને માથે વિચાર લાદીશું, લોકો પાસેથી અમુક કરાવી નાંખશું તો કાંતિ થશે. પરંતુ અંદરનો વિચાર પસંદ પડ્યા વિના કોઈ પણ કામ થાય તો તે જોત-જોતામાં ભાંગી પડે છે. માટે શાશ્વત કાંતિ તો લોકો જોઈ વિચારીને નવા ફેરફારને સ્વીકારે ત્યારે જ થઈ શકે.

ઉપવાસ પોતાની જિલ્લપને સુધારવા માટે જ હોઈ શકે

મેં મારા ઉપવાસ અંગે સહેજે એક વાત સૂચવી કે સમાજ પર કશું અણ લાદવાનો આ તપસ્યાનો જરાપણ ઉદ્દેશ નથી. એથી જિલ્લડું મને સાગેવળગે છે, ત્યાં સુધી તો હું કહી દેવા માંશું છું કે મને પોતાને બૂદ્ધાન વગેરેની આટલી તીવ્ર તાક્ષાવેશી લાગેલી હોવા છતાં જો સમાજ એનો સ્વીકાર નહીં કરે તોપણ મારા મનની શાંતિ તો જેવી ને તેવી જ રહેશે. હા, મને એમ થશે ખરું કે ભગવાન લોકોને આટલો સુંદર વિચાર પ્રદણ કરવાની પ્રેરણા કેમ નહીં કરતો હોય ? આમ ભગવાન સામે ફરિયાદ કરું એવું કદાચ બને, પણ લોકોને અંગે મારા મનમાં જરા પણ અસંતોષ નહીં રહે, જિલ્લડું હું તો એમ જ માનીશ કે લોકોને પોતે જેવું સમજે તેવું જ કરવાનો અધિકાર છે, એ અધિકારનો ઉપયોગ કરીને તેઓએ મારી વાત માની તોય બલે અને ન માની તોય બલે. એમણે તો કોઈપણ સંજોગોમાં પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરેલા જોઈએ અને આપણે એટલેથી જ સંતોષ માનવો જોઈએ. આપણને સૌને સમજાવવાનો અધિકાર છે અને આપણે સમજાવતા પણ રહીએ છીએ. આપણી વાણીમાં કાંઈ જિલ્લપ છે, ખામી છે તેથી આપણે આપણી પોતાની ચિત્તશુદ્ધિને માટે કોઈ પણ તપસ્યા કરવા ઈચ્છીએ તો તેમ કરી શકીએ છીએ. એટલે કોઈપણ સંજોગોમાં ઉપવાસનો સંબંધ તો પોતાની આત્મશુદ્ધિ સાથે જ હોઈ શકે, પછી એવું બાહ્ય નિમિત્ત બલે મમે તે થઈ પડે.

૩. ભગવાનના હાથમાં

(ઉપવાસના બીજા દિવસે સાંજે પ્રાર્થના પ્રવચન)

આજે પૂર્ણ શાંતિ રહી અને ખૂબ પ્રસન્નતા પણ મળી. કશી ખાસ તકલીફ ન પડી. મને એવી આશા પણ હતી જ કે તકલીફ નહીં પડે. વાત એમ છે કે આ તપસ્યાનો મેં અગાઉથી કશો સંકલ્પ નહોતો કરી રાખ્યો, પણ એની ખૂબ જ જરૂર વરતાઈ એટલે તે સમયે જ બહિર કરી દીધું. મેં કંઈક વિચાર કરીને આ કામ કર્યું એવું મને જણાયે લાગ્યું નથી, તેથી હું બિલકુલ નિશ્ચિંત છું. જે પ્રેરણા આપે છે તે જ બધી જવાબદારી પણ ઉપાડી લે છે. તેથી મારે માથે એનો કશો ભાર નથી. લોકો આ ઉપવાસ વિશે કશી જ ફિકર ન કરે, પણ ભગવાનનો ભક્તિથી પોતાના હૃદયને છલકાવે.

૪. ગાંધી વિચારનું પ્રાણકાર્ય

[વિનોબાના પારણાને પ્રસંગે ક્યું ભજન ગાવું એ પૂછવા આશાદેવી એમની પાસે ગયાં. વિનોબાએ કહ્યું: ‘દિન્દુસ્તાનની ચૌદ ભાષાઓ છે. મારે તો એ ચૌદ ભાષાઓનાં ભજન સાંભળવાં છે.’ સદ્ભાગ્યે બધી ભાષાનાં ભજનો ગાઈ શકે તેવી એક ભજનમંડળી તૈયાર થઈ ગઈ. યાથી તારીખે પારણાં કરતાં પહેલાં એક કલાક સૂત્રમણ થયો. સૂત્રમણ વખતે ભજનો પણ આદર્યાં. સમયને અભાવે દસ ભાષાઓનાં ભજન થઈ શક્યાં. આરંભ તામિલ ભજનથી થયો. પછી સંગીત મંડળની નાચિકા મિત્ર આર્યનાયકએ અત્યંત મીઠા સ્વરે કર્ણારનું ભજન ઉપાડ્યું. આખી સભા ધીરે ધીરે કહિતમાં ભીંજતી ગઈ. વિનોબાની આંખોમાંથી તે પ્રેમભક્તિનો આવંજલુ ભાદરવો વરસતો હતો. ભજનિકોનાં ગળાં ઝુંધાયાં. કાંતનારાના હાથ વચ્ચે વચ્ચે થંભી જતા. વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ ‘યી ભજનનો કાર્યક્રમ’ પૂરો થયો. ત્યાર બાદ વિનોબાએ જે શબ્દો કહ્યા તે નીચે આપ્યા છે.]

અત્યારે આપણે હિન્દુસ્તાનની બધી ભાષાઓમાં ભજન સંભળ્યાં. સંભળતી વખતે મારી અખોમથી અંધુ જ વહી રહ્યાં હતાં. મને એવું યાદ નથી કે કોઈ વાર સારું ભોજન મળતું આમ અંધુ આવ્યાં હોય અને એવુંયે યાદ નથી કે ભોજન ન મળવાને લીધે આમ અંધુ આવ્યાં હોય. શરીરનાં ભોજનની કિંમત નથી હોતી, આત્માનાં ભોજનની જ કિંમત હોય છે.

ભાષાઓ સઘડે શાને ?

હિન્દુસ્તાનની બધી ભાષાઓનાં ભજન સંભળાવવાનું મેં જ કહ્યું હતું. જેટલાં શક્ય હતાં તેટલાં ગવાયાં. હું ઇચ્છું છું કે શૂદાનયત્ના કામમાં આખા હિન્દુસ્તાનનો સાથ મળે. આજકાલ ભાષા અનુસાર પ્રાંતરચના થઈ છે, એમ કરવામાં ભૂલ થઈ છે એમ હું નથી માનતો. દેશની બધી ભાષાઓ અત્યંત મધુર છે. એને વિષે વધી લેવાનો હોય તો તે એ જ છે કે એમાં વ્યાવહારિક સાહિત્ય ઓછું છે. પણ એવો આક્ષેપ કોઈ નથી કરતું કે એમાં આધ્યાત્મિક સાહિત્યની ખોટ છે. આપણી બધી ભાષાઓ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી ભરેલી છે. હું જાણું છું કે વ્યાવહારિક જ્ઞાનનું પણ મહત્ત્વ છે. પરંતુ દુનિયામાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જ છેવટ સુધી ટકતાં હોય છે. આવા આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી ભરેલી ભાષાઓ એક ખીજ સાથે જોડા ન કરી શકે, પ્રેમ જ કરી શકે. બધી ભાષાઓમાં ભજન સંભળીને મને ખૂબ આનંદ થયો.

આપણે સૌ શોભા વધે તેવું કરીએ

આજે અહીં મારી સામે મોટે ભાગે સર્વોદય પ્રેમીઓ, ગાંધી-વિચારનાં લોકો, એકઠાં થયાં છે. મને ખાતરી છે કે ગાંધીજીએ જે સર્વોદયનો કાર્યક્રમ આપ્યો હતો તેના શૂદાનયત્નથી પાંચો રચાય છે. શૂદાનયત્ના પાયા પર જ સર્વોદયની આખી ધમારત ઊભી થશે. મોટે ગાંધીજીમાં માનનારા લોકો આ કામમાં પૂરી તાકાત લગાડે. રબે ઇતિહાસ એમ કહેતો કે સર્વોદયમાં માનનારા કેટલાક લોકોએ તો

આમાં આયત્ન ખપાવો નાંખ્યું, અને છતાં એમનામાંના કેટલાકને આતો
સ્પર્શ જ ન થયો ! આપણે સમજવું જોઈએ કે આ ગાંધી વિચારનું
પ્રાણકાર્ય આવી રહ્યું છે. મારે આમાં એમ તો આખા ભારતનો સાથ
જોઈએ છે પણ ખાસ કરીને ગાંધીજીનાં માનનારાઓનો પૂરો સહકાર
મળે એવી અપેક્ષા છે. 'એકલો જતને'રે એ અમને બહુ પ્રિય છે. પણ
અમે એકલા ચાલીએ એ બીજા સૌને શોભતું નથી. એમાં એકલા ચાલ-
નારની શોભા હો વધતી, પણ એમાં મારી શોભા વધે એવું કું
નથી ઇચ્છતો. સૌની શોભા વધે એમ કું તો ઇચ્છું છું. અહિંસાને આધારે
સમાજરચના થશે તો જ સૌની શોભા વધશે. ભારતભૂમિ આ કામ
માટે અત્યંત યોગ્ય છે.

આપણે જે ભજનો સાંભળ્યાં એમાં પહેલું ભજન તામિલ ભાષાનું
હતું. આપણે તામિલનાડમાં છીએ એટલે એમ કરવું બરાબર જ હતું.
એ ભજન ભગવત ભક્ત મહાપુરુષ અપેક્ષાનું છે. એમાં કહ્યું છે કે
અમે કોઈના ગુલામ નથી. યમનો પણ અમને ડર નથી. આ છે
હિન્દુસ્તાનની નિર્ભયતા; જે પ્રેમ પર ખડી છે, જે યમથી નહીં ડરે તેને
બીજનો ભય તો હોય જ શાનો ? નિર્ભયતા સૌ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ ગુણ મનાયો
છે. ગીતામાં દેવી સંપત્તિના વર્ણનમાં એને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં
આવ્યું છે. પણ અહિંસા વિના અભય શક્ય નથી એ સમજવું
જોઈએ. જેના મનમાં હિંસા વૃત્તિ હોય તેને જ બહારના ડરનું કારણ
હોય છે. સંસ્કૃતમાં શબ્દ છે સિંહાવલોકન. સિંહ વિશે એમ કહેવાય
છે કે એ શિકું ચાલીને પછી પાછળ જુએ છે. કેમ ? કારણ કે તે
દુનિયાનો શત્રુ છે. એને પ્રતિપૂજ્ય ડર હોય છે કે પાછળથી કોઈ હુમલો
તો નહીં કરે ? આવો બહાદુર દેખાતો સિંહ. બીનરથી ડરપોક હોય છે.
એની બહાદુરી એની જાનીની નથી, એના નખ ને દાંતની છે. બીનરથી
એ કાયર જ હોય છે. આજે દુનિયામાં આવી બહાદુરીનું દર્શન થઈ
રહ્યું છે. દુનિયાના દરેક પાસે એવાં હથિયારો છે કે જેનો પડેલાં સ્વપ્ને

પણ ખ્યાલ ન આવત. આટઆટલાં કારગર આયુધો હોવા છતાં પણ દુનિયા આજે જેટલી લયલીત છે એટલી અગાઉ ક્યારેય નહોતી. એ સ્પષ્ટ છે કે નિર્ભયતા હિંસામાં નહીં પણ પ્રેમ અને અહિંસામાં જ રહેલી છે.

બુદ્ધાનયનમાં બીજું કંઈ નથી. એ માત્ર પ્રેમ વધારવાનું કામ છે. પરમેશ્વર સૌને એ કામમાં સાથ આપવાની પ્રેરણા આપે એ જ પ્રાર્થના !

૧૬

સિંધુવત્ બનેલા બિન્દુની વાણી

આજ મારો અહીં છેલ્લે દિવસ છે અને કાલ અમારી યાત્રા શરૂ થઈ જશે. આ બાર દિવસમાં મને અહીં વધી શાંતિ મળી છે. તામિલનાડની સેવામાં હું મારો પૂરી ભક્તિ જોડવા ઇચ્છું છું. પરંતુ એ ભક્તિ ને શુદ્ધ હશે તો જ સાચી સેવા થઈ શકશે. તેથી તેની શુદ્ધિ માટે આ થોડા ઉપવાસ વ્રત કરી લોઈ. શુદ્ધિની એક પ્રક્રિયા છે. તે એક બે કે ત્રણ દિવસના પ્રયત્નથી સિદ્ધ થઈ જાય એમ નથી, એ દીર્ઘ કાલના અભ્યાસની પ્રક્રિયા છે પરંતુ તેને માટે મારે એક સંકલ્પ કરવો હતો તે આ ઉપવાસથી કર્યો.

કાલે હું એવી આશા સાથે આગળ વધીશ કે તામિલનાડના બધા બાઈમહેનો આ કામમાં એમનો પૂરો સહકાર આપશે. હું કોઈ અમલકાર કરી બતાવીશ એવી કલ્પના મારા મનમાં નથી; બલ્કે મારા મનમાં એનાથી ઊલટું છે. મારા મનમાં તો એમ છે કે હું કર્તા નથી; જે કાર્ય થાય છે તે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી થાય છે. માટે ઈશ્વરનું આવાહન કરવા માટે અને જનતાની સહાનુભૂતિ માટે મેં આત્મશુદ્ધિના હેતુથી ઉપવાસ કર્યો. મને લાગે છે કે તામિલનાડમાં હોયથી જે કામ થશે તેને વિષે લોકોએ બહુ

આશા રાખી છે. એ જે એમની આશા અને શ્રદ્ધા છે તે એમના પોતાના આત્મવિશ્વાસ માટે છે એમ હું માનું છું. હું તો એક નિમિત્તમાત્ર બની રહ્યો છું.

બધા જાણે છે કે તામિલ મારી માતૃભાષા નથી. પરંતુ તામિલનો મેં ઘણા પ્રેમથી અભ્યાસ કર્યો છે એમ હું કહું છું. જો કે હજી મને એનું કાંઈ જ્ઞાન થયું નથી, તોપણ એને માટે મને ઘણી પ્રીતિ થઈ છે. તેથી તામિલનાડની જનતાના હૃદયમાં સડજાયી હું પ્રવેશ પામી શકીશ એવો મને વિશ્વાસ છે. તેથી આવતી કાલે અહીંથી હું યાત્રાએ નીકળીશ ત્યારે પૂરા વિશ્વાસ અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી નીકળીશ.

મને એવો પણ અનુભવ થયો છે કે બધા પક્ષોની આ કામ માટે સહાનુભૂતિ છે. એ પક્ષો માહોંમાહે હાલ ઝંઘડે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઝંઘડશે, પણ આપણા કામ માટે એમનો ઠાંઘનો કંઈ વિરોધ નથી. એવું જ ગોડપાટે કહ્યું હતું કે દૈતીઓ માહોંમાહે ઝંઘડે છે; અમારી સાથે એનો ઠાંઘ કંઘડો નથી. માટે અદૈતમા દૈતનો ઠાંઘ ઝંઘડો નથી. સમુદ્રની સાથે ઠાંઘ નદીનો કંઘડો નથી. ઠાંઘ નદી પશ્ચિમ તરફથી જાય છે. તો ઠાંઘ પૂર્વ તરફથી જાય છે પણ બન્નેય સમુદ્ર તરફ જ જાય છે. આપણું કાર્ય સમુદ્રના જેવું છે. આ બધા જુદા જુદા પક્ષો નદીઓ રૂપ છે અને તે બધા સમુદ્રની પૂર્તિ માટે જ વહે છે. હવે એ બધું કેવી રીતે થશે તે આપણે જોઈશું.

(સર્વોદયપુસ્તક કાંચો, ૧-૧-૧૯૬૦)